

Ф. М. Достојевски

ЗАПИСИ ИЗ МРТВОГ ДОМА

УВОД

У удаљеним крајевима Сибира, усред степа, брда и непролазних шума, наиђе се каткад на мале неугледне градове са хиљаду, мучно са две хиљаде душа, с дрвеним кућама, с двама црквама - једном у граду, другом на гробљу - на градове више налик на добра московска села него на праве градове. Обично имају прилично много полицајаца, судија, поротника и осталих мањих чиновника. Уопште, премда је у Сибиру велика зима, службе су веома топле. Тамо живе људи прости, не либерални, а поредак је старински, чврст, вековима освештан. Чиновници - они који су с правом играли улогу сибирског племства - били су мештани, укореењени Сибирци, или дошљаци из Русије, махом из обеју престоница, примамљени већом платом, удвострученом попутником и заводљиво великим надама за будућност. Они који су умели да реше загонетку живота, готово су увек остајали у Сибиру и с уживањем би се у њему укоренили. А доцније, брали су богате и слатке плодове. Али онима другима, лакомисленима, који не умеју да реше загонетку живота, Сибир брзо досади, па се тужно питају: „Зашто су дошли?" Они с нестрпљењем изгурају свој законски рок службе од три године и одмах затим раде на премештају и враћају се кући грдећи и исмевајући Сибир. Нису у праву: у Сибиру може човек да буде срећан, не само у службеном него и у многим другим погледима. Клима је изврсна, има много врло богатих и гостољубивих трговаца; много ванредно вредних инородаца.¹ Девојке цветају као руже и до крајности су моралне. Дивљач лети испред носа, сама пада ловцу под руку. Шампањац се пије претерано много. Ајвар је јединствен. Летина понегде доноси петнаест пута онолико колико се уложило. Уопште, земља је благословена. Ваља само умети користити се њоме. А у Сибиру умеју да се користе њоме.

У једноме од тих собом задовољних и пријатних градића, са најсимпатичнијим грађанством о којем ће у мом

¹ Инородац, руски држављанин пореклом од неке друге народности у Русији, али ниже културе, као што су Калмици, Јакути и други.

срцу остати неизгладива успомена, упознао сам Александра Петровића Горјанчикова, насељеника; он се родио у Русији, као племић и поседник, а доцније је постао изгнаник робијаш другог степена, јер је убио своју жену, а кад је издржао законом одређени десетогодишњи рок принудног рада, остао је да смирено и нечујно доконча свој живот као насељеник у граду К. Истина, било му је одређено да живи у једном срезу у близини града, али је он становао у самоме граду, јер је ту могао да нађе какву-такву зараду поучавајући децу. У сибирским градовима често се налазе изгнанници који, као насељеници, постају учитељи; тамо их не презиру. Они предају поглавито француски језик, тако неопходан на попришту живота, а о коме се, да није њих, у удаљеним сибирским крајевима не би имало ни појма.

Александра Петровића сам први пут видео у кући једног старинског, ислуженог и гостољубивог чиновника Ивана Иванића Гвозђикова, са пет кћери разних година, које су уливале доста лепих нада. Александар Петровић им је четири пута недељно предавао француски језик, за тридесет сребрних копејки по часу. Заинтересовала ме је његова спољашњост. Био је необично блед и мршав човек, доста млад, имао је око тридесет пет година, био је мали и слабуњав. Одевен је био увек врло чисто, по европски. Ако с њиме разговарате, он вас гледа нетренимице и врло пажљиво, строго уљудно слуша сваку вашу реч као да мишљу понире у њу, као да му вашим питањем стављате неки задатак или као да хоћете да дознате неку његову тајну, затим вам одговара кратко и јасно, али добро мерећи сваку своју реч, тако да вам буде због тога најједном некако неугодно, и напоследку се обрадујете кад разговор престане. Код Гвозђикова сам се распитивао о њему и дознао да Горјанчиков живи ту беспрекорно и морално, и да га Иван Иванић друкчије не би позвао да му поучава ћерке; али да је иначе прави одљуд, крије се и бежи од свакога, необично је учен, много чита, врло мало говори, уопште, доста је тешко с њиме разговарати. Неки тврде да је стварно померио памећу, мада не мисле да је то веома важан недостатак. Многи од угледних чланова града увек су стајали готови да свакојако угоде Александру Петровићу, не би ли им био од користи пишући молбе и друго. Мислило се да он мора имати у Русији добру родбину, можда чак и виђене људе, али, знало се, откако је у изгнанству, упорно је пресекао све везе с њима; речју, човек који сам себи шкоди. Уз то, сви су код нас знали за његов случај, знали су да је још у првој години брака убио своју жену, да ју је убио из љубоморе, и да се сам пријавио властима (што му је много умањило казну). А на овакве злочине увек се гледа као на несрећан случај и сажалевају их. Ипак, без обзира на све

то, овај особењак се стално клонио од свакога и међу људе је долазио само кад има часове.

У почетку ја нисам на њега скретао нарочиту пажњу, али, ни сам не знам како, мало-помало сам се заинтересовао за њ'. Било је у њему нешто загонетно. Разговарати с њиме и икако није било могуће. Дакако, на моја питања увек је одговарао, чак је изгледало да то сматра као своју најпречу дужност, али кад ми одговори, мени дође некако тешко да га даље испитујем, а и на његовом лицу увек су се, после таквих разговора, видели нека патња и умор. Сећам се, једне лепе летње вечери, заједно смо се враћали од Ивана Иванића. Мени изненадно паде на ум да га позовем на који часак мојој кући, да попушимо по цигарету. Не умем да опишем страх који се видео на његовом лицу; сасвим се збунио, промрмљао је неке речи без везе, љутито ме погледао и наједанпут побегао на другу страну. Зачудио сам се. Отада, кад год бисмо се сусрели, гледао ме је некако преплашено. Али ја се нисам смирио, нешто ме је њему вукло и после месец дана, ни отуд ни одовуд, ја просто одем к њему. Дабогме, то није било ни лепо ни паметно од мене. Становао је крај града, код неке старе просте жене која је имала туберкулозну ћерку, а ћерка опет незаконито дете, лепушкасту и веселу девојчицу од десетак година.

Кад сам ушао у собу, Александар Петровић је седео у тај мах с девојчицом и учио је читању. Чим ме угледа он се јаско смете, тако као да сам га ухватио у некој кривици. И сасвим се збуни, скочи са столице и упре дуг поглед у мене. Напослетку седосмо. Он пажљиво мотри сваки мој поглед као да подозрева да у сваком од њих има неки нарочити потајни смисао. Погодио сам да он до лудила пати од сумње. Гледа ме непријатељски, само што не пита: „Та хоћеш ли скоро отићи одавде?“ Ја му говорим о нашем градићу, о дневним новостима, а он оћуткује и смеши се јетко, види се да не само што не зна ни најобичније, свима познате градске новости, него и не мари да их зна. После окренем разговор на наш крај, и његове потребе, а он ме слуша ћутећи и гледа ме у очи тако чудновато да ме је најзад било стид од нашег разговора. Уосталом, умало што га нисам наљутио показујући му нове књиге и листове које сам тек добио с поште и држао у руци, и понудио му их онако нерасечене. Он их погледа жељно, али одмах промени намеру и не хтеде их примити изговарајући се да нема за то времена. Напослетку се опростих с њиме, излазећи осетих као да ми је неки тежак терет спао са срца. Било ме је стид и изгледало ми је врло глупо наметати се човеку коме је било баш најглавније да се што даље склони и сакрије од целог света. Али што је било, било. Сећам се да код њега готово нисам ни запазио књига и мора бити неоправдано се говорило о њему да много чита. Ипак, кад

сам једно двапут врло касно увече прошао поред његовог стана, опазио сам светлост унутра. Шта је радио будан до зоре? Да није писао? А ако пише, шта пише?

Прилике су ме за три месеца одвојиле од нашега градића. Вративши се кући, већ у зиму, чуо сам да је Александар Петровић умро сјесени, умро усамљен, не позвавши ниједанпут ни лекара. У градићу су на њега готово већ били заборавили. Његов стан је остао празан. Ја се одмах упознах с покојниковом газдарицом. Желео сам да од ње дознам чиме се управо занимао њен укућанин и да није штогод писао? За двогривеник, она ми донесе читаву котарицу хартија заосталих после покојника. Старица признаде да је већ потрошила две књижицетих хартија. То је била мргодна и ћутљива жена, од ње се тешко могло дознати штогод упутно. О свом укућанину није ми умела рећи ништа нарочито ни ново. По њеним речима, он готово никад није ништа радио, месецима није отварао књигу нити узимао перо у руке, али по целе ноћи је ходао горе-доле по соби и једнако нешто мислио, а понекад би и сам са собом разговарао, јако је заволео њену унуку Каћу и веома је мазео, особито откако је чуо да се зове Каћа, а сваке године, на дан свете Катарине, ишао је да некоме одржи помен. Госте није трпео, из куће је излазио само кад је ишао на часове, чак би се на њу, стару, испречио, ако би ма једанпут недељно ушла у његову собу да је тек мало успреми, а готово никада није с њоме проговорио ниједне речи, за пуне три године. Запитах Каћу: сећа ли се свога учитеља? Она ме ћутећи погледа, окрете се зиду и заплака. Дакле, ипак, тај човек је могао учинити да га бар неко воли.

Однео сам његове хартије и целог дана сам их претурао. Три четвртине тих хартија биле су празне: безначајни поцепани листићи или ученичка вежбања. Али била је ту још једна свеска, доста дебела, ситно исписана и недовршена; мождајује сам писац забацио и заборавио. То је био напис, иако искидан, о десетогодишњем робијашком животу, који је преживео Александар Петровић. Местимице, описивање је прекидано неком другом причом, неким необичним и страшним успоменама, набацаним нервозно, грчевито, као по неком морању. Те одломке, неуједначене, прочитао сам неколико пута и готово сам постао уверен да су писани у лудилу. Али ти робијашки записи - „Призори из мртвог дома“ - како их је он сам назвао негде у свом рукопису - мени нису изгледали сасвим незанимљиви. Сасвим нов свет, досад непознат, неке необичне чињенице, неке посебите напомене о пропалим људима - све ме је то привукло, те сам понешто читао са интересом. Свакако, могао сам се и преварити.

Пробе ради, као за почетак, одабраћу два-три поглавља, нека суде читаоци...

МРТВИ ДОМ

Наша тамница била је на крају утврђења, поред самог бедема. Дешавало се, кроз пукотине на огради погледамо на Божји свет, не бисмо ли бар штогод видели, а оно, виде се (амо крајичак неба и висок земљани насип, бедем, зарастао у коров, по бедему, дању-ноћу, напред-назад, ходају стражари, гшмислим тад: године и године ће пролазити, а човек ће исто овако приступати огради да кроз њене пукотине погледа на Божји свет, и увек ће видети тај исти бедем, исте такве стражаре и њихово ходање и исти крајичак неба, али не неба изнад тамнице него неког другог, далеког, слободног неба. Замислите велико двориште, двеста корака дужине и сто педесет ширине, цело ограђено, унаоколо, у неправилном шестоугаонику, високом оградом од коља, то јест плотом од високих кочева, стубаца усправно и дубоко укопаних у земљу, који су боковима чврсто прибијени један уз други, на врху заострени, спојени и учвршћени попречним летвама: тојеео спољашњаограда тамничка. Наједној страни ограде начињена је капија, велика, јака, увек закључана, стражари је стално чувају, дан и ноћ; отвара се по потреби, кад се иде на рад. С оне стране капије је светао, слободан свет, људи живе као и сви други. Али с ове стране ограде, тај други свет је замишљан као нека невероватна гатка. Овамо је неки особити свет који више ни на шта не личи, овамо су нарочити закони, нарочито одело, посебне нарави и обичаји; ово је дом мртав за живота - живот каквог нигде нема, а људи су необични, чудни. Ето то и хоћу да опишем, тај особити кут.

Чим уђете у ограђено двориште видећете неколико зграда унутра. Дуж две стране пространог унутрашњег дворишта стоје две дугачке једноспратне дрвене зграде. То су касарне³. Ту станују осуђеници, размештени по степену казне. У дну ограде диже се још једна таква брвнара - то је кујна, подељена у два артеља⁴, даље је још једна зграда, ту су, под једним кровом, и подруми и амбари и стаје. Средина дворишта празна је, доста пространа чистина. Ту се врстају осуђеници, ту се врши прегледање и прозивање ујутру, у подне и увече, а понекад и више пута преко дана - то зависи од стражара, од њихових сумњичења и вештине у брзини у пребројавању. Уоколо, између зграда и ограде, остаје још доста слободног простора. Ту, иза зграда, неки затвореници,

3 Казамати.

4 Артељ, дружина, компанија, уортачење људи истог занимања, задруга.

нешто недружевнији и тмурнији по нарави, воле, кад немају рада, да се склоне од туђих очију, па да шетају и да мисле своје. Кад се с њима сретнем на тој шетњи, ја волим да посматрам њихова мрачна жигосана лица, и да погађам шта мисле ти људи. Био је један робијаш који је волео да у то слободно време броји ступце на огради. Било их је хиљаду и пет стотина, он их је све знао, по броју и по каквом знаку. Сваки стубац значи један дан, он је свакога дана одрачунавао по један, и тако је, према остатку, очито видео колико му још дана остаје да проведе у тамници, до рока. Било му је истински мило кад сврши са неком страном неправилног шестоугаоника ограде. Има да чека још много година, али у тамници има доста времена да се човек научи стрпљењу. Једном сам видео како се неки осуђеник опраштао са својим друговима, пошто је отамновао двадесет година и једва најзад био ослобођен. Било је још живих људи који су памтили кад је први пут ушао у тамницу: млад, безбрижан, не мислећи ни о својој кривици ни о својој казни. А изашао је као сед старац, мргодан и суморан. Ћутећи је обишао свих шест наших касарни. У свакој, чим би ушао, он се прво помолио Богу пред иконама, па онда се пред својим друговима клањао дубоко, пресамићен до појаса, и молио их да га не помињу по злу. Сећам се другог једног осуђеника, некада имућног сибирског сељака, кад је једном предвече био позван да дође на капију. Пола године раније добио је вест да му се жена преудала, и веома се сневесио. А сад му је то дошла била она сама, дозвола га и донела му дар. Поразговарали су минут-два, обоје су заплакали и опростили се заувек. Кад се враћао у касарну сагледао сам му лице... Тако је, овде се човек може научити стрпљењу.

Кад се смркава онда нас уводе у касарне и ту остајемо закључани целеноћ. Мени је увек билотешко кади изворишта морам да идем у касарну. Касарна, то је једна једина соба, дугачка, ниска, загушљива, тмало осветљена лојаницама, с тешким загушљивим задахом. Данас не разумем како сам у њој могао да проживим десет година. Моја постеља била је начињена од три даске и то је био сав мој простор. А на таквим постељама, само у нашој соби, смештено је тридесет људи. Зими се рано затварало, а требало је после по четири часа чекања док сви заспе. Дотле су жагор, вика, смех, псовке, звекет ланаца, дим и гар; ту су обријане главе, жигосана лица, дроњци од одеће; ту је све наружено, лупешко... али све је и жива људска душа! Човек је створење које се на све привикава и, ја мислим, то му је најбоље што му је одређено.

У тамници нас је било око 250 људи - број готово сталан. Једни долазе, други, који су издржавали рок, одлазе, трећи умиру. И каквих нас нема! Мислим да је свака губернија, сваки крај Русије имао овде свога представника. Било

Је и инородаца, а било је неколико прогнаника чак и од кавкаских брђана. Све је то разврстано по величини злочина, на према томе и по одређеним годинама робијања. Може се мислити да није било злочина који овде не би имао свога представника. Главни део свега тамничког насеља били су прогнаници-робијаши грађанског реда („силни“ робијаши, како су наивно изговарали сами осуђеници). То су злочинци без икаква права на имовину, комад одсечен од друштва, људи жигосаних лица ради вечитог доказа да су избачени из друштва. Они су ишли на принудан робијашки рад у року од осам до двадесет година, а после тога рока расејавани су којекуда по сибирским срезovima и општинама, као насељеници. Било је злочинаца и из војске, којима нису одузета права на положај и имовину, као иначе у руским војним затворима. Ти су слати у Сибир на кратке рокове, па су после опет враћани онамо откуда су дошли, у војску, у сибирске граничарске батаљоне. Многи од њих готово одмах су опет долазили на робију, због поновних тешких злочина, али сад већ не на кратак рок него на двадесет година. То је, како су их називали, био „вечити“ ред злочинаца. Али ови „вечити“ ипак нису губили сва своја класна права.

Напоследку, била је још једна врста злочинаца, најстрашнијих, поглавито из војске, доста многобројних. То је било такозвано посебно одељење. Ту су спадали злочинци из целе Русије. Они су сами себе сматрали за „вечите робијаше“, и нису знали рок свог принудног рада. По закону, требало је да им се време рада удвостручи и утростручи. Тамновали су све док у Сибиру нису заведени најтежи робијашки радови. „Вама рок, а нама вечита робија“ - тако они говоре осталим осуђеницима. Доцније сам чуо да је тај ред робијаша укинут. Осим тога, у нашој тврђави укинут је и грађански поредак и заведен један заједнички, војноосуђенички. Разуме се, с тим у вези измењена је и управа. Ја дакле описујем прошлост, ствари које су одавно биле и битисале...

Одавнојетобило, садмисесвечини каодасањам. Сећам се како сам ушао у тврђаву. То се збило једне децембарске вечери. Смркавало се, људи су се враћали с рада, спремали су се за преглед и прозивање. Неки бркати подофицир отвори ми најзад врата те „куће необичне“ у којој сам имао да проведем толике године и да поднесем таква осећања о којима не бих имао ни приближног појма да их нисам уистину претрпео. Тако, не бих раније никако могао да замислим: шта мучно и страшно има у томе што за пуних десет година ни један

5 Ссылнш, у руском званичном језику значи прогнаник; а с и л њ н и й значи силан, па прост народ брка та два значења, јер му је прво слабо познато.

6 Тј. права по друштвеној класи којој припадају.

једини тренутак нећу бити сам. На раду, увек под стражом чувара, код куће увек с двеста другова, и ниједанпут, баш ни један једини пут - сам! Али, на то је требало тек да се навикнем!

Било је ту ненамерних убица, и убица од заната, разбојника и разбојничких вођа. Било их је који су само варалице, скитнице - свакојаки вештаци у добављању новца, у обијању фиока. Било је и таквих за које би се тешко погодило шта ће ту где су. Али сваки је имао свој случај, своју коб, мутну и тешку као мамурност после пића. Уопште узевши, о својој прошлости су они мало говорили, нерадо о н>ој причали, видело се да се паште да и не мисле на н>у. Али познао сам и веселе убице, никад замишљене, тако да би се човек могао кладити да им савест никад ништа не пребацује. Било је, дакако, и мргодних људи, готово вечитих ћуталица. Уопште, ретко је ко причао о своме животу, а радозналост им такође није била у навици, некако није била у обичају, није усвојена. Тек ако се понеко, и то ретко кад, расприча, из доколице, а други га слуша, хладно и мргодно. Нико никога не може овде да задиви. „Ми смо људи писмени!“, рекну они често, и некако чудно собом задовољни. Сећам се неког разбојника кад је једном, пијан (на робији се каткад могло и опити) причао како је заклао петогодишњег малишана, како га је прво примамео играчком, па га одвео у неку празну стају и тамо га заклао. Цела касарна, која се дотле смејала његовим шалама, у један глас се развице на њега, и разбојник је морао да заћути; није касарна повикала из срцбе и препирања, него зато што о томе не треба говорити, зато што није усвојено да се о томе говори. Узгред напомињем да су ови људи заиста били писмени и то не у преносном него у правом смислу речи. Несумњиво је да их је више од половине знало да чита и пише.

На којем бисте другоме месту, где се руски народ скупља у великим масама, могли издвојити гомилу од 250 људи чија би већа половина знала да чита и пише? Доцније сам чуо да је неко, по тим случајевима, закључивао да писменост упропашћује народ. То је, наравно, погрешно. Сасвим су други узроци у питању, мада се не може порећи да писменост развија у народу самопоуздање. Али она никако није недостатак.

Редови осуђеника су се разликовали по оделу: једни имају кратак и до грла закопчан капут, пола угасито мрк, а пола сив, исто је тако и с панталонама - једна је ногавица сива, а друга угасито мрка. Једном, за време рада, дође међу сужње продавачица пецива. Девојка оста дуго загладена у мене, па на мах прште у смех. „Их, ала ми је то красота!“, повиче она, „нити је достигло од сивог нити од мркога сукна!“ Било их је који су имали капут сав од сивог сукна, само су

рукави били мрки. И главе су разнолико обријане по пола, некима уздуж лобање, а некима попречно.

На први поглед могла се запазити нека оштро обележена уопштеност целе ове необичне породице. Штавише, и иајаче, најоригиналније личности, које су и нехотице иладале другима, и оне су тежиле да уђу у заједнички тон целе тамнице. Уопште да кажем, сав тај народ - с малим изузетком неуморних весељака, који су зато од свих нрезирани - сви ти људи били су зловољни, завидљиви, врло охоли, хвалисави, напросити, осетљиви на увреде и у иеликој мери формалисти. Највећа им је врлина била што се мису ничему чудили. Сви су лудовали у једном смислу: како да се понашају. Но неретко су се и најохотији и они што се најхрабрије по изгледу држаше, муњевитом брзином мењали у најплашљивије. Имало је неколико одиста јаких људи; они су били прости и нису се пренемагали. Али зачудо, међу тим заправо јаким људима било их је неколико до крајности гаштих, готово болесно охोलих. Уопште, прво је место заузимала хвалисавост, таштина, спољашњост. Већина тих људи је искварена и веома се ниско спустила. Непрекидне су сплетке и оговарања - прави пакао, подземни мрак. Али против унутрашњих тамничких закона и усвојених обичаја, нико није смео устати, сви су се у том покоравали. Било је упорних, оштро испоњених нарави које су се тешко, с напором, покоравале, али су и оне подлегале.

У тамницу су стизали и такви људи који су много дубоко абраздили, сувише прешли границе слободе, тако да су, на крају, саме своје злочине вршили некако не од своје воље, него као да ни сами нису знали зашто, као у неком бунилу, у некој опијености, често из тешке, страшно распирене таштине. Али код нас, одмах би се сталожили, иако су понеки од њих пре него што су ушли у тамницу, били страх и трепет читавих насеобина и градова. Новак, обзирући се око себе, брзо опази куд је запао, види да овде нема кога да задиви, па се неминовно смири и уђе у општи тон. А тај тон састоји се, споља, из некогособитог личног достојанствакојимјелрожет готово сваки сужањ у тамници. Као да је назив осуђеник, робијаш, збиља неми чин, пајош и похвалан. Ни трунке стида и кајања! Додуше, било је и некеспољашње смирености, тако рећи обавезне, неког мирног умовања. „Ми смо пропали људи“, кажу они о себи, „ниси умео да живиш у слободи, сад вуци ланце или трчи зеленом улицом и број редове“. „Ниси слушао оца и мајку, сад слушај добованку“. „Ниси хтео да прошиваш златом, сад туцај камен чекићем.“ Све

7 „Трчати зеленом улицом“ значи проћи кроз шибу; проћи кроз редове војника у чијим су рукама шибе; „бројати редове“ значи бројати шибе у току казне.

8 Тамнички добош, добовање.

се то говорило и за поуку и за пошалицу, али као уобичајене пословице и узречице, никад озбиљно. Све су то биле само речи. Мучно да је и један у души признао свој грех. Ако пак ко други, ко није робијаш, покуша да кога од њих прекори, да га због његове кривице изгрди (мада, иначе, корети злочинца није у рускоме духу), онда њиховим грдњама и псовкама нема краја. Како су само умели да грде, да псују! Мајсторски, рафинирано. Грдњу и псовку претворили су у вештину, више су се старали да уједу увредљивим смислом, духом, идејом, него самом речју - тако је суптилније, заједљивије. Ту њихову вештину још су више развијале сталне свађе. Сви су они радили као под бичем, дакле су били лењи и кварили су се, ако раније и нису били искварени, на робији су се искварили. Нико од њих није овде дошао од своје воље, нити су се узајамно познавали. „Ђаво је троје опанке подерао пре него што је нас скупио у једну гомилу“, тако говоре о себи, зато су у овом пакленом животу увек у првом реду биле сплетке и замке, женско оговарање и опадање, мржња, гложење, пакост. Нема просте жене која би била толико проста колико понеки од овихубица. Опет кажем, било је међу њима и јакних људи, карактера, навикнутих да свој живот ломе, да њим управљају, људи прекаљених, смелих, неустрашивих. Њих су некако и нехотице поштовали; они сами, иако су често били суревњиви у овојој слави, ипак су се, уопште узевши, старали да другима не буду тешки, нису се упуштали у празне грдње, понашали су се необично достојанствено, били уредни и готово увек послушни према управи - али не из начела послушности, ни по свесној дужности, него тако, као по неком уговору, увидевши узајамне користи. Уосталом, према њима се опрезно и поступало. Сећам се како су једног таквог злочинца, познатог управи по својој неустрашивости и одлучности и по зверским нагонима, позвали једном да издржи казну због неке кривице. Беше летњи дан, и време кад се не ради. Виши официр, мајор, најближи и непосредни старешина тамнице, дође у стражарницу, која је била до самих врата - да лично присуствује казни. Тај мајор био је за осуђенике некакво фатално створење, дотерао је дотле да су пред њим дрхтали. Био је строг до безумља, „налетао је на људе“, како су говорили робијаши. Највише су се плашили његовог проницљивог погледа, као у риса, од којег се ништа није могло сакрити. Он је видео и не гледајући. Док улази у тамницу, он већ зна шта се ради на њеном другом крају. Његов систем био је погрешан. Својим бесним, опаким поступцима само је још више огорчавао и онако огорчене људе; и да није имао над собом заповедника, човека племенитог и разложног који га је понекад задржавао у његовим дивљим испадима,

9 Стражарница (вахтгауз, кордегардија) у ствари је одељење за притвор.

он би својим управљањем чинио велика зла. Не знам како се могло десити да он срећно прође, отишао је у пензију жив и здрав, мада је био и оптужен.

Кад осуђеника позваше, он пребледе. Обично је ћутећи и одлучно легао да га шибају, ћутећи претрпео казну и после казне устајао као да ништа није ни било, хладно и филозофски гледајући на своју незгоду. С њим се, уосталом, увек веома опрезно и поступало. Али овога пута он је однекуд мислио да није крив. Пребледео је, а кришом од чувара гурнуо је у рукав оштар енглески обућарски нож. У тамници је било најстрашније забрањено држати ножеве и свака друга сечива. Претресања су била честа, изненадна, без шале, а казне сурове, но како је тешко пронаћи код крадљивца оно што он хоће особито да сакрије и како су ножеви и друге справе свакидашње потребе у тамници, то их је, и поред претреса, било увек у потаји. Ако би их одузимали, неизбежно су добављали друге. Сви робијаши полетеше огради и немо и без даха посматраху кроз пукотине између коља, да виде шта ће бити. Сви су знали да овога пута Петров неће лећи да га шибају и да је мајору дошао крај. Али у најодсуднијем тренутку, наш мајор седе у кола и оде, а другоме официру нареди да изврши казну. „Сам га Бог избавио!“, говорили су после осуђеници. А Петров је потпуно мирно издржао казну. Љутина га прошла чим је мајор отишао. Затвореник једно неког степена послушан и покоран, само, има крајности које не треба прекорачити. Узгред речено, ништа није занимљивије од њихових необичних издушака нестрпљивости и самовоље. Често, човек по неколико година трпи, смири се, сноси најжешће казне и наједанпут букне због какве ситнице, готово низашта. У неком смислу би се то могло назвати лудилом, а они то и раде у лудилу. Већ сам споменуо да више година нисам код тих људи опазио ни најмањег знака кајања, ниједне, ни најмање притискујуће помисли на извршени злочин, и да већина њих у себи држи да нимало нису криви. То је факт. Разуме се, често су томе узрок таштина, рђави примери, дрскост, лажни стид. Иначе, ко би могао рећи да је испитао дубину тих пропалих срдаца и да је у њима прочитао оно што је скривено од целог света? Па ипак, за толико година се ваљда могло бар штогод запазити, пронаћи у тим срцима и ухватити бар нека црта која би доказивала да тамо постоји неки бол, нема патња. Али тога није било, стварно није било. Да, изгледа да се злочин не може разјаснити полазећи од датих, готових гледишта; филозофија злочина је мало тежа него што се мисли. Свакако, тамница и систем принудног робијашког рада не поправљају злочинца, тиме се он само казни, а друштво се заштићује од његових насртаја на општи мир. Тамница и најмучнији робијашки рад развијају у злочинцу само мржњу, жудњу за забрањеним

живањима и велику лакомисленост. А ја сам тврдо уверен да и чувени систем ћелија постиже само привидан, обманљив спољашњи смер. Тај систем исисава из човека животне сокове, раздражује му душу, слаби је, застрашује, па после ту морално исушену мумију, тога полулудака, показује као пример поправке и покајања. Свакако, злочинац који је устао против друштва мрзи то друштво и готово увек сматра да није крив он него друштво. Уз то, оно га је већ казнило и зато он држи да је очишћен, да је пречистио рачуне. Напослетку, може се поћи и с тачке гледишта према којој излази да би готово требало оправдати злочинца. Али и мимо сваког гледишта, свако ће признати да има злочина који се увек, и свуда, од постанка света, по свима законима, сматрају као неоспорни; а таквима ће се сматрати све дотле док је човек - човек. Ја сам тек у тамници слушао причања о најстрашним, најнеприроднијим злочиним поступцима, о најстрашним, најневероватнијим убиствима, и све то испричано с најпростодушнијим детињским, веселим смејањем. Нарочито не могу да заборавим једнога оцеубицу. Био је племић, имао службу и живео као изгубљени син код свога шездесетогодишњег оца. Владао се сасвим неупутно, задуживао се страшно. Отац га је притезао, опомињао, али како је тај отац имао доста имања, кућу, мајур, а мислило се и готовине - син, из жудње за наслеђем, убије оца. Злочин је пронађен тек после месец дана. Убица је сам пријавио полицији да му је отац нестао, незнано где. А целога тог месеца живео је најразвратнијим животом. Напослетку, кад он једном није био код куће полиција нађе леш оца. Дуж целог дворишта протезао се олук за нечистоћу, покривен даскама. У томе олuku лежао је леш. Нађен је лепо обучен и опремљен, али седа глава је била одсечена и стављена уз труп; убица је наместио главу на подглавник. Син није хтео да призна. Изгубио је племићку титулу, службу и чин, и послат на двадесет година тешке робије. За све време док смо заједно живели, тоје био највеселији човек. Лакомислен и ветрењаст, врло неразвијен, будаласт, и ако не сасвим глупак. Нисам код њега никад запазио неку нарочиту суровост. Осуђеници га нису ни у шта ценили, али не због злочина - о томе ни помена - него због глупости у злочину, што се није умео држати. Покаткад, он би у разговору споменуо оца. Једном кад је са мном разговарао о наследној здравој конституцији у њиховој породици, он дода: „Ето, мој отац, до саме своје смрти није се никад ни на шта пожалио.“ Разуме се, овако зверска неосетљивост је немогућа. То је феномен; ту је неки природни органски недостатак, нека телесна и морална ружна аномалија, за коју наука још не зна, то није просто злочинство. Дакако да ја у то злочинство нисам ни веровао. Али неки из његовога града, који су морали знати све

појединости о случају, испричали су ми тачно како је било. Чињенице су биле веома јасне, морало им се веровати.

Једном, ноћу, осуђеници су чули како он у сну виче: „Држи га, држи! Одсеци му главу, главу!...”

Готово сваки осуђеник говори у сну и бунца. Псовке, иоповски изрази, ножеви, најчешће секире, све им је то у < ну најезику. „Ми смо намучени људи, убијени, нама је срж ишчупана, зато и вичемо ноћу”, веле они.

Робијашки рад у тврђави за државу, то није занимање међо дужност: робијаш сврши свој задатак или одради одређене законске часове рада и враћа се у тамницу. Рад му је мрзак. Без неког свог личног, сопственог занимања, којем би се робијаш предао свом памећу и калкулацијом не може он у тамници живети. И доиста, како би се сви ти људи, развијени, који су снажно живели и желели да живе, а сад силом сакупљени у једну гомилу, силом отргнути од друштва и нормалног живота, како би се они могли навићи да овде живе нормално и правилно, по својој вољи и хтењу. Сама незапосленост развила би у њима преступничке особине о којима дотле нису имали ни појма. Човек не може да живи без рада и без правог нормалног живота - квари се и постаје звер. И зато је, услед душевне потребе и из неког осећања самоодбране - сваки робијаш имао свој занат и занимање. Готово цео дуги летњи дан пролази у државном послу, а у краткој ноћи једва може да се испава. Али зими, чим се смркне, робијаш, већ као робијаш, по пропису, мора да је у тамници, закључан. Шта да се ради у дугим и досадним зимским вечерима? Свака се касарна дакле, и мимо забране, претвара у велику радионицу. Истина, сам рад, занимање, не забрањује се, али је строго забрањено држати код себе, у тамници, разне алате, а без њих се не може радити. Ради се нечујно, а како изгледа, управа у неким случајевима није баш мотрила на то. Многи су осуђеници улазили у тамницу не знајући од заната ништа, али су научили од других, па су после као добре занатлије излазили на слободу. Било је ту обућара, кројача, столара, бравара, резача и златара. Био је неки Јеврејин, Исај Бумштајн, златар, и уједно и позајмилац, зеленаш. Сви сурадили и зарађивали покоју пару. Поруцбине су имали из града. Новац, то је кована слобода, а за људе којима је слобода сасвим одузета, дражи је он десет пута више него што треба. Нек само звецка у цепу, то је већ пола задовољства за робијаша, ма и не могао ништа потрошити. Али новац се може увек и свуда потрошити, утолико пре што је забрањено воће слађе. У тамници се могло добити пиће. Луле су биле најстроже забрањене, а сви су пушили на луле. Новац и дукан спасавају их од скорбута и других болести. А рад спасава од злочина, да није рада они би један другог појели као пауци у стаклету. Поред свега тога, није било слободно имати ни

рада ни новаца. Изненадне ноћне преметачине нису биле ретке, тада се одузимало све што је забрањено, па понекад и новац, ма како добро да је био сакриван. То је био делимично разлог што га нису ни чували, брзо би га попили, ето зато се у тамници налазило пиће. После сваког претреса одмах би опет набавили забрањене предмете и све би даље ишло по старом. За то је знала и управа, а осуђеници се нису љутили кад их казне, премда је такав живот личио животу оних који би се настанили на Везуву.

Ко није имао заната спекулирао би друкчије. Било је за то доста оригиналних начина. Тако, неки су се бавили само препродајом, а понекад су продавали и такве предмете, какве никоме међу тамничким зидовима не би на ум пало не само да их купује и продаје, него их не би уопште сматрао за предмете. Али робијаши су били веома сиромашни, а изванредно подузетни. И најгори дроњак је имао вредности и могао се за нешто употребити. Због тог сиромаштва је новац имао у тамници сасвим другу вредност него ван. За велики и заплетен рад плаћало се грошевима". Неки су се успешно бавили зеленашством. Осуђеник који све проћерда или изгуби, односи зеленашу последње своје ствари и залаже их за неколико бакаруша са врло великим процентом. Ако затим те ствари не откупи до рока, онда се продају без одлагања и без милости; зеленаштво је процветало толико да су примане у залог чак и пописане државне ствари: рубље, прибор за чизме" и други преко потребни предмети свакоме осуђенику у свакоме часу. Али при таквом залагању се дешавало да ствар узме и други обрт, уосталом не баш сасвим неочекиван. Осуђеник који заложи ствари и прими новац, оде без оклевања и без даљих разговора првоме подофициру, који је најближи управнику тамнице, пријавио залог државних ствари и оне се одузимају од зеленаша чак и без рапорта вишој управи. Занимљиво је да је то понекад пролазило без свађе: зеленаш би ћутећи и мргодно враћао што је требало вратити, и држао се као да је и сам очекивао да ће бити тако. Или је и сам у себи признавао да би он учинио исто што и залагач. Ако је покатакд, после, и грдио, то је било без икакве срџбе, тек само онако, да ту ствар скине с душе.

Уопште, сви су страшно крали један од другог. Готово сваки је имао свој сандук с бравом, да у њему чува државне ствари. То им се допуштало, али ни сандуци нису помагали. Мислим да свако може себи представити како је ту било вештих крадљиваца. Мени је неки осуђеник, који ме је искрено волео (то кажем без икаквог претеривања), украо

10 Грош, новац од две копејке (око шест пара). Том се речју означава уопште ништавна новчана вредност.

11 Место готових чизама давала је држава потпун прибор за израду (кожу, ћонове и остало).

Библију, једину књигу која на робији није забрањена. Али истог дана ми је то и признао, не што се покајао, него што (е сажалио гледајући како сам је дуго тражио. Имало је и крчмара, који су продавали ракију и за врло кратко време стицали новаца. О тој продаји говорићу којом приликом одвојено, веома је занимљива. Долазило је у тврђаву много људи кажњених због кријумчарења, зато није никакво чудо да се, и поред оштрог мотрења и стражарења, набављало пиће. Узгред речено, кријумчарење је по својој особини сасвим особита врста кривице. На пример, ко ће веровати да новчана добит код неких кријумчара стоји тек на другом месту? А дешава се баш то. Кријумчар ради из страсти, по позиву. Он је унеколико песник. Он се излаже највећој опасности, меће на коцку све, довија се, проналази, избавља се из тешког положаја, каткад ради и по неком надахнућу. Та је страст исто тако јака као и карташка. Познавао сам једног осуђеника код нас, човека колосалних размера, али толико мирног, благог, питомог, да је тешко било и замислити како је он доспео у тамницу. Био је врло кротак и дружељубив и док је год седео у тамници, никад се ни с ким није посвадио. Пореклом са западне границе, ухваћен је у кријумчарењу; ни сада, разуме се, није могао да се савлада, него се упуштао у кријумчарење пића. Колико је пута био за то кажњен и колико се бојао батина! И још му је то кријумчарење доносило врло мало зараде. Зарађивао је на вину само предузимач тога посла. А онај особењак је волео само уметност ради уметности. Био је плачљив као жена и колико се пута, после казне, зарицао и заклињао да више неће кријумчарити. И мушки би се савлађивао по читав месец дана, па најзад опет... није могао да се уздржи. Заслугом оваквих људи у тамници се није оскудевало у пићу...

Напослетку, постојао је још један приход, који, иако није богатио осуђенике, био је сталан и од доброг дејства. То је милостиња. Виши сталежи нашег друштва и не слуте како се и трговци и прости људи и цео наш народ брину за „несрећнике“. Милостиња се даје готово непрестано, и готово увек у хлебу, хлебчићима и земичкама, много ређе у новцу. Да није тих милостиња, многим затвореницима, свуда где их има, а особито оптуженицима под судом, који се држе много строже од осуђених, било би сувише тешко.

Милостиња се побожно дели свима подједнако. Ако не стигне за све онда се бели хлебчићи и друга пецива расецају подједнако, каткад и на шестине, и ниједан затвореник не остане без свога дела. Памтим како сам ја први пут добио дар у новцу. То је било убрзо по мом доласку у тамницу. Враћао сам се с јутарњег рада, сам, с чуваром. У сусрет ми иде мати

и кћи, девојчица од десет година, лепа као анђелче. Једном сам их већ видео. Мати је жена некога војника, удовица. Муж, млад војник, био је под судом и умро је у болници, у затвореничкој соби, у време када сам и ја у њој боловао. Оне су биле дошле да се с њиме опросте заувек, и много су плакале. Девојчица ме смотри, поцрвене, и прошапута нешто матери, она одмах стаде, потражи у кесици копејку и даде је девојчици. А девојчица за мном... - Ево ти, невољнице, узми копејку у име Божје! - повиче она истрчавши преда ме и тутну ми новац у руку. Узео сам ту копејку и девојчица се сасвим задовољна вратила мајци.

ПРВИ УТИСЦИ

И сада живо видим свој први месец тамновања и уопште иочетак свог тамничког живота. Доцније моје тамничке године много нејасније промичу у мојој успомени. Понеке године су некако сасвим избледеле, стопиле се уједно, остао је само јединствен утисак од њих, тежак, једнолик, и који дави.

Али све оно што сам доживео првих дана свога робијања сад ми изгледа као да је било јуче. А и мора тако да буде.

Сећам се јасно да ме је још на првом кораку изненадило што у томе животу нисам нашао ништа страшно, ништа необично, или боље рећи, неочекивано. Све ми је то, рекао бих, и раније излазило пред очи, онда када сам, идући за Сибир, гледао да унапред погодим шта ме чека. Али убрзо, читав понор најнеобичнијих изненађења, најчудноватијих факата, дочекиваше ме готово на свакоме кораку. И тек доцније, пошто сам већ доста дуго био у тамници, потпуно сам разумео сву изузетност, сву изненадност оваквога живота, и све више и више сам му се чудио. Право да кажем, то ме је чуђење пратило докле сам год био на робији, никада се с њом нисам могао да помирим.

Уопште говорећи, мој први утисак при уласку у тамницу био је да не може бити одвратнији, али поред свега тога - чудновато! - учинило ми се да се у тамници много лакше живи него што сам ја путем замишљао. Осуђеници, баш и они у оковима, слободно су ишли по свој тамници, грдили се, певали, радили за себе, пушили луле, чак су и пили (премда врло мало њих), а ноћу су се неки и картали. Сам рад, на пример, није ми изгледао много тежак, робијашки, и тек доста дуго после тога разумео сам да тежина и тога рада и робијање томе раду, није толико у томе што је он тежак, мучан и непрекидан, колико у томе што је принудан, обавезан, под морање, под батинама. Слободан сељак ради можда још много више, каткад и ноћу, особито лети, али он ради за себе, са свесном и вољном намером, те му је много лакше него робијашу на принудном и за њега сасвим некорисном раду. Једном ми дође помисао: ако бисмо усхтели да човека сасвим пригњечимо, да га сатremo, да га казнимo најстрашнијом казном, тако да би и најцрњи злочинац уздрхтао од те казне и унапред се од ње плашио - требало би дати раду карактер најпотпуније, савршене некорисности и бесмислице. Премда

је садашњи робијашки рад досадан робијашу и не занима га, ипак, и сам по себи, рад је паметна ствар: робијаш прави цигле, копа, зида, малтерише, гради; у томе послу види се задатак, сврха. Робијашки радник се понекад и занесе својим радом, одушеви се па хоће да га изведе што вештије и боље. Али ако би морао, на пример, да пресипа воду из једног чабра у други, из другог у први, или да гомилу земље преноси с једног места на друго и опет да је враћа, у бескрај, или да туца песак - ја мислим да би се тај несрећник за неколико дана удавио, или би починио хиљаду кривица, макар и умро, само да се ослободи таквога понижења, стида и муке. Разуме се, таква казна би се претворила у мучење, у освету, и била би нешто лудо, јер не би имала никаквог паметног смера. Али како један део таквих мука, бесмислице, понижења и стида, неизбежно постоји у сваком принудном раду, то је и робијашки рад неупоредиво тежи и мучнији од сваког другог слободног рада, баш зато што је принудан и насилан.

Ја сам дошао у тамницу зими, у децембру, нисам ни слутио какав је летњи рад, који је пет пута тежи. Зими је у нашој тврђави, уопште узевши, било мало рада за рачун државе. Осуђеници су ишли на Иртиш да разваљују старе државне барке, радили су у радионицама, разгртали снежне сметове око државних зграда, пекли и ситнили алабастер, и тако даље. На кратком зимњем дану послови се брзо свршавају, сви наши људи се рано враћају у тамницу, где готово и нема шта да се ради, сем ако неко има неки свој посао. Али се можда само трећина осуђеника бавила својим радом, остали су беспосличили, безикакве потрешности, али по свим касарнама у тврђави, грдили се и псовали, правили међу собом сплетке, опијали се ако би се нашла нека пара, а ноћу су и последњу кошуљу давали за коцкање. Све се то радило од чаме, од беспосличења, из дуга времена. Доцније сам видео да осим немања слободе, и осим принудног рада, има у робијашкоме животу још једно зло, још једна мука, готово већа од сваке друге. То је принудно заједничко живљење. Истина, заједничког живљења има и на другим местима, али у тамницу долазе људи такви с којима не би свако хтео да живи у заједници; ја верујем, уосталом, да сви робијашки трпе те муке, иако већина, свакако, трпи несвесно.

Хране ми се учинило да има доста. Осуђеници су тврдили да такве хране нема по тамницама у европској Русији. Ја о томе не могу да судим, јер тамо нисам био. Уз то, многи су могли и за своје новце добављати храну. Фунта говедине стаје код нас грош, а лети три копејке. Али засебну храну набављали су само они који су увек имали новаца, већина је јела „из казана“. Уосталом, осуђеници, хвалећи и се својом храном, спомињали су само хлеб и благосиљали су

што је хлеб код нас био заједнички, није раздаван по мери на кантару. Мерење је за њих било страшно: кад би се давао хлеб свакоме по мери, трећина људи остајала је гладна, а у артељу, у заједници, било је за свакога доста. Наш је хлеб био некако особито добар, чувен у целоме граду. Приписивало се то тамничким добро удешеним пећима. Али чорба¹³ не богзна каква. Кува се у заједничком котлу, зачињена с мало прекрупe и, нарочито у радне дане, бивала је танка, водњикава. Ја сам се згрозио пред силеством бубашваба у н¹⁴ој. А осуђеници нису баш ништа марили.

Прва три дана нисам ишао на рад, тако се поступало са сваким новакoм, да се одмори од пута. Али већ другога дана извели су ме из тамнице, да ми ударе окове. Моји окови нису били баш „по пропису“, прстенасти, „ситнозвек“, како су их називали осуђеници. Носе се преко ногавица, видљиво. А „прави“ окови, по пропису, удешени за рад, нису били прстенасти, него састављени из четири гвоздене шипке, дебеле готово с прста, спојене са три прстена. Морају се носити испод ногавица. За средњи прстен утврђен је каиш, који се закачи за појас, опасан одмах преко кошуље.

Памтим своје прво јутро у касарни. У зору, од стражарнице код капије удари добош и после десет минута официр страже поче отварати касарне. Људи се буде, устају према мутној чкиљавој светлости шестичне лојанице¹⁵, дрхте од зиме. Већина ћути, тмурни после спавања. Протежу се, зевају и мргоде своје жигосано чело. Неки се крсте, неки се већ свађају. Задах је страшан. А чим се отворе врата, јурне унутра свеж зимски ваздух и облаци паре разлете се по соби. Осуђеници се скупљају око ведрица с водом, редом узимају кутлић воде, пуне уста водом и из уста умивају лице и перу руке. Момак, чаброноша, сваке вечери спрема воду. У свакој касарни има по један затвореник кога артељ изабере да у касарни послушава. Зове се чаброноша и не иде на рад. Његово је да пази на чистоћу у касарни, на прање патоса, уношење и изношење ноћног чабра, и да доноси два ведра воде - зором за умивање, а дању за пиће. Око кутлај једног јединог за умивање, одмах почну свађе:

- Куд се ћушкаш, дрвена главурдо! Чекај! - гунђа један зловољни осуђеник, висок, сувоњав, црномањаст, с неким необичним испупчењима на обријаној лобањи и гура другога, дебелог, омаленог, весела и румена лица.

- Што вичеш! Чекај, то се код нас новцем плаћа одступи ти! Гле, молим те, устубочио се као споменик! Хтедох рећи, нема, браћо, код њега никакве фортикуљтапности¹⁶.

13 Руска чорба, шчи, с купусом, кељом, с разном зелени и поврћем.

14 Шестица, пакет од шест свећа.

15 Тј. нема окретности, брзине, „фортикуљтапности“, како се овај осуђеник изразио њиховим језиком.

„Фортикуљтјапност“ учини неки утисак: многи се насмејаше. А весели дебелко то је и хтео, он је очевидно био у касарни нека врста добровољног комедијаша. Високи осуђеник погледа га с највећим презирањем.

- Стока без репа! - проговори он као за се. - Видиш ти њега, најео се наше белице! Мило му је што ће се дванаест прасади спремити за мрс.

- Ма, каква си ти зверка? - наједанпут викну овај, сав црвен.

- И јесам зверка! Каква?

- Таква.

- Каква таква?

- Па таква, то је све.

- Па де, каква?

Обојица упилише очи један у другог. Дебелко чека одговор а стегнуо песнице као да би хтео да се бије. Ја сам збиља помислио да ће бити туче. Све то било је за мене ново и радознало сам посматрао. Али доцније сам дознао да су овакви призори увек веома невини и одигравају се као у комедији на задовољство свију; до боја готово никад не долази. Све је то доста карактеристично и показује тамничко обличје.

Високи робијаш стоји мирно и поносито. Осећа да га сви гледају и очекују хоће ли се својим одговором осрамотити или зна да треба да се одржи, и да докаже да је заиста зверка, и да покаже каква је управо зверка. С неисказаним презирањем уноси он поглед у свога противника и, ради веће увреде, премери га некако преко рамена, од главе до пете, као да га разгледа као бубицу, па му полако и разговетно одговори:

- Кржа!...

То јест, он је птица кржа. Читав плотун бурног смеха поздрави досетљивог робијаша.

- Ти си хуља, а не кржа! - дрекну дебелко, пун беса, видећи да је потучен на свима тачкама.

Али тек што наста озбиљна свађа одмах опколише јунаке.

- Шта сте се развикали! - драла се на њих цела касарна.

- Боље је да се побијете, него што грло дерете! - довикну неко с једног краја.

- Јесте, и хоће, побиће се - одјекну као одговор. - Храбри смо ми, брзи и напрасити, седморица се не бојимо једнога...

- А и јесу ваљани, обојица! Један је због фунте хлеба допао у затвор, а други што краде из лонца, појео баби кисело млеко и зато је добио своје... Покрадуша!

16 Белицом су осуђеници називали хлеб од чиста брашна без додатака. (Ф. Д.).

17 Кржа или крца, врста кржљаве дивље патке.

- Де-де-де! Доста! - довикну им инвалид Петровић, који је пазео на ред у касарни и стога је и спавао ту, у углу, на тсебној постељи.

- Воде, момци! Пробудио се Невалид Петровић! Воде Невалиду, брату рођеноме!

- Брат... Откуд сам ти брат! Нисмо једну рубљу заједно иропили, а овамо брат! - гунђа „невалид“ навлачећи рукаве од шињела.

Спремало се за преглед. Свиће. Кујна је дупке пуна. :Сатворени и, у својим кратким кожусима, у двобојним капама, опасани, збијају се око кувара који им сече хлеб. Куваре бира артељ, за сваку кујну по два. Они чувају и нож за сечење хлеба и меса, један једини за целу кујну.

Осуђеници се разместише око столова и по угловима. Сваки је у шубари и кожуху, и потпасан, спреман да одмах пође на рад. Пред неким су дрвене чаше с квасом. Дробе хлеб у квас и присмачу. Стоји несносна врева, хука-бука, али понеки, овде-онде, тихо и паметно разговарају.

- Здравео, старино! Антонићу! Пријатно! - рече један млади осуђеник седајући поред натмуреног и безубог осуђеника.

- Е, здраво, ако се не шалиш - одговори он не дижући очи и мучећи се да безубим деснима сажваће хлеб.

- Богме сам мислио да си умро, чика Антонићу.

- Аја, прво ти, паја...

Седох поред њих. Десно до мене разговарају два озбиљна, сталожена осуђеника, и јасно се види да се труде да један пред другим сачувају углед.

- Мислим да од мене богме неће украсти - каже један - ја се, брате, и сам бојим да што не украдем.

- Оно, нек се за мене нико не хвата голом руком, јер ће се опећи.

- Ко? Зашто да опечеш? Робијаш, као и ми, другог нам имена и нема... она твоја макнуће новац, а неће ти се ни поклонити. Тако ти, брате, и моја пара иде у недођин. Ономадне, дође ми сама. Куда ћу с њоме? Станем молити Феђку целата, он ти, брате, и кућу има, у подграђу, знаш ону што је купио од шугавога Соломонке, Јеврејина, та од онога што се после удавио.

- Знам. Три године био је код нас крчмар. Звали су га Гришка - мрачна крчма. Знам.

- Па и не знаш, то је други, мрачна крчма.

- Какодруги! Ондаопеттимногознаш, видисе. Довешћу ти колико хоћеш посредника, који то знају...

- Довешћеш? А ко си ти, и откуда си, и ко сам ја?

18 Квас, руско пиће.

19 Израз којим се исказују поштовање и љубав, као наше „чико“

- пишево разјашњење у гл. X Божић.

- Ти, ко си? Па ја сам тебе избио, и не хвалим се, а он ти ту пита: ко сам!

- Ти мене избио? Ко би мене избио, тај сејош нијеродио, а ко ме је избио отишао је под црну земљу!

- Хајде, чумо бендерска!

- Разгубала те губа сибирска!

- Турска те сабља посекала. Настаде грдња.

- Де-де-де, шта сте заграјали! - повикаше око њих.

- Нисте умели да живите у слободи; мило вам је што једете робијашку белицу!

Одмах се смирише. Слободно је само грдити се, језиком „лупетати“ до миле воље. То је унеколико и забава за све. Али обично не даду да ствари дођу до боја; и само покоји пут, изузетно, непријатељи се и побију. Ако се ко побије, одмах се то јави мајору, настане испитивање, а дође затим и мајор. Речју, зло за све. Зато се и спречава да не дође до песница. И противници сами махом се грде ради забављања, ради вежбања у стилу. Често сами себе заваравaju, почињу с великом ватром, поамно... мислиш, сад ће се дочепати, па ништа, дођу до неке тачке, па се разиђу.

У почетку сам се свему томе много чудео. Овде сам намерно навео пример најобичнијих робијашких разговора. Испрва нисам могао ни да замислим како се може грдити: из задовољства, наћи у томе забаве, пријатно вежбање, уживање. Али, не треба ту заборавити на разметљивост, таштину. Вештак у препирању с грдњом, овде се цени. Само што му се не плеска, као глумцу.

Још синоћ сам опазио да ме гледају попреко.

Већ сам ухватио неколико мргодних погледа.

Други осуђеници, напротив, обилазили су око мене, чинило им се да сам донео са собом новаца. И одмах су стали да ми се удварају: учили су ме како се носе окови, набавили су ми сандуче с бравом, разуме се за новац, да склоним државне ствари, које сам већ добио, и нешто свога рубља што сам га донео. А већ сутрадан украли су ми га и пропили. Доцније, један од њих био ми је најоданија душа, мада ме је стално поткрадао, кад год му се указала згодна прилика. То је радио без икаквог збуњивања, готово и несвесно, као да је по дужности морао. Како се онда на њега љутити!

Између осталог учили су ме да треба имати свој сопствени чај и да није згорег да имам и свој чајник; за дотле, набавили су ми неки туђ, да се њиме послужим, и посаветовали да узмем једног куvara који ће ми, веле, за тридесет копејки месечно спремати све што хоћу, само ако зажелим засебну храну; и да ће ми тај кувар куповати и намирнице... Разуме се они су од мене позајмљивали новац и већ првога дана је сваки по трипут долазио за зајам.

Уопште узевши, на робији се нерадо и мрко гледа на доскорашње племиће.

Иако су племићима одузета сва права на положај и имовину, иако су потпуно изједначени са осталим осуђеницима - ипак, осуђеници их нису никад сматрали засвоје другове. Но ни то не бива свесно, из предубеђења, него онако, сасвим простодушно, несвесно. Искрено су нам признавали наше племићство, а ипак су волели да нас мецкају због нашег пада.

- Е, нема више тога, сад доста! Некад су Петар и Павле шетали по Москви, а сад плету ужад. - Такве и друге љубазности чују се често.

Мило им је било да гледају наше муке и патње, а ми смо се опет старали да их пред њима не покажемо. Доста смо трпели, нарочитоу почетку, прираду, јер нисмо били снажни као они, и нисмо могли да им колико треба помажемо. Ништа није теже него задобити поверење код народа (особито код оваквог народа) и стећи његову љубав.

У нашој тамници било је неколико племића. Прво, пет Пољака. Другом којом приликом говорићу о њима засебно. Робијаши су их страшно мрзели, и више још него руске племиће међу нама. Пољаци (ја говорим само о политичким кривцима) нису никако могли да сакрију своју антипатију према осуђеницима, били су према њима некако префињено увредљиво уљудни, до крајности су се туђили. Осуђеници су то сасвим добро разумели и враћали су мило за драго.

Мени је требало готово две године да проведем у тамници па да неколицину робијаша задобијем и да их мало одбровољим према себи. Али напослетку, већина њих ме је заволела и признала да сам „добар“ човек.

Од руских племића, осим мене, било их је четворица. Један, ниско и гадно створење, веома покварен, ухода и достављач од заната. За њега сам чуо и пре но што сам дошао у тамницу и већ првих дана прекинуо с њиме сасвим. Други је онај оцуевица о коме сам говорио одмах у почетку ових записа. Трећи је Аким Акимих. Ретко сам кад видео таквог особењака као што беше тај Аким Акимих. Сећање на њега оштро ми се урезало у памет. Висок, мршав, слабе памети, страхота неписмен, необичан резонер, и тачан као Немац. Робијаши су му се подсмевали, а неки су га се и бојали због његове свадљиве, оштре и пргаве нарави, па су се чували да с њиме имају икаква посла. Од првога корака он је био њихов човек, грдио се и псовао с њима заједно, чак се и тукао. Био је феноменално поштен. Чим види неправду, он се одмах умеша у ствар, ама се и не тицала њега. Био је сувише наиван, он се, на пример, грди и свађа с осуђеницима, а кори их што краду и озбиљно наваљује да то више не раде. Служио је на Кавказу као заставник. С њиме сам се сложио још првога дана, а он

ми је одмах испричао свој доживљај. Прво је, као јункер, био заставник у неком пешачком пуку на Кавказу. Дуго је вукао јункерство, једва једном постао официр и као такав послат за главног заповедника неког утврђења на Кавказу. Један од мирних суседних горштачких кнезова²⁰ запали његово утврђење и изврши ноћни напад, али без успеха. Аким Акимих се правио невешт као да не зна ко је злонамерник. Кривица се свали на непокорне горштаке, а после месец дана Аким Акимих пријатељски позове кнеза у госте. Он дође, не слутећи ништа. Аким Акимих изведе свој одред војске, јавно окриви и укори кнеза и доказа му да је срамота потпаљивати утврђења. Затим му потанко прочита поуку како се покоран кнез мора убудуће владати, и напослетку га стреља и о свему одмах поднесе главном заповеднику опширан извештај.

За све ово Акимих је био осуђен на смрт, али је после казна ублажена, те је послат у Сибир на робију другог реда, у тврђави, на дванаест година. Он је потпуно признао да није радио по закону, рекао је мени да је то знао и пре него што је стрељао кнеза, знао је да се мирном кнезу мора судити по закону, па ипак, он још никако не уме правилно да схвати своју кривицу.

- Молим вас! Зар ми није потпалио тврђаву? Треба ли ваљда за то да му се поклоним? - одговара он на моје напомене.

Али, осуђеници, и поред тога што су се подсмевали његовим глупостима, ипак су га ценили због исправности и умешности.

Није било заната који Аким Акимих не би знао. Он је и столар и чизмар и папучар, молер, позлатар, бравар, а све је то научио на робији, као самоук, једанпут посматра и - научи. Правио је и разне сандучиће, котарице, светиљке, дечје играчке, па их продавао у граду. Тако је увек зарађивао нешто новаца и одмах куповао за сувишак: рубље, мекше подглавнике, а набавио је и душек на склапање. Били смо заједно, у истој касарни, и тако ме је у првим данима моје робије, у много чему услужио.

Кад осуђеници полазе из тамнице да иду на рад, они се уврстају у два реда пред стражарницом, а иза њих поређају се војници, чувари, с пуним пушкама. Дођу инжењерски официр, спроводник, и неколико наших инжењерских службеника, надзорника рада. Спроводник преброји осуђенике и по партијама их шаље тамо где треба да раде.

Ја, заједно с другима, идем у инжењерску радионицу. То је ниска, каменом зидана зграда, с великим двориштем

20 Тј. кнез, или вођ, који се (у доба кад су Руси освајали Кавказ и борили се са појединим кавкаским племенима) покоравао руској власти, није устајао против ње.

нунимразне грађе. Ту су ковачница, браварница, столарница, фарбарско одељење, и друго. Аким Акимих је радио у фарбарском одељењу, кувао уље, састављао боје и бојио столове и намештај да биличио на ораховину.

Док сам чекао да ме окују, разговарао сам с њиме о својим првим утисцима у тамници.

- Тако је, они не воле племиће, нарочито политичке кривце - рече ми он. - Да могу појели би их, као ништа. Додуше, прво, ви и јесте други свет, ви на њих не личите, а друго, свисуони пребили или поседничка чељадили војници. Судите сад сами: могу ли вас они волети. Казаћу вам - овде је живот тежак. Али међу осуђеницима у Русији, још је тежи. Ево, овде код нас има их из тамошњих тамница и не могу да се нахвале како им је овде лепо, као да су из пакла дошли у рај. А зло није у раду. Кажу да тамо, на тим првостепеним робијама, управа није потпуно војничка, бар се с њима друкчије поступа него с нама овде. Кажу да изгнаник тамо може да живи као код своје куће. Нисам био, алитак се прича. Не брију им главу, не носе униформу - него, баш је добро што су наши овде и униформисани и обријани, ипак је то мало више реда, а и за очи је угодније. Само, њима сето не свиђа. А и погледајте, молим вас, какав је то свет! Један је војнички син, други је Черкез, трећи јеретик, четврти православни сељак, оставио своју породицу, своју дечицу, пети је Јеврејин, шести Циганин, а за седмог не зна се ко је и шта је, и сви ти људи морају пошто-пото да живе заједно, да се слажу, ако им се и неће, да једу из једне зделе, да спавају на једним даскама. А слобода њихова, каква је, који залагај више може се помести само кришом; свака пара мора се скрити у обући. И све је тамница, па тамница... И нехотице им зло пада на памет.

Ја сам, међутим, све то већ знао. А веома сам желео да дознам што о нашем мајору. Аким Акимих није у том правцу био неповерљив и, сећам се, мој утисак није био пријатан.

Суђено ми је било да још две године проведем под старешинством тога мајора. Све што ми је Аким Акимих о њему причао било је истинито, само што је утисак од стварности увек јачи од простог причања. Мајор је био страشان због тога што је такав човек био старешина, готово потпуно независан старешина, над двеста људи. А иначе, био је неисправан и зао и више ништа. Осуђенике је сматрао као своје природне непријатеље и то му је била највећа и главна погрешка. Имао је чак и неких вредности, али све код њега, па и добре његове особине, показивало се некако изопачено. Неустрашив, зао, он је понекад чак и ноћу упадао у тамницу, и аковиди дане киосуђеник спаваналевој страни, или на знак, он га ујутру за то казни. „Спавај”, вели, „на десној страни, као што сам наредио.” У тамници су га мрзели и бојали су

га се као куге. Лице му је црвено, паклено. Сви су знали да је потпуно у рукама свога посилног, Феђке. А највише је волео Трезорку, свога пса, и кад му се тај пас разболео, умало није полудео од жалости. Кажу, ридео је над њим као над рођеним братом, отерао је ветеринара и, по свом обичају, умало се није и побио с њиме, а кад му је Феђка казао да код нас, у тамници, има неки самоуки ветеринар који врло успешно лечи, одмах га је дозвоао.

- Спасевај! Излечи Трезорку, позлатићу те! - повика. Осуђеник тај је био сибирски сељак, лукав, паметан, уистину веома вешт ветеринар, али прави сељак.

- Гледам ја Трезорку - причао је он после осуђеницима, истина, много после своје походе код мајора, кад је већ све заборављено - гледам, лежи пас на дивану, на белом јастуку и већ видим да је запаљење и да треба пустити крв, па би пас оздравио, велим, богами! А у себи мислим: а шта ћемо ако га не излечим, ако липше? - Богме, господине мајоре, доцкан сте ме позвали. Да сте ме звали јуче или прекјуче, ја бих га излечио, али сад не могу да му помогнем...

И тако Трезорка липса.

Мени су потанко причали како су хтели да убију мајора. Код нас је већ неколико година тамновао неки осуђеник који се одликовао својим смерним понашањем. Опазило се да он никад ни с ким не говори. Зато су га сматрали као неког занесењака. Био је писмен, целу потоњу годину провео је у читању Библије, читао је и дану и ноћу. У поноћ, кад сви заспу, он устане, запали црквену воштану свећу, попне се на пећ²¹, отвори књигу и чита је до зоре. Једнога дана оде нареднику и рече дћ неће ићи на рад. Јаве то мајору, он ускипе и одмах дојури. Осуђеник баци на њега циглу коју је раније био спремио, али промаши. Ухватише га, судише му и казнише га. Све се то десило врло брзо. После три дана, он умре у болници. На самрти рекао је да никоме није желео зла - желео је само да страда, зато је дело то и учинио. Иначе, није био никакав јеретик. У тамници су га спомињали с поштовањем...

Најзад, оковаше ме. Утом дођоше у радионицу, једна за другом, неколико пекарки. Неке су биле сасвим младе, девојчице. Оне, док још нису у зрелом добу, обично носе пециво; матере га пеку, а оне продају. А кад одрасту, долазе без пецива. Такојеодувек. Неке и нисудевојке. Комадпецива стаје грош, осуђеници обично покупују готово све.

Запазио сам једнога столара, осуђеника, већ проседог човека, али још руменог, који се с девојкама шалио и смејао. Пре него што би оне дошле, везивао би око врата црвену

21 Руска зидана пећ прави се с банцима удешеним за седење и лежање.

вунену мараму. Нека дебела женица, сасвим богињава, метну својусељачку котарицу на његову тезгу. Њих двоје започеше разговор.

- А камо вас јуче? - запита је он и осмехну се самозадовољнимосмехом.

- Гле сад! Па била сам, али вас је Мићка одазвао - одговори живахна женица.

- Тражили су ме, иначе бисте ме зацело нашли овде... Прекјуче суми долазиле све ваше другарице.

- А које и које?

- Била је Марјашка, била Хаврошка, па била Чекунда, иа Двугрошоваја...

- Шта то значи? - запитах Акима Акимића. - Зар...?

- Бива - одговори он и смерно обори очи, јер је био необично чедан човек.

Бивало је, разуме се, али веома ретко, и с највећим тешкоћама. Уопште, и поред све природне мучности невољног живота, било је мање љубитеља жена него, рецимо, љубитеља пића. Тешко је било доћи до жена. Требало је изабрати време, место, требало се договорити, одредити састанак, тражити самоћу (што је било нарочито тешко), отклонити чуваре (још теже) и уопште потрошити много новаца, судећи релативно, наравно. Али ипак, ја сам у доцније време, понекад, имао прилике да посматрам и љубавнике.

Сећам се, једном, у лето, нас тројица смо били на Иртишу, да у некаквој стаји загрејемо пећ за печење. Чувари су нам били неки добри људи. Дођоше тад две „суфлерке“, како их називају осуђеници.

- Што сте се задржале? Заседеле сте се ваљда код Звјеркових? - дочека их један осуђеник, коме су оне пришле и који их је одавно чекао.

- Ја се заседела? Па и она сврака, мало пре, дуже је остала на плоту, него ја код њих - весело одговори девојка.

Нема ваљда на свету прљавије девојке него што је ова била. То беше она Чекунда. С њоме је и Двугрошоваја. Та је већ изван сваког описивања.

- Ни вас нисам одавно видео - окрете се удварач њој.

- Шта је то с вама, као да сте нешто омршавели?

- Па, може бити. Пре сам била много дебља, а сад као да сам иглу прогутала.

- Све с војницима?

- Није. То су испрели злијезици, али шта то мари! Макар и без ребара остале, опет ћемо војнике волети!

- Оставите се ви њих, и волите нас, ми имамо новаца...

А да слика буде потпунија, замислите тога удварача обријане главе, у оковима, у двобојном оделу, и под стражом.

Опростих се с Акимом Акимихем, па чувши да се могу вратити кући, пођох с чуварем у тамницу. Већ су се сви враћали с рада. Прво они који раде одређени задатак. Једини начин да се осуђеник натера на усрдан рад, то је задати му неки одређени задатак. Понекад је задати посао врло велики, па ипак се свршава двапут брже него кад се мора да ради тачно до подне, кад ће добош да позове на ручак. Чим сврши рад, осуђеник се враћа у тамницу и пре добоша, без икакве сметње, нико га не зауставља.

Не руча се заједнички, него кад ко стигне; а не би сви ни стали у кујни. Ја окусих чорбу, али како нисам навикао да је једем, спремих себи чај. Седосмо на крај стола. Поред мене је један мој друг, племић као и ја.

Осуђеници долазе и одлазе. У кујни још има места, још се нису сви скупили. Петоро њих седе засебно за великим столом. Кувар им насуче чорбе у две чиније и метну на сто пржену рибу. Они су нешто празновали, па су имали и свој ручак. Нас искоса погледају. Уђе један Пољак и седе поред нас.

- Нисам био код куће, али знам све! - јако викну неки високи осуђеник улазећи у кујну и погледом одмери све нас.

Има му око педесет година, јаких је мишића и мршав. На лицу му се огледа нека препреденост, а уједно и веселост. Особито јако се истиче његова доња усна, дебела, опуштена, због које му лице добија неку врло смешну црту.

- Хе, здраво сванули! А што не поздрависте? Живели наши из Курска! - дода он седајући уз ону петорицу. - Пријатно, и наздравље! Примате ли госта?

- Па ми, брате, нисмо из Курска.

- Онда сте из Тамбова?

- Нисмо ни из Тамбова... Слушај, брате, немаш од нас шта да добијеш. Иди ти богатом сељаку и тамо тражи.

- У трбуху су ми, браћо, данас Иван Тумарало и Марија Штуцавица. А где вам је тај богати сељак?

- Па ено тамо, Газин, њему ти иди, он је богат сељак.

- Хе, браћо, Газин данас пије, попиће све што има у кеси.

- Има двадесет сребрних рубаља - напомену други.
- Добро је бити крчмар.

- Дакле, не примате госта? Па добро, онда ћемо кусати што држава даје.

- Иди замоли чаја. Ено, господа пију.

- Каква господа, нема овде господа; сад су што и ми - тмурно проговори један из угла који дотле није ни речи изустео.

- Пио бих ја чаја, али стид ме да иштем, и ми имамо „шбиција“ - напомену онај с дебелим усном и доброћудно погледа у нас.

- Ако хоћете, даћу вам - рекох ја и позвах жеднога. - Хоћете ли?

- Хоћу ли? Како да нећу! - он приђе столу.

- Гле, гле! Код куће опанком сркао шчи, а овде зна за чај, прохтелo се опанку господскога пића - опет проговори ћутљиви и тмурни осуђеник.

- А зар овде нико не пије чаја? - запитах гаја. Али он ме неудостоји одговора.

- Ево доносе пециво. Дајте му и земичке! Млади неки осуђеник увек доноси читаву хрпу замички и распродаје их. Пекарка мује уступала сваки десети комад и он је с тим добитком рачунао.

- Пециво, пециво! - виче он улазећи у кујну. - Вруће земичке, московске! И ја бих јео, али немам новаца. Хајде момци, купите, нестаде! Ко ме је жива мајка!“

Ово позивање на материнску љубав све их насмеја, и купише му неколико комада.

- Ала, браћо, што ће Газин данас да претера - рече продавац. - Богами! Биће покора. Кад тај науми да пијанчи... Незгодно, ако бане осмооки.

- Сакриће га наши. Аје ли жестоко пијан?

- Те како! Насрће као зоља.

- Кад је тако дотераће до песницења.

- О коме то говоре? - запитах ја Пољака поред мене.

- О Газину, осуђенику. Он тргује пићем. Чим заради, одмах све пропије. Суров је и зао, премда, кад је трезан, миран је, а кад се напије, онда се покаже сав какав је: напада ножем. Али тада га обично смире.

- Па како га смире?

- Десеторица јурну на њега и бију га страшно све дотле док се не онесвести, то јест, намртво га избију. После га однесу на постељу и покрију кожом.

- Па тако га могу и убити!

- Могли би, да је други ко, али њега, не. Он је необично снажан, јачи је од најјачих што их има овде. Сутрадан устане потпуно здрав.

- Реците ми, молим вас - распитујем ја Пољака и даље - ено и они тамо једу своје јело, док ја пијем чај, а опет гледају као да ми завиде на томе чају. Откуда то?

22 Тј. амбиција.

23 Обичај је у породицама да се ко од укућана, понајпре дете, оваквим и сличним заклињањем („за љубав мајке“, „жива ти мајка“, итд.) нуди и управо приморава да што више поједе и попије, па макар му и шкодило.

- То није због чаја - одговара ми Пољак. - Они су јетки што сте ви племић, што нисте као они. Многи би се радо „закачио“ за вас. Они би веома волели да вас увреде, понизе. Још ћете ви овде доживети много неприлика. За све нас је овде сувише тешко. У сваком погледу, нама је најтеже. Потребно је много равнодушности да би се на то навикло. Ви ћете често имати непријатности, грдиће вас због чаја и што имате засебна јела, иако многи и многи овде, и врло често, једу своје јело и редовно пију и чај. Они могу, али ви - не.

Рекавши то, Пољак устаде од стола и оде. А за неколико тренутака већ је и било све онако како је рекао.

ПРВИ УТИСЦИ

Чим је отишао М-цки (тај Пољак што је са мном разговарао), упаде у кујну Газин, мртав пијан.

Било ми је чудновато да видим осуђеника пијаногусред бела дана, у радни дан, и то када сви морају да иду на рад, и иоред строгог старешине који је свакога часа могао доћи у пашу тамницу, и поред наредника који је стално у тамници и мотри на робијаше, поред стражара, поред инвалида, речју, иоред свих строгости. Све то ме је сасвим збунило у мом тек шпочетом разумевању сужањског живота. Требало ми је да доста дуго проживим у тамници па да разјасним себи сва гаква факта, толико неразумљива и загонетна у прво време мога тамновања, за мене.

Већ сам рекао да су осуђеници увек имали понеки својсопствени рад и да је такав рад природна потреба у робијашком животу, затим да поред те потребе осуђеник још страсно воли новац и цени га више од свега, готово подједнако као и слободу, и да је за њега утеха ако му пара звецка у цецу. Али кад пару нема, он је, напротив, покуњен, невесео, узнемирен и очајан. И тада је спреман и да украде, и шта било да учини, само да новац створи. Али, иако је новац имао у тамници тако велику вредност, никад се није дуго задржавао код срећника који га је желео. Прво, тешко га је сакрити, да га не украду или не одузму. Ако мајор, приликом изненадних претреса, нађе неке новце, он их одмах одузме. Може бити да их је трошио на осуђеничку храну, да би била боља, тек, њему су предавани. Али најчешће су новац крали, није било поуздања ни у кога. Доцније смо тек пронашли како ћемо новац сасвим поуздано сакрити и сачувати. Давали смо га на чување једноме старцу староверцу који је дошао међу нас из стародубровског подграђа, својине некадашњих поседника Вјеткова... Не, не могу пропустити да о томе човеку не кажем неколико речи, премда се тиме удаљујем од предмета.

Био је то чичица око шесет година, мали растом, сед. Већ на први поглед ме је врло изненадио. Веома се разликовао од осталих осуђеника: у његовоме погледу било је нешто кротко, спокојно и мирно, толико, да сам, сећам се, с неким нарочитим задовољством гледао у његове ведре и светле очи уоквирене ситним зракастим борама. Често сам разговарао с

њим и ретко сам кад у свом животу наилазио на тако добро и благодстворење. Аутамницуједошаозбогврлотешкекривице. Међу стародубровским староверцима беху се појавили покајници. Влада их је живо храбрила и све је чинила да се и други, који се нису слагали са старима, врате православљу. А старац, заједно са осталим фанатичима, одлучио се да (како он каже) „стоји за веру“, да је брани. Зидала се једноверна црква, а ови је запалише. Старац, као један од покретача, осуђен је на робију. Био је имућан прост грађанин, и трговао је. Код куће је оставио жену и децу, али је постојан отишао на робију. У својој заслепљености сматрао је да је то „мучење за веру“. Да сте с њиме поживели неколико година, ви бисте се и нехотице запитали: Како је могао овако миран човек, смиран и кротак као дете, да постане бунтовник? Ја сам неколико пута разговарао с њиме „о вери“. Он није нимало попуштао у својем уверењу, али у његовим одговорима никад не беше никакве срџбе ни мржње. А међутим, разорио је цркву, и то није одрицао. Изгледало је да би он, према своме уверењу и према „мукама“ које је ради своје вере на себе примио, требало своје дело да сматра славом. Али, ма како помно да сам га посматрао и проучавао, никад нисам на њему запазио ни најмањег знака разметљивости ни охолости. У нашој тамници било је и других старовераца, махом Сибираца. То су људи просвећенији, довитљиви, окретни сељаци, ванредни књигождери, начитани и на свој начин јаки дијалектичари; људи лукави, надути, оholи, и нетрпљиви у највећој мери. А старац је сасвим други човек. Можда је био и писменији од њих, духовно развијенији, али се клонио препирки. Био је веома дружеван и приступачан. Весео, често се смејао, али не сурово, цинички, како су се смејали робијаши, него ведро и тихо, с много детињске простодушности - смех који се веома добро слагао с његовом старачком белином. Можда се варам, али мени се чини да се човек може оценити по смејању; ако вам је пријатан смех неког сасвим непознатог човека с којим се први пут видите, слободно реците да је то добра душица.

Цела тамница је поштовала овога старца, а он се тиме није нимало хвалисао. Осуђеници су га звали дедом и никада га нису вређали. Унеколико ми је било разумљиво како је он могао да утиче на своје једноверце. Али, и поред очите чврстине с којом је подносио робију, у њему се крила дубока, неизлечива туга, а он је гледао да је сакрије од свију. Ја и он становали смо у једној касарни. Једанпут, око три часа у ноћи, пробудио сам се и чуо неко тихо и уздржано плакање. Погледам, а старац седи на пећи (оној, на којој се раније, ноћу, молио читач Библије, који је хтео убити мајора). Седи на пећи и из своје рукописне књиге чита молитве. Плаче, и чујем како покатак рекне: „Боже, не остави ме! Боже, оснажи ме! Дечице моја мала, дечице моја мала, никад се

ићемо видети!" Не могу да испричам како ми је било жао. И ето, томе старцу мало-помало сви осуђеници почеше давати својновац на чување. Готово сви су били крадљивци, но некако су се сви, одједном, уверили да старац нипошто неће красти. Знали су да је он негде крио те поверене новце, али то потајно место нико није могао наћи. Доцније, он је мени и неким Пољацима открио своју тајну. Наједном ступцу ограда био је чвор, по изгледу чврсто срастао с дрветом. Али чвор се могао извадити и у дрвету би се показало велико удубљење.

Ту је деда скривао новце: извади чвор, спусти новце, па опет намести чвор. Које би пало на ум ту да их тражи?

Него, ја сам се удаљио од свога причања. Стао сам на питању: зашто се код осуђеника новац и не загреје у депу? Сем тешкоће у откривању, у тамници је било и много тамничке чамотиње. Осуђеник је по својој нарави створење које силно жуди за слободом, а по свом друштвеном положају он је веома лакомислен и беспутан, толико да га сасвим природно нешто вуче да одједном „пусти себи на вол>у“, да све што има потроши на весеље и пијанку, уз музику и халабуку, не би ли бар тренутно заборавио своју тугу и чаму. И необично је било видети како понеки осуђеник, не дижући главе једнако ради, каткад и по неколико месеци, зато да после уједан једини дан профућка сву зараду, па да затим опет по неколико месеци непрестано капље на послу, да би поново могао да пијанчи.

Многи од њих волели су да се „понове“, да у својој одећи неизоставно учине какву посебну измену, на пример, какве год друкчије панталоне, не униформне него црне, или грудњак, сибирски кафтан. Много се носе и цицане кошуље и појасеви с бакарним ишараним плочицама. Гиздали су се о празницима и тако нагиздани не би пропустили да обиђу све касарне, да се пред свима покажу. Лепо обучен осуђеник радовао се као дете; али и у много чему другом били су сви као права деца. Додуше, свих тих лепих ствари некако наједанпут нестане из власникових руку, понекад још истога дана увече оду у залогу, у бесцење. Весела, пак, развијала су се поступно. Обично су спремана за празник или за имендан. Свечар устане рано зором, метне крај иконе свећу и моли се Богу, после се лепо обуче и нареди да му се спреми ручак. Купи говедину, рибу, направе му се сибирски ваљущи од меса и зачина, добро се наједе као стока, готово увек сам, ретко кад позове другове, да поделе с њим трпезу. Тад долази пиће, свечар се напије и, мртав пијан, неизбежно прошета по касарнама, љуља се у ходу и спотиче - хоће свима да покаже како је пијан, како се „проводи“, те да тиме стекне њихово поштовање. Свуда у руском народу осећа се нека симпатија према пијанству, а у тамници се такав „весела“ чак и поштује. Тамничка проводња је била аристократизам своје врсте. Кад се осуђеник добро развесели, он неизоставно

набавља музику. Био је у тамници некакав Пољак, војнички бегунац, врло непријатан човек, али је свирао на виолини и имао код себе инструмент - сву своју имовину. Није знао други занат, занимао се једино свирањем веселих игара за ђефлију који га је за то најмио. Дужност му је била да свог пијаног послодавца прати узастопце из једне касарне у другу и да свом снагом струже по виолини. Често би му се на лицу видела досада, мука. Али повик: „Свирај, платио сам ти!“ примора га да поново струже и струже.

Осуђеник који се стане веселити, могао је поуздано рачунати да ће, ако је већ јако напит, његови другови сасвим сигурно пазити на њега, да ће га, чим би се старешина појавио, сакрити где било, да ће га на време стрпати у постељу и да ће све то чинити сасвим несебично, без икакве користи за себе. И она два надзорника, наредник и инвалид, који су заједно са њима живели у тамници, могли су бити такође сасвим мирни, без бојазни да ће пијаница направити какав неред. На њега је мотрила цела касарна и ако би дигао ларму и узбуну, другови би га одмах умирили, штавише, просто би га везали. Зато је нама тамничка управа мало и кроз прсте гледала на оваква пијанчења, чак их „није ни видела“. Она је врло добро знала да би много горе било ако би се пиће забранило. Али, како се пиће уопште добављало? Вино је куповано у самој тамници, код такозваних крчмара. Било је неколико таквих људи и трговали су стално и успешно, иако је све у свему мало било оних који су пили и „светковали“, јер за весеље треба новаца, а осуђеници су новац тешко стицали. Трговање је почињало, водило се и престајало, доста оригинално. Рецимо, неки осуђеник нема свога заната, а и не жели га, неће да се мучи (има и таквих), али хоће да има новаца, па како је уз то и нестрпљив, жели брзо да заради. За почетак, он има нешто новаца, и одлучује се да одмах почне с ракијом, то је смело предузеће, скопчано с великим опасностима, могао би и својим леђима да плати предузимач, и одједном да изгуби и робу и готовину. Али крчмар ипак улази у то. Спочетка он има мало новаца, зато спочетка сам доноси ракију у тамницу и, разуме се, добро је прода. Понови то двапут-трипут, па ако га власт не ухвати, његова трговина брзо напредује, и тек тада он заснива праву радњу на широкој основи, постаје предузимач, капиталист, држи агенте и помоћнике, много мање се излаже опасностима, а стиче све више и више новаца. Место њега излажу се његови помоћници.

Утамници свакад има много људи који су сведо последње паре проћердали, прокоцкали, пропили, људи без заната, кукавица и адраповаца, али донекле обдарених урођеном смелашћу и одлучношћу. Таквим људима још су само леђа читава, као једини капитал да за нешто послужи; и ето такав пропалица одлучује се да и тај свој последњи капитал пусти

у обрт. Он оде предузимачу и погоди се да му доноси ракију у тамницу, имућан крчмар има више таквих сарадника. Ван тамнице, где било, увек има такав човек - неки војник, иеки прост грађанин или чак и нека девојка - који ће, уз маграду, сразмерно добру, за предузимачев новац купити у каквој крчми вотке и сакрити је негде на скровитом месту, где осуђеници долазе на рад. Увек, прво и прво сам набављач опроба ваљаност вотке; што отпије то бездушно надокнађује обичном водом; осуђеник, хтео не хтео, прима је, јер њему није ни могућно да буде сувише пробирач, добро је и то што му новац није сасвим пропао и што је вотку добио, какву-такву, тек ипак вотку. Томе набављачу долазе такође носиоци говеђих црева, о којима га је тамнички крчмар још раније обавестио. Црева се прво оперу, затим се напуне водом, да би им се очувале влажност и растегљивост, те да доцније буду подесна и за вотку. Кад осуђеник напуни црева вотком, он их веже око себе, по могућству на најскривенијим местима тела. Разуме се, при томе се и види колико је кријумчар вешт, лоповски препреден. Унеколико је у питању његова част, он треба да превари и стражаре и чуваре. И превари их, кад је вешт крадљивац, чувар, често неки неискусан регрут, увек превиди. Дакако, најпре се чувар добро проучи, а уз то узимају се у обзир и време и место за рад. На пример, осуђеник који прави пећи, пење се на пећ - ко ће видети шта он тамо ради? Неће се ваљда и чувар пентрати за н>им. Приближавајући се тамници, он за сваки случај узима у руке коју пару, петнаест или двадесет сребрних копејки, и на капији чека фрајтора²⁵. Свакога осуђеника који се враћа с рада, стражарни фрајтор потпуно прегледа и опипа, а затим му отвара тамничка врата. Носилац ракије обично се нада да ће се фрајтор устегнути да га сувише подробно опипа на понеким местима. Али, понекад фрајтор из стражаре наиђе и на та места и напипа вотку. Тада кријумчару остаје још само једно - да ћутећи и кришом од чувара тутне фрајтору у руке онај спремљени новац. Дешава се да му тај маневар помогне, те срећно уђе с вотком у тамницу. Али понекад и не помогне. Тада мора да рачуна на свој последњи капитал - на леђа. Пријављују мајору, капитал одеру, жестоко одеру, вотку одузму за рачун државе, а кријумчар, не издавајући предузимача, све прима на себе; али ваља напоменути, да он то не чини стога што би му издајство било мрско, него једино стога што му потказивање не би користило, јер њега би ипак ишибали; сва би му утеха била у том што би обојица били ишибани. Али њему је предузимач још потребан, иако, по

25 Фрајтор, фрајт (гефрајтер), војник ослобођен дужности стражарења, чин простог војника и каплара.

обичају и по претходном уговору, кријумчар од предузимача не добија ни паре за своја ишибана леђа.

А што се тиче потказивања уопште, оно обично цвета увелико. У тамници не излажу потказивача ни најмањем понижењу, презирање према њему не да се чак ни замислити. Нико се не туђи од њега, води се пријатељство с њиме; и ако бисте доказивали осуђеницима колико је потказивање гадно, они вас нимало не би разумели. Онај племић, онај покварени ниски човек с којим сам ја сасвим прекинуо, спријатељио се с мајоровим Феђком и служио му је као ухода, а Феђка је све што о осуђеницима чује, казивао мајору. То су знали сви наши и никоме никада није ни на ум пало да хуљу казни или бар да га прекори.

Но ја опет скрећем од свога предмета. Рекао сам већ, дешава се да се вотка и срећно прокријумчари у тамницу, тада предузимач прима пиће донето у цревима, плати, и почне рачунати. Изиђе да га роба стаје врло скупо, да би дакле на њој више зарадио, он још једанпут претаче вотку, па је и он разблажује водом, готово за половину. И кад је тако прекрсти, он чека потрошача. А тај долази одмах чим настане први празнични дан, а понекад и у радни, он је онај мученик који по неколико месеци ради као во у спреси, да би све што је зарадио попио за неки раније за то одређени дан. Он, јадни трудбеник, одавно, и у сну и на јави, у блаженом маштању и при раду сања о томе дану слатке снове, који га својом чаробношћу подржавају на чамотном попришту робијашкога живота. Једва једном, на истоку заруди зора сјајнога дана. Новац је уштеђен, није ни отет ни украден, и онај га носи крчмару. Спочетка, крчмар му даје по прилици чисту ракију, дакле само двапут разблажену, али колико овај попије из боце, толико онај одмах сваки пут долива воде. За чашицу плати се пет и шест пута више него у крчми. Може се замислити колико таквих чашица треба попити и колико платити, па да се човек опије! Али осуђеник се одвикнуо од пића, а претходно се и уздржавао, те се доста брзо опије и обично пије дотле док не потроши последњу цркавицу, сву зараду. Тада залаже, прво све своје ствари којима се поновио-крчмарје у исти мах и зеленаш, затим долази на ред и стареж, па напоследку и државне ствари. Кад очисти све до најмање крпице, онда пијаница легне да спава, а сутрадан, кад се пробуди с ломњавом у глави, он узалуд мољака крчмара да му на мамурност даде бар један гутљај ракије. Невесео, има да издржи ту незгоду, и истога дана опет прихвати рад, и опет више месеци ради не дижући главе, сања о оном срећном дану пијанке утонувом у вечност и мало-помало се опет разведрава и крепи, чека други исто тако свечан дан, који је још далеко, али ће ипак кад-тад доћи на ред.

А крчмар, кад искупи много новаца, неколико десетина рубаља, он још последњи пут набави вотке, али сад не сипа у њу воде, јер је спрема за самога себе, доста је трговао, време је да се и он мало проведе! Настане уживање, јело, пиће, музика. Новаца има много, удобровољи се чак она најнепосреднија, нижа управа. Весело траје каткад и неколико дана. Спремљено пиће, то се зна, оде брзо, тада весела иде код других крчмара, који му се већ надају, и пије дотле док не попије све до последње паре.

Осуђеници још како чувају веселога, али он понекад падне ипак у очи вишем старешини, мајору или официру страже. Одведу га у затвор, покупе му новац, ако га још има и најзад га избију. Кад се прене, врати се опет у тамницу и после неколико дана поново улази у крчмарски занат. Понеки од ђефлеисаних, разуме се они мало имућнији, сања и о лепоме полу. За добре новце, и у пратњи подмићеног чувара, они, уместо да иду на рад, кришом се извуку из казамата и оду негде у подграђе. Тамо, у каквој склонитој кућици, негде сасвим крај града, приреди се обилата гозба и стуца се збиља велики новац. Ради новаца, не презиру се ни робијаши, а чувар, коме је ствар већ позната, гледа да се раније некако ушуња. Такви су чувари обично и сами будући кандидати за робију. Новац може све, те се за овакве скитње готово никад не дозна. Треба додати да су оне врло ретке, за њих треба много новаца, зато љубитељи лепога пола траже други начин, сасвим безопасан.

Још од првих дана мога тамновања, неки млад осуђеник, веома леп дечак, побудио је нарочито моју радозналост. Звао се Сироткин. У много чему био је доста загонетно створење. Пре свега, зачудила ме његова лепота, није му било више од двадесет три године. Био је у засебном одељењу, то ће рећи тамновао је за неодређено време - према томе мислило се да је један од најозбиљнијих војних криваца. Миран и тих, он је мало говорио, ретко се смејао. Очи су му плаве, црте правилне, лице чисто, нежно, коса јасно плава. Чак ни полуобријана глава га није нагрдила, толико је био леп. Није радио никакав занат, али је имао помало новаца, и то често. Био је очито лењ, ишао запуштен, прљав. Осим ако га ко други лепо одене, поклони му можда и црвену кошуљу, види се онда како се Сироткин томе радује, шета по касарнама да се покаже. Он не пије, не коцка се, готово ни с ким се не свађа. Шета тако по касарнама - миран, замишљен, руке држи у џеповима. Тешко је било погодити шта мисли. Покаткад, зовнете га, тек из радозналости, запитате га што, а он одмах одговара, и то некако с поштовањем, а не робијашки, и одговара увек кратко, шкрт у речима, а гледа вас као дете од десет година. Стекне ли нешто мало новаца, неће купити оно што му је потребно, нити ће закрпити капут, нити направити

нове чизме, него ће, као да му је седам година, купити перца, медених колача. „Их, Сироткине, сирото казанска!“, кажу му каткад осуђеници. Кад се не ради, он обично шврља по туђим касарнама, свуда готово сви раде, само он нема никаквог посла. Кажу ли му штогод, готово увек подругљиво (почешће су се подсмевали и њему и његовим друговима) он се без речи окрене и оде у другу касарну, понекад, пак, ако му се већ много подсмевају, поцрвени. Често сам мислио: зашта је то смирено, простодушно створење допало тамнице? Једном сам лежао у болници, у осуђеничком одељењу. И Сироткин је био болестан, лежао је до мене и некако предвече почнемо разговор; он неочекивано оживе, и уз реч ми исприча како су га дали у војску, како га је његова мајка плачући и испратила и како му је било тешко међу регрутима. Дода још да никако није могао да сноси регрутски живот, јер су тамо сви били љути и строги, а старешине готово никад с њим задовољне.

- Па шта је онда било? - запитах га. - Како си дошао овамо? И још у засебно одељење... 0, Сироткине, Сироткине!

- Ја сам, Александре Петровићу, свега годину дана био у батаљону, а овамо сам дошао зато што сам убио свог четног командира, Григорија Петровића.

- То сам чуо, Сироткине, али не верујем. Кога би ти могао да убијеш?

- Тако се десило, Александре Петровићу. Сувише ми је било дотежало.

- Па како остали регрути трпе? Дакако, тешко је у почетку, али после се човек навикне, и кад погледаш, а оно постао диван војник. Мора да те је мати размазила, хранила те медом и млеком све до осамнаесте године.

- Истина, мати ме је много волела. Кад сам отишао у регруте, легла је, и чуо сам, није више ни устала... Пред крај, било ми је већ и одвише горко међ регрутима. Командир ме није волео, за свашта ме кажњавао, а зашто? Према свима сам био послушан, живео сам уредно, нисам пио, ни од кога ништа нисам зајмио, знате, Александре Петровићу, не ваља кад се човек задужује, али око мене све неки људи тврда срца, нигде да се исплачем. Бивало је, завучем се у неки кут, па ту плачем. А једном, био сам на предњој стражи, чувао пушке. Пола ноћи. Ветар, била је јесен, помрчина густа, не види се прст пред оком. А мени тешко, претешко! Узмем пушку к ноzi, окинем бајонет, спустим га поред себе, свучем десну чизму, цев упрем у прса, налегнем на грлић и ножним палцем одапнем ороз. Кад, он слага. Прегледам пушку, прочистим потпалач, опет потпрашим, подбијем кремен и опет наслоним цев на груди. Па шта би? Прах плану, а метак и сад оста у пушци. Шта је ово, помислих себи. Обујем чизму, натакнем бајонет, ћутим и ходам. Е тада сам наумио да то дело извршим... па куд пукло, само да не останем у

регрутима! Кроз пола часа, ето ти га командир, његово је да прегледа цео круг. Право па на мене: „Зар се тако стоји иа стражи?“ А ја узмем пушку у руке и заријем у њега цео бајонет, до самога грлића. Прошао сам четири хиљаде“, па овамо, у посебно одељење.

И није лагао. Јер, иначе, зашто би и био у томе одељењу? Казна за обичан злочин много је лакша. Најпосле, од ових његових другова, једини је Сироткин био тако леп. На остале кривце, такве као он, којих је код нас било свега петнаест, неугодно је било и погледати, два-три лица још беху и сношљива, а сви остали ружни, клемпави, запуштени, неки и седи. Ако када год нађем прилику, ја ћу о целој тој гомили говорити опширније. Сироткин се иначе доста дружио с Газиним, оним због кога сам и започео ово поглавље, напоменувши како је он пијан упао у кујну и даје то помрсило моје првобитне појмове о тамничком животу.

Тај Газин био је страشان. На свакога је чинио стравичан, мучан утисак. Увек ми се чинило да не може бити ништа дивљачкије ни грозније од њега. У Тоболску сам видео разбојника Каменева, чувеног због својих злочина, доцније сам видео Соколова, затвореника под судском истрагом, који је био војнички бегунац и страشان убица. Али ниједан ми није био тако одвратан као Газин. Покаткад ми се чинило да гледам неког огромног, исполинског паука, великог као човек. Био је Татарин, страховито снажан, снажнији од свију у тамници, растом виши од средњега, састава Херкулеског, с ружном и несразмерно великом главом, ишао је погрбљен, гледао испод очију. О њему су се проносили чудни гласови по тамници, знало се да је био војник, и, не знам је ли истина, али су осуђеници међу собом то говорили: да је бегунац из Њерчинска, да је више пута прогоњен у Сибир, да је више пута бежао, мењао име и, напослетку, стигао и у нашу тамницу, у засебно одељење. Причало се још и да је волео да убија малу децу просто из уживања: заведе дете на какво згодно место, прво га наплаши и измучи, па кад се сит наужива у страху и дрхтавици несрећне мале жртве, он би је клао, лагано, споро, с насладом. Можда је све то измишљено под мучним утиском који Газин на свакога оставља, али су те измишљотине некако одговарале његовој личности. Ако није био пијан, и у обично време, понашао се у тамници сасвим пристojно. Миран, никад се ни с ким не свађа, избегава свако гложење, али то је чинио некако као да презире друге, као да је виши од њих, а говорио је врло мало и био некако намерно, с планом, неповерљив. Сви су му покрети спори, мирни, самопоуздани. Види му се по очима да није глуп, да је чак веома препреден, али на његовом лицу и смеху увек

се запажа нека охола подругљивост и суровост. Трговао је пићем и био један од најимућнијих крчмара у тамници.

По двапут годишње морао је и сам да пије, и тада, у пићу, показала би се његова зверска нарав. Опијао се мало-помало, и у почетку задиркивао људе подругивањем, најпакоснијим, срачунатим, и као одавно припремљеним, напоследку већ пијан, он би се помамио, падао у страшну јарост, дохватао нож и нападао људе. Осуђеници, знајући и колико је страховито јак, бежали би од њега и крили се, јер је нападао свакога на кога наиђе. Али убрзо су нашли начин да му доскоче. Десеторица људи из његаве касарне, сви одједном, јурну на њега и почну га тући. Не може се замислити ништа свирепије од тога боја: ударају га у прса, у слабине, у трбух, ударају га дуго и много, престају тек онда кад он изгуби свест и изгледа као мртав. Другога кога не би смели тако избити - то би значило убити га. Али Газина не могу. Пошто га испребијају, они га, потпуно онесвешћена, увију у кожух и однесу у постељу, кажу: „Да се излежи!“ И збиља, он сутрадан устане готово здрав и ћутећи и мргодно иде на рад. И тако сваког пута, кад год се Газин опије, сви у тамници знају да ће се његов дан неизбежно тако завршити. А знао је то и он сам, па ипак се опијао. Тако је ишло неколико година и напоследку се опазило да Газин почиње попуштати. Тужио се на болове, венуо је приметно, у болницу је ишао све чешће и чешће. „Предао се, ипак“, говорили су осуђеници између себе.

Он, Газин, ушао је у кујну у пратњи онога ништавног Пољака с виолином, кога су лумпачи обично најмили ради потпуности свога весеља, и застао је на сред кујне, ћутећи и пажљиво је промеравао све који су ту били. Кад најзад спази мене и мога друга, он нас погледа срдито и подругљиво и осмехну се задовољно као да се нечег присетио, и јако љубајући се приђе нашем столу.

- Па, ако смем питати - поче он (говорио је руски) - откуд вама паре да овде испијате чајење?

Ја и мој друг згледасмо се ћутећи; знали смо да је најбоље оћутати и не одговарати му. Чим би му се ко противио, одмах би се разбеснео.

- Мора да имате новаца? - настави он да испитује.
- Ваљда имате гомилу новаца, је ли? Зар сте зато дошли на робију, да испијате чајење? Дошли сте да пијете чај? Та говорите, нека вас...!

Али кад виде да ми нећемо ни да га чујемо ни видимо, он од беса задрхта и поцрвене. Поред њега, у кућу, стајала је велика сељачка карлица за кришке исеченог хлеба спремљеног за ручак или вечеру осуђеника. Она је била тако велика да у њу стане хлеба за половину осуђеника. Тада је била празна. Он је шчепа обема рукама и замахну на нас. Мало је требало па да нам разбије главе. Иако је убиство или

намера за убиство претила врло великим непријатностима за целу тамницу - настали су истрага, испитивање, пооштрене строгуости, што је осуђенике натеривало да се уздржавају и савлађују - поред свега тога, сад су се били притајили и чекали. Не рекоше ни речи да нас одбране. Нико ни да викне на Газина! Толико су нас силно мрзели! Видело се да им је баш мило што смо у опасности... Али, срећно се свршило. Гаман да нас Газин смлати оним коритом, а неко викну из малог ходника:

- Газине! Украдоше ти ракију!

Он тресну карлицу о земљу и као суманут излете из кујне.

- Хе, сам Бог их сачувао! - говораху осуђеници међу собом. И још дуго су после о томе причали.

Нисам успео да касније дознам је ли онај глас из ходника збиља јављао о крађи, или је то у добри час измишљено, да бисмо се ми спасли.

Предвече, кад се већ смркло, пре затварања касарни, ја сам с тешким болом у души шетао поред оgrade и никада више, докле сам год тамновао, нисам толико бола осећао. Тешко је поднети први дан затвора, ма где то било: у тамници, у обичном затвору, или на робији... Али, сећам се, највише ме је занимала једна мисао, која ме је после наметљиво гонила до краја мог тамновања, мисао унеколико неразумљива, за мене и данас неразрешива: мисао о неједнакости кажњавања за једнаке кривице. Истина, кривице се не могу чак ни приближно поредити једна с другом. На пример: и један и други је убица, измерена је тежина и једног и другог случаја, и за једно и за друго дело намеће се иста казна. Међутим, погледајте колика је разлика између злочина. Један је, рецимо, убио човека онако тек, низашто, због главичице лука: изишао на пут, наишао сељак, он га убио, а кад тамо, нашао код сељака само главичу лука. „Шта је ово, баћо“ - ти ме посла за вајду - ено ја сам заклао сељака, а нашао сам свега ову главичицу лука". - „Лудаче! Главичица лука! - па то је копејка! Сто душа - сто главичица, ето ти и цела рубља!" (Робијашка легенда). - Други, убио је развратнога тиранина бранећи част своје веренице, сестре, ћерке. - Један је убио као скитница, био јесасвих страна опкољен пуком детектива, бранио своју слободу, живот, често готово умирао од глади, а други је крао малу децу ради задовољства у клању, да би на својим рукама осетио њихову топлу крв, да би уживао у њиховој страви, њиховим последњим, голубјим дрхтавицама под самим ножем.

И шта бива? И један и други долазе на робију. Додуше, има разлике у роковима досуђених казни. Али тих је разлика

сразмерно мало, док има небројено много разлика у једној истој врсти злочина. Какав карактер, таква разлика. Али, рецимо да се те разлике не могу подмирити, изгладити да је то своје врсте неразрешив задатак, рецимо квадратура круга. Али кад те разлике баш и не би постојале, погледајте на ону другу разлику, на разлику у последицама казне... Ено, један вене у тамници, топи се као свећа, други, пре доласка на робију није ни знао да на свету постоји тако весео живот, тако пријатно друштво смелих и окретних људи, каквих има у тамници. Јест, на робију долазе и такви. Ено, на пример, образован човек, развијене свести, са савешћу, са срцем. Н>ега ће убити бол самог његовог рођеног срца, убиће га мучењем својим пре сваке казне. Он ће сам себе осудити за свој злочин, осудиће се немилосрдније и бездушније од најстрашнијег закона. А ено поред њега и други неки, који за све време свога робијања ниједанпут неће ни помислити на убиство које је извршио. Он чак мисли да је прав. Има најзад и таквих који намерно изврше злочин, само да дођу на робију, да би се тако избавили од живота у слободи, још сто пута горе робије. На слободи, он је живео понижен до крајности, никада није био сит, од јутра до мрака радио је за свога послодавца, а на робији је рад лакши него код куће, хлеба доста, и таква хлеба какав он никад није ни видео, о празницима има и говеђине, добија се милостиња, може и да се заради која пара. А друштво? Друштво је препредено, довитљиво, све зна, те своје другове гледа он задивљен, пун поштовања, никад раније није видео такве људе, он н>их сматра за најбоље друштво какво игде постоји... Зар таква два човека подједнако осећају своју казну?... Али, уосталом, нашто се бавити неразрешивим питањима! - Удара добош, време је да се иде у касарну.

ПРВИ УТИСЦИ

Започиње последња прозивка. Затим се касарна затвара, свака засебним кључем, и затвореници остају закључани до зоре.

Преглед и прозивку врши наредник са још два војника. Тога ради осуђенике су раније поврставали у дворишту и долазио је официр страже. Али чешће се та церемонија сврши кућевним начином: прозивају по касарнама. Тако би и сада. Често се она јшто броји превари, погрешно преброји, оде, па се опет врати. Једва једном јадни наредници нађу тачан број и онда закључају касарну. У њој је смештено до тридесет људи, доста тесно збијених на постељним даскама. За спавање је још рано, дакле се сваки неизбежно мора нечим занимати.

Од управе, остаје у касарни само један инвалид, као надзорник. Њега сам већ споменуо. У свакој касарни био је и поједан „најстарији“ међу осуђеницима, редар; њега бира мајор, разуме се, због доброг владања. Но врло често се деси да и редар прави замашније испаде, тада добије батине, одмах се смењује, и бира се други. У нашој касарни редар је Аким Акимих, он често подвikuје осуђеницима, што ме веома чуди. Они пак одговарају њему обично подсмесима. Инвалид је паметнији, он се ни у шта не меша, а и кад би се десило да пусти језик, чини то више реда ради, да му је мирна савест. Ћутећи седи на својој постељи и шије чизму. Осуђеници готово и не хају за њега.

Тога првог дана мога тамновања опазио сам једну ствар, а доцније сам се уверио да је опажање било тачно. Наиме, видео сам да сви они који нису осуђеници, ма који да су, почевши од оних што имају непосредне везе са осуђеницима, као чувари, стражарни војници - па све до оних који имају уопште неки додир с робијашким животом - сви некако преувеличано гледају у осуђенику - злочинца. Као да сваког тренутка узнемирено очекују да их осуђеник нападне, само што не потегне ножем. Али што је најзанимљивије, осуђеници сами осећају да их се боје и то им је, јасно се опажало, давало неку врсту храбрости. Међутим, за осуђенике је најбољи старешина баш онај који се њих не боји. Али уопште, без обзира на храброст, самим осуђеницима је много милије кад у њих имају вере. Тиме је могућно задобити их за себе. Док сам ја био у тамници, дешавало се, иако веома ретко,

да понеко од управе и без пратилаца улази међу робијаше. Вредно је видети како то изненађује осуђенике и тоу добром смислу. Неустрашиви походац увек изазива поштовање према себи, ако би се збиља десило што рђаво, то не би било пред њиме. Страх који осуђеници сами собом уливају, осећа се свуда где год њих има, али ја, право рећи, не знам тачно откуда то долази. Свакако, неког разлога има, прво, сам изглед осуђеника, осведоченог зликовца, осим тога, свако ко приступа робији осећа да се ова гомила људи није од добре воље овде сакупила и да се ни поред свих мера не може од жива човека направити мртво тело; он дакле задржава своја осећања, жељу за осветом и за животом, он има страсти и потребу да их задовољи. Али и мимо свега тога, ја сам чврсто уверен да се од осуђеника ипак не треба бојати. Човек, ни тако ни тако брзо не кидише с ножем на другог човека. Речју, ако је опасност и могућна, ако се она понекад и догоди, ипак, према томе што су слични несрећни случајеви ретки, може се слободно закључити да је опасност ништавна. Разуме се, ја овде говорим само о затвореницима с готовом пресудом, од којих се неки чак и радују што су најзад допали тамнице, (толико је тај нови живот каткад бољи од пређашњега!), па су зато вољни да живе на миру и спокојно, чак ни својим збиља немирним друговима не даду да се много јуначе. Сваки робијаш, ма како био смео и дрзак, у тамници се од свега боји. Затвореник под судом - то је нешто сасвим друго. Он одиста може да нападне на другог човека онако, на правди Бога, једино зато, на пример, што му се сутра мора одредити казна; учини ли нову кривицу, онда ће се пресуда због ње одложити. У томе је разлог и смер напада, значи: „променити своју судбину,” пошто-пото и што пре. Знам за један необичан психолошки случај те врсте.

Код нас, у нашем војничком одељењу, био је неки војник, осуђен на две године, с извесним правима која му нису одузета - неки велики разметљивац и велика кукавица. Иначе, разметљивост и кукавиштво су особине веома ретке код руског војника. Руски војник изгледа као да је увек нечим заузет и то толико да нема кад да се хвалише, баш и да хоће. А ако је хвалисав и говорљив, то је готово увек беспосличар и кукавица. Дутов (тако се звао онај о ком је реч) напослетку одлежа свој кратки рок и опет се врати у граничарски батаљон. Али, као и сви други који се у тамницу шаљу на поправку, тако је и Дутов стекао у њој рђавих навика. Обична је појава зато да они, пробавивши две-три недеље на слободи, опет долазе под суд и у тамницу, само више не за коју годину, него за „вечито”, у оно посебно одељење, на петнаест или двадесет година. (И о томе сам већ говорио.) Тако је било и с Дутовим. После две-три недеље он изврши крађу с обијањем, осим тога, правео је неред и тукао се.

Стављен је под суд и осуђен на врло оштру казну. Уплашен од казне која га је чекала, одвећ уплашен, преко мере, као најбеднија кукавица, он, уочи дана кад је требало да га иротерају кроз шибе, јурне с ножем на стражарног официра који је биоушао у затвореничку собу. Разуме се, врло је добро шао да ће оваквим поступком изузетно пооштрити пресуду и повећати рок робијашкограда. Рачун његов је сад био: да бар ја неколико дана, бар за неколико часова одложи страшни час казне. Био је такав плашљивац да, полетевши с ножем на официра, није га ни ударио, све је учинио привидно, само што да би се поставила нова кривица, те да му се поново суди. Тренутак пред казном, веома је страشان за осуђенога; ја сам за неколико година имао прилика да видим доста оптуженика уочи дана судбоносног по њих. Виђао сам се с њима обично у болници, у осуђеничким одељењима, кад сам и сам лежао болестан; а то је било доста често. Сви затвореници, у целој Русији, знају да су лекари људи који их највише сажаљевају. Лекари никад не праве разлику међу њима, као што чине готово сви други, осим простог народа. Народ никад не кори осуђеника због његове кривице, макар то био најстрашнији злочин, а због претрпљене казне, уопште због несреће, све му прашта. Није напразно што у свој Русији сав народ назива злочин несрећом, а злочинца несрећником. То је дубоко значајна дефиниција, утолико значајнија што се злочин врши несвесно, по нагону. Лекари су, у многим приликама, права заштита за осуђенике, особито за притворенике под судом, које држе још много горе него осуђенике... Зато, кад притвореник приближно прорачуна кад ће доћи тај за њега страшни дан пресуде, бива често да он, у жељи да га колико-толико одгоди, оде у болницу. Али кад га отуда изведе, он готово поуздано зна да је кобни час ту, већ сутра, па је скоро увек силно узбуђен. Неки, из самољубља, гледају да сакрију своја осећања, али невешта, усиљена храброст не може да превари њихове другове. Сви знају шта је, па ћуте, из човечности. Познавао сам једног затвореника, младића, војника који је убио, осуђенога на потпуни, највећи број шиба. Он се толико препао, да се уочи казне одлучио да попије стакло ракије с потопљеним бурмутом. Узгред да кажем, уочи казне оптуженик увек има ракију при руци. Спремљена је много пре казне, а добија се за добре новце и грешник се за читаву половину године одриче и најпрече своје потребе, штедећи за полић-два ракије коју ће попити на четврт часа пре казне. Осуђеници уопште верују: ако се опију, неће јако осећати бол или шибу... Него, скренуо сам од причања. Сиромас младић, одмах се разболео од оне ракије, избацивао је крв и готово онесвешћена су га однели у болницу. Избацивање крви разорило му је груди толико да се после неколико дана појавише знаци праве туберкулозе,

од које је пола године касније и умро. Његови лекари нису знали откуда болест.

Али кад причам о плашљивости код преступника, која се често појављује пред казном, ја морам додати да, напротив, код неких од њих, проматраоца зачујује баш њихова изванредна неустрашивост. Сећам се неколико примера одважности која је ишла готово до врсте безосећајности, такви примери нису сасвим ретки. Нарочито се сећам сусрета с једним страшним злочинцем. Једног летњег дана пронесе се у осуђеничким одељењима глас да ће те вечери бити кажњен неки Орлов, чувени зликовац, војнички бегунац, и да ће после казне бити доведен у болницу. Болесни осуђеници, чекајући га, уверавали су да ће бити сурово кажњен. Били су сви у неком узбуђењу, а отворено да кажем, и ја сам с највећом радозналешћу чекао да дође тај чувени разбојник. Већ одавно сам се наслушао чуда о њему. Мало је таквих зликоваца, он је сасвим хладнокрвно убијао старце и децу - човек необично јаке волџе, поносите свести о својој снази. Окривљен је за многа убиства и осуђен да се казни палицама, кроз редове војника. Доведоше га под ноћ. У собама је већ био мрак, свеће запаљене. Орлов је био готово обезнањен, страшно блед, косе густе, замршене, црне као катран. Леђа му отечена, крваво модра. Осуђеници су га целу ноћ чували, мењали му облоге, окретали га с једне стране на другу, давали му лекове, као да негују крвног сродника или каквог свог добротвора. Сутрадан, он се сасвим освестио, па се једно двапут и прошетао по соби! Томе сам се зачудио, јер у болницу је био донет сасвим немоћан и измучен. Без прекида, уједанпут, издржао је целу половину од укупног броја досуђених му палица. Лечник је прекинуо шибанье тек тада кад је опазио да кривац насигурно мора умрети ако се кажњавање даље настави. Сем свега, Орлов је малога раста и слабог састава, уз то још и изнурен дугим држаньем у притвору. Ко је само једном имао прилике да види неког оптуженика који у притвору чека пресуду, тај је зацело дуго памтио његово изнурено, мршаво и бледо лице и грозничаве погледе.

Орлов се, упркос свему, брзо опорављао. Очеvidно је унутрашња, душевна енергија снажно помагала његовој природи. Збиља, то није био сасвим обичан човек. Из радозналости, ја се мало боље упознах њиме. Проучавао сам га целе недеље. Поуздано могу рећи да никад у животу нисам видео човека јачег, челичнијег карактера. Једном у Тоболску видеосам сличну реткост једног бившег разбојничког вођу. То беше сасвим дивља звер, и ви, стојећи поред њега, не знајући му још ни имена, инстинктивно бисте наслутили да је поред вас страховито створење. Али ме је тада престравила његова душевна затупелост. Телесност је надмашила све његове

душевне особине, толико да се по његовом лицу на први поглед видело да је остала само дивља жудња за телесним уживањем, разврат, похота. Уверен сам да би Корењев - тако се звао тај разбојник - пред казном изгубио сву храброст и цептао од страха, мада је иначе могао убијати, а да оком не трепне. Орлов, потпунаје супротност. То је очито пуна победа над телом. Видело се да тај човек може безгранично собом владати, да не хаје ни за какве муке и казне и да се ничега не светуне боји. У њему видите само бескрајну енергију, жеђ за осветом, жудњу да постигне што науми. Између осталог задивила ме је његова чудновата охолост. На све је он гледао некако с висине, до невероватности, без имало напрезања да се на штупе попне, него тако, некако природно. Ја мислим да на беломе свету нема никога ко би на њега могао утицати једино ауторитетом. На све је гледао некако неочекивано мирно, као да нема ничега што би њега могло зачудити. Иако је сасвим добро знао да га остали осуђеници посматрају с уважавањем, ипак се он пред њима није кочоперио. Иначе, разметљивост и охолост, то су особине готово свих осуђеника безизузетака. Нијебиобашнитакоглуп.анекакојејечудновато отворен, мада нимало брбљив. На моја питања одговарао ми је без оклевања: да чека док оздрави, па да што пре сврши и с остатком казне, и отворено ми рече да се испрва бојао да је неће моћи издржати. „Али сада“, дода он и подмигну ми оком, „сад је готова ствар. Издржаћу остатак удараца, одмах затим ће ме с партијом осуђеника послати у Њерчинск, а ја ћу успут да побегнем! То је сигурно! Само да ми се леђа што пре залече.“ И за свих тих пет дана у болници он је жељно ишчекивао час кад ће моћи да замоли за отпуст. За време очекивања био је покатакд веома весео и насмејан. Гледао сам да га наведем на разговор о његовим доживљајима. Он се мало мрштио на та распитивања, али је одговарао увек искрено. А кад је видео да улазим у његову савест и да хоћу да му измамим какво-такво кајање, погледао ме је толико презриво и охоло као да сам у његовим очима одједном постао неки мали, глупави дечак с којим се не може разговарати као са зрелим човеком. Штавише, на лицу му се оцртало и као неко сажаљење према мени. Тренутак затим, гласно ми се насмејао, сасвим простодушно, без икакве ироније и, уверен сам, кад је остао сам и сетио се мојих речи, он се можда још и више пута у себи насмејао. Напоследку, исписао се из болнице, иако му повреде на леђима још нису сасвим биле зарасле. И ја сам тада добио отпуст и тако се десило да смо заједно изашли из болнице: ја да идем у тамницу, а он у затвор у коме је и раније држан. На растанку ми стиште руку, што је, од њега, био знак високог поверења. Мислим да је то учинио стога што је био врло задовољан и сам собом и тим тренутком. У самој ствари, он ме је мора бити презирао

и зацело ме је гледао као створење покорно, слабо, јадно и жалосно, у сваком погледу ниже од њега. Сутрадан већ, поново је изведен на казну...

Кад закључаше нашу касарну, она се одједанпут сва измени - претвори се у прави стан, домаће огњиште. Тек сад сам могао да видим своје другове, осуђенике, сасвим онако као код куће. Дању сваког часа може да наиђе ма ко од управе, наредник, или стражар, и зато се обитаоци ове куће тада некако друкчије и понашају, као да нису потпуно на миру, као да сваки час са стрепњом нешто очекују. Али чим се касарна затвори, сваки се мирно намести на своје место и готово сваки узме какав посао. Касарна се одједном расветли. Сваки има своју свећу и свој свећњак, већином дрвен. Неко крпи чизме, неко шије какву одећу. Загушљиви ваздух све је гори и гори. Дружина беспосличара засела у један крај, савила колена и на раширеној простирци игра карте. Готово у свакој касарни нађе се један од осуђеника који има код себе какву похабану, аршин дугу простирку, неке старе, измашћене, невероватно прљаве карте и свећу. Све то заједно звало се „мајдан“. Сваки играч плаћа власнику мајдана петнаест копејки за ноћ, тиме онај тргује. Обично се играју „горка“, „три листа“ и др. Све су игре биле хазардне. Сваки играч изручи преда се гомилицу бакарног новца - све што има у џепу, и тек онда устаје и исправља колена кад све проигра или „дигне паре“ друговима. Игра траје до касно у ноћ, а некад и до зоре, када се отвара касарна. У нашој соби, као и у свакој другој касарни у тамницама, увек има сиромаша, пропалица, који све проиграју и попију, који су тако, просто рођени просјаци. Кажем „рођени“, и тај израз подвлачим.

Доиста, свуда у нашем народу, у каквим било приликама, под каквим било условима, увек има и имаће неких чудних људи, мирних и добрих и, што није ретко, и не врло лењих, али којима је тако судбином занавек одређено да буду вечити сиромаси. Они су увек бескућници, они су увек алкавци, они увек изгледају некако утучени, као изгубљени и потиштени и вечито некога послушавају, коме било служе за трчкарање, обично онима који су изненадно стекли и подигли се. Сваки почетак, свака иницијатива, за њих је мука и невоља. Они као да су и рођени под погодбом да ништа не почињу сами, него једино да служе друге, да не живе по својој вољи него да играју како им други свира, њихова је судбина само да извршавају туђе наредбе. И, да се то све употпуни, никоје прилике, никоји преокрети њима не користе, они не могу ништа стећи. Они су увек сиромаси. Ја сам опазио да такви људи не постоје само у народу, него и у

свим круговима, друштвима, у свим редовима, странкама, удружењима, листовима. Па тако је било и у свакој касарни, у свакој тамници и чим се нађе „мајдан“, одмах се јави и један овакав, да услужује. Али и уопште, ни један „мајдан“ не може ни бити без послушника. Обично га узму сви играчи заједно, на целу ноћ, за пет сребрних копејки, а главна му је дужност да целу ноћ стражари. Махом бива да се он по шест или седам часова мрзне у малом ходнику, у мраку, на мразу од тридесет степени и да послушује сваки звук, лупу, сваки корак напољу. Мајор или стражари каткад доста доцкан ноћу долазе у тамницу, улазе тихо па изненаде и коцкаре и посленике и излишне свеће, које се још споља могу да виде. Ако шкрипне брава на спољним вратима ходника, онда је већ касно да се крију, да погасе свеће и да брже-боље легну у постељу. Али се овакве грешке врло ретко дешавају, јер би онај на стражи после тога жестоко извукао од „мајдана“. Дакако, пет копејки су жалосна награда, подругљиво ништавна чак и за тамницу. Алиуовоме, иусвимадругимслучајевима, менејеутамници увек запрепашћивала суровост и бездушност најмитеља. „Плаћен си, па служи!“ То је био закључак који није трпео никаквог поговора. Најмитељ, за сваку издату пару, узима од најамника све што се може узети, узима, ако је могућно, и више, па још мисли да му чини милост. Левента, пијанац, онај што новац баца и лево и десно, без рачуна, неминовно ће закинути своје слуге, то сам запазио не једино у тамници и не једино у „мајдану“.

Већ сам споменуо да су готово сви у касарни засели за какав посао, осим коцкара, ако их је било, и још петорице сасвим беспослених, више не; они одмах легосе да спавају. Моја постеља беше до самих врата. С друге стране, сместио се Аким Акимих, теме у теме са мном. Радио је до десет-једанаест часова, лепо некакав шарен кинески фењерић, по наруџбини из града, доста добро плаћеној. Правио је фењериће вешто, непрекидно, правилно, све по реду, а кад посао сврши, он брижљиво све распреди, простре свој душечих, помоли се Богу и смерно леже у постељу. У пристojности и уредности он, како изгледа, иде до најсићушније педантерије; морао је сматрати себе за необично паметнога човека, тако мисле о себи уопште и сви други тупави и скучени људи. Од првог дана, он се мени није свидео, мада сам, сећам се, тога првог дана, много о њему размишљао и све се више чудио: зашто таква личност, уместо да у животу напредује, долази у тамницу. Доцније ће бити прилике да и више пута говорим о Акиму Акимиху.

Негодау кратко опишем целу нашу касарну. Требало је да у њој проведем много година, дакле су то људи који ће одсада са мном заједно живети и бити моји другови. Разумљиво је што сам их посматрао са живом радозналешћу. Лево од мојега

места сместила се дружина кавкаских брђана, осуђених већином због пљачке и на разне, дуже или краће, рокове казне. Ту су били: два Лезгинца, један Чеченац, три дагестанска Татарина. Чеченец је суморан и тмуран човек, готово ни с ким не говори и непрестано гледа око себе непријатељски, испод ока, сјетким, пакосно-подругљивим осмехом. Један Лезгинац је већ стар човек, дуга, танка, кукаста носа, и на први поглед види се да је прави разбојник. Али други, Нура, још првога дана учинио је на мене најпријатнији утисак. Средовечан човек, омален растом, развијен као Херкулес, сасвим плав, јасноплавих очију, затупаста носа, лица као у Чухонке, а ногу кривих од некадашњег сталног јахања. Сав је ишаран ожиљцима од посекотина, бајонетских и пушачних рана. На Кавказу је био миран, али је непрестано кришом ишао код немирних горштака, па с њима заједно ударао на Русе. Сви у тамници воле га. Увек је весео, према свакоме је љубазан, ради без протеста, спокојан је и ведар, мада се често мргоди гледајући осуђенички прљав и гадан живот и страшно се љути на сваку крађу, превару, пијанчење, уопште на све што је ружно и нечасно, али свађе никад не заповеда, само срдито окреће главу у страну. Док је год тамновао, није никад ништа украо, нити је што рђаво учинио. Био је велики богомолац. Молитве одржава као свето, постове пред мухамеданским празницима пости као фанатик и по целу ноћ проведе у молитвама. Сви га воле и верују у његову честитост. „Нура је лав“, веле осуђеници, тако је и прозван „лавом“. Потпуно је уверен да ће га по свршетку његове робије вратити кући, на Кавказ, и живи само од те наде. Мени се чини: умро би кад би је изгубио. Већ првога мог дана у тамници добро сам га уочио. И мора да се уочи његово добро, симпатично лице, између срдитих, пакосних, намрштених и подругљивих лица осталих робијаша. Већ на пола часа по мом доласку у касарну он, пролазећи поред мене, потапка ме по рамену, смејући ми се добродушно у очи. Испрва нисам знао шта то значи. Руски је говорио врло рђаво. Убрзо после тога он ми опет приђе, и опет, смејући се, пријатељски ме удари по рамену. Па затим опет, па опет - и тако три дана. Како сам доцније дознао, а и сам погодио, то је код њега значило да ме жали, да осећа како ми је тешко упознати се с тамницом, хоће да ми покаже своје пријатељство, да ме охрабри и увери о свом штићеништву. Добри и наивни Нура!

Дагестанских Татара је било тројица. Сви баш рођена браћа. Двојица су већ постарија, а трећи, Алија, нема више од двадесет две године и изгледа још млађи. Његово место на даскама за постељу било је поред мога. Дивно лице, отворено, паметно и у исти мах добродушно наивно, привукло је моје

срце и било ми је врло мило што ми је судбина послала за суседа нега, а не неког другог. На његовом лепом, може се рећи и прелепом лицу, огледа се сва његова душа. Осмех му је поверљив, детињски простодушан, црне крупне очи тако меке, тако умиљате, да ја, кад год га гледам, увек осећам особиту пријатност, чак и олакшање ујаду и тузи. Не претерујем. Једном у његовом завичају, његов најстарији брат (имао је петорицу старије браће, друга двојица су доспели у некаку фабрику) нареди му да узме сабљу, да седне на коња, те да заједно иду на некакав пут. У горштакним породицама поштовање према старијима је веома велико, тако да дечак није смео чак ни да помисли, а камоли да се усуди запитати куда иду. А браћа нису ни мислила да треба да му кажу. Ишли су у харање, на путу да сачекају једног богатог јерменског трговца и да га опљачкају. Тако је и било: побише трговчеве пратиоце, убише и Јерменина и узеше му товар. Али то се дознало, ухватили су сву шесторицу, судили им, доказали њихов злочин - и послали их у Сибир на робију. Према Алији суд је имао утолико милости, што му је смањило рок - свега четири године робије. Браћа га веома воле, и више некако очински него братски. Он им је утеху на робији, обично мрки и суморни, они се увек осмејкују кад га погледају и кад с њиме разговарају (а разговарали су врло мало, као да га још држе за дете с којим се не уме озбиљно разговарати); тада им се сурова лица разведру, а ја се досећам да му то говоре нешто шаливо, готово детињасто, толико видим: кад чују његов одговор они се увек згледају и добродушно се осмејкују. Али он сам готово не сме да започне разговор с њима, тако их много поштује.

Тешко је замислити како је тај младић за све време робије могао да сачува мекоћ свога срца, да негује у себи тако велику честитост, да остане тако искрен, срдачан и пун симпатије, да не огруби, да се не поквари. Али и поред очигледне његове мекоће, он је ипак био снажна и складна природа. Доцније сам га добро упознао. Био је чедан као права девојка, ако би се ко било у тамници показао ружно, гадно, цинично, ако би урадио што прљаво или неправично, насилно, његове дивне очи би плануле од срџбе и биле би још лепше. Међутим, он избегава грдње и свађе, мада иначе није од оних који мирно примају увреде од других, уме да се брани. Али се није ни с ким свађао и сви су га волели и мазили. Према мени је испрва био само уљудан. Мало-помало, ја почех с њиме разговарати, за неколико месеци научио је да врло лепо говори руски, што његова браћа нису могла никако, ни за све време робије. Чинило ми се да је веома разборит дечак, врло смиран и осетљив, чак и одвећ много мислећив. Али, унапред да кажем све: ја мислим да је Алија врло необично створење и спомињем да ми је сусрет с њиме

један од најбољих које сам у животу имао. Има створења већ по рођењу тако дивних, Богом тако богато обдарених, да вам се и сама помисао да би се она могла нагоре променити - чини немогућна. Што се њих тиче, увек сте мирни. Што се тиче Алије, ја сам и сада миран... Где ли је он сада?...

Једанпут - а већ је доста времена прошло откако сам у тамници - лежао сам у постељи и о нечем врло тешком био у мучним мислима. Алија, увек у послу и вредан, у тај мах није ништа радио, иако је још било рано да се спава. Био је неки њихов мухамедански празник, те они нису радили. Алија лежи, метнуо руке под главу, и нешто мисли. Одједном ме запита:

- Је ли, теби је веома тешко?

Погледам га радознало, и то нагло и отворено питање учини ми се чудновато од Алије, увек нежног, увекразборитог, увек обазривог; али погледавши га пажљивије, ја прочитах на његовом лицу толико туге, толико бола од успомена, да сам одмах видео како је у тај исти мах и њему самоме врло тешко. Рекох му шта сам мислио. Он уздахну и тужно се осмехну. Волео сам његов осмех, увек нежан и срдчан, а осим тога, кад се смеје, виде му се и два реда бисерних зуба, на којима би му позавидела највећа светска лепотица.

- Је ли, Алија, ти си сад зацело мислио како се код вас у Дагестану празнује ваш данашњи празник. Мора да је тамо лепо?

- Јесте - одговори он са заносом, а очи му засијаше. - А откуд ти знаш да ја на то мислим?

- Како не бих знао. Је ли тамо боље него овде?

- О, зашто то говориш...

- Мора да сад код вас има много цвећа, прави рај...

- Оох, боље да ми то не спомињеш. Био је јако узбуђен.

- Имаш ли сестру?

Имам, а што питаш?

- Ако на тебе личи, онда мора да је лепа.

- Како на мене! Она је лепотица, какве више нема у целога Дагестану! Ех, што ми је сестра лепа! Такву још нисам видео. И мати ми је била лепа.

- Је ли те волела?

- Их, шта говориш! Досад је зацело већ и умрла од жалости за мном. Ја сам јој љубимац. Волела ме је више него моју сестру, више него све остале... Данас сам је сањао, плакала је за мном.

Он ућута и те вечери не рече више ни речи. Али отада је увек тражио да са мном разговара, мада - из поштовања које је, не знам зашто, осећао према мени - никада није први започињао. Зато му је увек веома мило кад му што кажем. Запиткивао сам га о Кавказу, о његовом пређашњем животу. Браћа му нису бранила да са мном разговара, чак им је то и

мило било. Видећи да ја све више и више волим Алију и они су према мени били много пријатнији.

Алија ми помаже у раду, чини ми услуге, колико може, и види се да му је врло пријатно да ми ма у чему помогне и да ми угоди, а у томе старању да угоди не беше ни најмањег шака понижавања, нити тражења какве користи; беше то топлина, пријатељство - осећања која више није ни крио од мене. Између осталог, имао је много дара за механичке радове, научио је врло лепо да шије рубље, да крпи чизме, и напослетку, уколико се могло, савладао је и столарски занат. Браћа га хвале и поносе се њиме.

- Је ли, Алија - запитах га једном - зашто не научиш читати и писати руски. Знаш ли да ти то може доцније затребати, овде у Сибиру?

- Хоћу, врло радо. А код кога да научим?

- Зар је овде мало писмених људи! Ако хоћеш, ја ћу те научити.

- Ох, молим те, научи ме! - Он се чак придижеу постељи, па молећиво склопи руке гледајући у мене.

Идуће вечери седосмо за посао. Имао сам руски превод Новог завета, књигу, која у тамници није била забрањена. За неколико недеља, Алија, и без азбуке, једино по тој књизи, изврсно научи да чита. После два-три месеца он је књижевни језик већ потпуно разумевао. Учио је одушевљено, са заносом.

Једном смо заједно прочитали целу Беседу на гори. Опazio сам да је нека места изговарао с особитим осећањем.

- Свиде ли ти се ово што си прочитао? - запитах га. Он ме летимце погледа и порумене.

- О, дабогме! - одговори он. - Јесте, Иса је свети пророк. Иса је говорио Божје речи. Што је то лепо!

- А шта ти се највише свиде?

- Па оно, кад каже: опраштај, воли, не чини криво никоме, воли и непријатеље своје. Ох, што је лепо говорио!

Он се окрете браћи, која су ослушкивала наш разговор, и поче им ватрено нешто говорити. Они су дуго и озбиљно разговарали међу собом и потврдно махали главом. Затим, као прави мухамеданци, достојанствено и милостиво се осмехнуше на мене (а ја тај осмех веома волим, нарочито волим достојанственост тога осмеха), па и они рекоше: да је Иса (како га мухамеданци зову) Божји пророк и да је стварао велика чудеса, да је направио птицу од глине, па дунуо на њу а она полетела... и да то пише у њиховим књигама. Говорећи то, они су потпуно били уверени да ми то њихово причање и похвала Исусу чини велико задовољство, а Алија је био сасвим срећан што су његова браћа хтела и желела да ми учине то задовољство.

И наше писање напредовало је врло лепо. Алија је набавио хартије (није ми дао да је ја купим) за своје пере, пера, мастила. За два месеца научио је да пише врло добро. Чак су се и његова браћа томе зачудила. Њиховом поносу и задовољству не беше краја. Нису знали како да ми захвале. Ако се при раду деси да смо заједно, они се утркују да ми помогну и сматрају то као срећу. О Алији да и не говорим. Волео ме је можда исто као и своју браћу. Нећу никада заборавити како је изашао из тамнице. Одвео ме иза касарне па ми пао око врата и заплакао. Никад ме дотада није пољубио, нити је плакао.

- Много си ми учинио, много - говорио ми је - ни отац ни мати не би толико за мене учинили, ти си ме направио човеком. Бог ће ти платити за ТО, а ја те никад нећу заборавити...

Где ли је, где ли је сада мој добри, мој мили и драги Алија?...

Осим Черкеза, у нашим је касарнама била читава дружина Пољака. Они су сасвим засебна породица која с осталим осуђеницима готово није ни општила. Већ сам споменуо да су их осуђеници, готово сви, мрзели због њиховог издвајања и због мржње према робијашима Русима. Пољаци су били људи измучени, болесни, било их је шесторица. Неки од њих и образовани. О њима ћу доцније говорити засебно и опширно. Последњих година моје робије ја сам од њих добијао књиге на читање. Прва коју сам прочитао, оставила је на мене јак, чудан, нарочит утисак. И о тим утисцима говорићу посебно. За мене су ти људи врло интересантни, а уверен сам да их многи неће нимало разумети. Има ствари о којима се не може судити док се не осете. Рећи ћу само једно, одузимање и отимање моралних потреба човекових теже се подноси него све физичке муке. Прост човек, долазећи у тамницу, налази у њој своје друштво, можда чак и развијеније. Свакако, он је много изгубио, завичај, породицу, све, али средина његова остаје иста. Образован човек, кога по законима постиже казна подједнако с простим човеком, губи често неупоредиво више од простог. Образован човек мора да угуши у себи све своје потребе, све навике, да пређе у средину за њега неодговарајућу, мора да се научи дисати сасвим други ваздух... То је - риба избачена из воде на песак... Зато често бива да је казна, законски подједнака за обојицу, за њега десет пута мучнија. То је истина... Чак онда кад би се то тицало само навика у материјалном погледу, које ваља прегорети!

Пољаци су чинили засебну јединицу. Њих је било шесторица и они су били заједно. Између свих робијаша у нашој касарни, они су волели само једнога, Јеврејина, па и то можда једино стога што их је он забављао. Него тог нашег

Јеврејина волели су и други затвореници, иако су му се модсмејали просто сви до једног. Он је био једини Јеврејин међу нама, ја се и сада смејем кад год се њега сетим. Свакад, кад год сам га погледао, сетио бих се Гогољева Јеврејина Јанкеља из „Тараса Буљбе“, који, кад се свуче, и са својом Јеврејком оде да ноћи у некаквом орману, одмах страшно личи на пиле. Исај Фомић, наш Јеврејин, личи на очерупано пиле као две капи воде. Био је то човек већ постарији, око педесет година, мали растом и слабомоћан, лукав и у исти мах безусловно глуп. Надут и смео, а у исти мах страшно плашљив. Пун је некавих бора, а по челу и образима носио је жигове које су му ударили при казни. Ја никако не могу да разумем како је он могао да издржи шездесетудараца бичем. Овде је дошао због убиства. Имао је неки потајни лекарски рецепт, који су му, од доктора, његови Јевреји додали одмах после шибања. По томе рецепту добија се нека маст којом се за једно две недеље могу да скину ударени жигови. Он није смео да је употреби у тамници, чекао је да прођу његових дванаест година робије, па да је после употреби, одмах чим као изгнаник оде у насеобину. „Друкчије, не бих се могао оженити“, рече ми он једном, „а ја свакако хоћу да се женим.“ Нас двојица смо били добри пријатељи. Он је увек био у најизврснијем расположењу. У тамници, њему је било лако живети; по занату је златар, па је из града, у коме није било златара, претрпаван послом и тако се избављао од тешких радова. Дабогме, он је у исти мах био и позајмилац, зеленаш, и свој тамници давао новац на зајам с интересом и на залог. Дошао је пре мене, његов долазак опширно ми је испричао један Пољак. То је било врло смешно. О Исају Фомићу говорићу још који пут.

Од осталих, у нашој касарни беху четири староверца, старци и чтеци, међу њима и старац из насеља Стародубовског, два-три Малоруса, људи мрки и туробни; један млади робијаш фина носића, једва двадесет три године стар, који је убио већ осам душа, неколико фалсификатора новаца, од којих је један веселац, забавља целу касарну и, напоследку, беше неколико мргодних и зловољних људи, обријаних и нагрђених, ћутљивих и завидљивих, који непријатељски и испод ока гледају око себе и смерају да увек тако гледају, да се мрште, да ћуте, и да мрзе још много година - кроз цео рок своје робије.

Те прве, неутешне вечери мога новог живота, све је ово само промицало испред мојих очију, кроз дим и чађаву прашину, посредпсовкеинеисказаногцинизма.усмрдљивом ваздуху, уз звекет окова, усред проклињања и бестидног церекања. Легох на голе даске своје постеље, метнух под главу одело (подглавнике још нисам имао), покрих се кожом, али дуго нисам могао да заспим, иако сам био сав

ломан и измучен страховитим и неочекиваним утисцима од тога дана. Но то је тек почетак мога новог живота. Очекивало ме је још много шта, на што никад нисам ни помислио, и што нисам - ни наслуђивао...

ПРВИ МЕСЕЦ

После три дана заповеђено ми је да идем на рад. Тај први дан рада запамтио сам врло добро, иако ми се тада није десило ништа необично, бар кад упоредим то са ионако врло необичним околностима у којима сам био. Али и то спада у моје прве утиске, а ја сам наставио да све жудно посматрам. Сва три прва дана прошла су ми у најтежим осећањима. Сваког часа говорио сам у себи: „Е, ето, сад је крај мом путовању-садсам у тамници! Ево ми пристаништа за многе, дуге године, ево ми кута у који долазим испуњен тако тешким опажајима, неповерљивим и болним... А ко зна, можда ћу некада, кад га после много година оставим, још и зажалити за њим!...“, додао бих не без мешавине оног осећања злурадости које понекад тражи да се властите ране намерно позлеђују, као да мученик ужива у своме болу, као да свест о свој величини несреће садржи право уживање. И ја сам запрепастих се кад помислих да још могу и зажалити за овим кутом, овим склоништем, још тада сам и унапред већ осетио колико се жив човек може на све навикнути. Али све то треба тек да дође, а засад је све око мене пуно мржње, и - страшно... можда и не све, али, разуме се, мени се тако чинило. Све ме је мучило - и дивља радозналост у погледима мојих нових другова по робији, њихова појачана хладноћа према новајлији, племићу, који се наједанпут појавио међу њима, суровост, која се покатакд претварала замало не у мржњу и бездушност: све то намучило ме је толико да сам једва чекао да што пре уђем у рад, да само што пре сазнам и увидим одмах сву своју злопату, те да живим као и они, да што пре са свима уђем у један колосек. Ло себи се разуме да тада много шта нисам ни запазио ни наслутио, иако ми је било просто под носом; у општем непријатељству нисам видео ништа утешно. Међутим, неколико питомих и љубазних лица, која сам већ у та три дана видео, силно су ме охрабрила. Најпријатнији и најљубазнији према мени био је Аким Акимих. Међу суморним и непријатељским лицима осталих робијаша, такође сам запазио и неколико добрих и веселих. „Рђавих људи има свуда“, похитао сам да се тешим, „а међу рђавима и добрих.“ Ко зна? „Можда ови људи овде и нису толико гори од оних осталих, који су остали тамо, ван тамнице.“ Мислио сам то, и сам себи сам одмахивао главом

на ту мисао, а међутим -Боже мој! - да сам знао, тада, колико је и та помисао била истинита!

Ево, на пример, овде је био један човек кога сам тек после много и много година добро упознао, а он је, међутим, био са мном и непрестано поред мене, готово докле год сам тамновао. То је осуђеник Сушилов. Чим сам ево ово сада проговорио: о робијашима који нису гори од других људи - ја сам се и нехотице одмах сетио њега. Он ме је послуживао. Имао сам сем њега још једнога послушника. Још у почетку, првих дана, Аким Акимих ми је препоручио једнога осуђеника, Осипа, који ће ми, како рече, за тридесет копејки месечно, сваког дана спремати засебну храну, кад ми је већ тамничка непријатна, ако за то имаднем новаца. Осип је један од четворице куvara које осуђеници сами бирају, за обе наше кујне. Њима се оставља потпуно на вољу: хоће ли се примити тога избора или не, и ако пристану, могу ипак и одустати, макар то било одмах сутрадан. Куvari не иду на рад, а сав им је посао да пеку хлеб и да готове шчи. Код нас их не зову куварима, већ надрикуварицама, али не из презирања према њима - утолико мање што се за кујну бирају људи разборити и, уколико то може да буде, поштени - него их тако зову тек шале ради, од милоште, што нашим куvariцама није нимало криво. Осип је биран готово редовно и готово по неколико година узастопце он је стално био куvariца, а одустајао је понекад, и само привремено, кад га већ сасвим окупи жеља, ауједно и страст, да кријумчари ракију. Иако је због кријумчарења дошао на робију, био је то човек реткога поштења и смирености. То је онај кријумчар, висок, здрав и снажан момак, кога сам већ споменуо; страшљивац, који се свега боји, а особито шиба, смирен: уста има а језика нема, пријатан према свакоме, који се никада ни с ким није посвадио, али који, упркос све своје страшљивости, није могао, из страсти за кријумчарењем, да не уноси ракију кришом. И он је, заједно с другим куvariцама, трговао ракијом, премда не онако много као, на пример, Газин, јер није имао смелости да се сувише упушта. С тим Осипом ја сам се увек добро слагао. А што се тиче засебних јела, за то није требало много новаца. Нећу се преварити ако кажем да сам на то трошио свега једну сребрну рубљу месечно, али ту не рачунам хлеб, који је био државни и каткад и шчи, кад сам био врло гладан, и без обзира на своју гадљивост према том јелу, која је гадљивост, уосталом, доцније сасвим нестала. Обично сам трошио по фунту говедине дневно. Зими говедина стаје грош. По говединује ишао који од инвалида, а свакаје касарна имала по једнога, да пази на ред. Они су радо пристајали да редовно сваког дана иду на трг ради куповине за осуђенике и нису за то узимали никакву награду, осим какву ситницу. То су они чинили ради свог сопственог спокојства, јер се иначе

не би могли саживети с тамницом. Тако су нам набављали дувана, пресованог чаја³⁰, говедине, пецива, итд, итд. Све, самоне пиће. Од њих се није ни тражило да га набављају, али су каткад били њиме почашћени. Неколико узастопних годинаОсип ми је спремао редован, један исти данас као и јуче, оброк печене говедине. А већ, како је била печена, то је друго питање, а и не ради се о том. Али, зачудо, неколико година ја с Осипом нисам готово ни две речи проговорио. Почињао сам много пута, а он никако није умео да разговара - осмехне се, изусти јесте или није, и то је све. Необично је било и видети тога Херкулеса од седам година.

Али, међу послушнике, који су ми помагали, спадао је и Сушилов. Нашао ме је некако сам и прикомандовао се, ја га нисам звао ни тражио, чак се не сећам ни кад је, ни како је то било. Почео је да ми пере рубље. За тај посао била је иза касарни удешена велика јама за прљаву воду. Над том јамом прало се, у великим тамничким коритима, робијашко рубље. Поред овога посла, Сушилов је сам пронашао још хиљаду других, разноликих дужности, само да мени угоди: спремао ми чајник, трчкарао по разним порукама, тражио штошта за мене, носио мој капут на оправку, премазивао ми чизме (четири пута месечно), а све је то радио усрдно, брижљиво, као да му је то богзна како озбиљна дужност, речју, он је потпуно везао своју судбину за моју и примио на себе моје послове. Он, на пример, никад не каже: „Ви имате толико и толико кошуља... ваш је капут исцепан..." и друго, него увек: „Ми сад имамо толико и толико кошуља ... капут нам је ту и ту поцепан..." Једнако ме гледа у очи и, како изгледа, сматра то као главни задатак свога живота. Он није имао никакав занат или, како осуђеници кажу, ручни рад, и чини ми се, само је од мене зарађивао понеку пару. Плаћам му колико могу, тојест, ситним парама, а он то свакад прима без приговора, увек задовољан. Он мора некога да слуша, без тога не може да живи, а како изгледа, мене је изабрао стога што сам ја био више приступачан него други и што сам поштеније плаћао. Он је од оних који никада не Могу да стекну ни да се придигну, од оних који се код нас примају да чувају „мајдане" дреждећи по читаве часове у ходнику на мразу, послушкујући сваки шушан. споља, како не би мајор изнебуха наишао - и да за то добију пет сребрних копејки готово за целу ноћ, а ако им се деси да превиде опасност губе све и одговарају својим леђима. О њима сам већ говорио.

30 Пресовани, кирпични, чај, прост је и јефтин, продаје се у таблицама (као нпр. чоколада). При справљању чаја комадићи са таблице се одламају кад колико треба. Овај чај троше обично сиромашне класе у Сибиру.

Карактеристика је тих људи да губе своју личност готово увек, свуда, мучно да не и пред сваким, а у општим стварима не играју ни другу улогу, него тек трећу. Све им је то тако дато, од рођења. Сушилов је био јадан и кукаван. Сасвим скрушен, без иједне речи отпора, као нем, понизан, чак и утучен, мада код нас њега нико није био, него тако. утучан сам по себи. Мени га је однекуд увек жао. Чак не могу ни да га погледам, а да не осетим жаљење; а зашто га жалим, сам не бих знао да одговорим. Исто тако нисам могао ни разговарати с њиме, он није ни умео да разговара и видело се да је то за њега велика тешкоћа, живахне тек онда кад му дате - само да би се прекинуо разговор - какав било посао да сврши или га замолите да часком негде оде, да отрчи. Напоследку сам већ увидео да му тиме чиним радост. Он није био ни висок ни мали, ни леп ни ружан, ни млад ни стар, ни паметан ни неразуман, мало је рохав, мало плав. О њему се не да рећи никад ништа веома одређено. Само једно: како се мени чини, и уколико се ја могу да домислим: он припада истој друшћу коме и Сироткин, а једино због своје утучаности и неме неотпорности. Осуђеници су му се каткад подсмевали, највише зато што се на путу, идући с партијом у Сибир, разменио за једну сребрну рубљу и црвену кошуљу. Смејали су му се због овако ништавне цене, за коју се продао. Разменити се, значи дати своје име другоме неком, а узети његово, дакле узети и његову судбину. Ма како тај факт изгледао чудан, он је истинит, у време кад сам ја тамновао, то се још дешавало међу осуђеницима спровођеним за Сибир и одржавало се у пуној снази, освештано традицијом, обележено јасно одређеним формама. Испрва, ја то никако нисам могао да верујем, али сам најпосле морао веровати очевидности.

Ево како сето ради. На пример, једно одељење осуђеника спроводи се у Сибир. Воде се свакојаки, сви заједно - и они за робију, и они за руднике, за фабрике, за насеобину, и у изгнанство. Неде путем, рецимо у Пермској губернији, неки од познаника хоће да се промени с другим. На пример, какав Михаилов, убица или уопште тешки кривац, налази да он нема рачуна да много година губи на робији. Узмимо да је то човек препреден, превејан, у свом занату добро испечен; е дакле, он из прикрајка мерка каквог припростог осуђеника из истог одељења, мало више затучаног, мало више неотпорног, осуђеног на сразмерно мању казну, било на краћи рок рада у фабрици, било у насеобину, или макар и на робију, само на краћи рок. И напоследку нађе Сушилова. Сушилов је спахијски сељак и слуга, скривио је и прогнан просто у насеобину, као насељеник. Путује он већ хиљаду и пет стотина врста, и дабогме, нема ни пребијене паре, јер је у Сушилова никада не може ни бити, иде пешке, уморан,

изнурен, живи само о државној храни, без слатког залогаја бар успут, само у државном оделу, свакога послужујући и за који миштаван бакарни грош. Михайлов почиње са Сушиловим разговор, састаје се, чак се и здружује с њиме, и напоследку, гдегод на неком одмору, части га вотком. Понуди му тада, ако хоће, да се промене. „Ја сам“, каже, „Михаилов и тако и тако, идем на робију, ама не да робијам, него у некакво 'засебно одељење'. Оно, и то је робија, али особита, дакле побоља.“ Иа то одељење док је постојало, нису знале ни све управне власти, па баш ни у самом Петрограду, на пример. Тешко је било и траг му наћи, јер је то био заиста засебан и одвојен кут, у неком сибирском закутку и са врло мало осуђеника (у моје време било их је до седамдесет). Доцније сам се налазио с људима који су службовали у Сибиру и знали Сибир, али ни они нису знали за то „засебно одељење“, него су први пут чули од мене. У Зборнику закона оно се помиње свега у шест редова: „Док се у Сибиру не уведу нови, најтежи, робијашки радови, у тој и тој тамници заводи се засебно одељење за најтеже кривце.“ Ни сами робијаши из тога одељења нису знали: је ли оно за крађу или за вечиту робију? Рок није био одређен, речено је само: „све дотле док се не уведу најтежи радови“ и ништа више, дакле, вечито на робији или „теци водокуд ситекла“.

Није чудо што ни Сушилов није знао за то одељење, а ни остали из његове групе, па баш ни сам тај Михайлов, који је, судећи према свом сувише тешком злочину, због кога је прошао три или четири хиљаде шиб - ваљда само стекао неку представу о некој изузетној робији. Дакле, неће га послати на добро место. А Сушилов иде у насеобину - шта има боље? „Хоћеш ли да се мењам.“ Сушилов, проста душа, а мало напит и пун захвалности према ласкавоме и пријазноме Михайлову, не одлучује се да га одбије. А уз то слушао је међу сапутницима да се може мењати, да се и други мењају, дакле, то није ништа необично и нечувено. Споразумевају се. Михайлов, човек без душе, користи се необичном наивношћу Сушилова и за једну сребрну рубљу и црвену кошуљу купи његово име, робу му преда одмахту, иред сведоцима. Сутрадан, Сушилов је трезан, али га опет поје, и сад није ни добро да одбије - сребрна рубља је већ отишла на пиће, а мало после и кошуља. Ако нећеш, врати новац. А где ће Сушилов наћи читаву рубљу сребра? Ако не ирати, артељ“ ће га на то приморати, у артељу се на то строго мази. Уз то, кад је дао обећање, мора и да га одржи - артељ ни у томе не попушта. Иначе, тешко њему, зубима ће га гристи. Избиће га, можда на мртво, или просто убити, или најмање, заплашиће га тим.

Доиста, ако би артељ само једанпут попустио у таквом послу, онда би се изгубио обичај с променом имена. Ако може бити да се обећање не одржи и да се готов пазар поквари, а новац је већ узет - ко ће онда после да га испуни? Речју, то је артељска, заједничка ствар, зато су на томе послу сви веома строги. Сушилов напослетку види да нема куд, да му ништа друго не остаје него да пристане на све и одлучи се. То се објави свима, целој партији, а већ у реду је да се ту још коме нешто поклони и даде вотка, ако треба. Тима је дабогме, свеједно: Михаилов или Сушилов, отићи ће до ђавола, а они су пили вотке, почашћени су - зато, ћутаће и они. И кад на првом одмору, рецимо, прозову: „Михаилов!" Сушилов се одазове: „Ја!". „Сушилов!" - тад Михаилов викне: „Ја!" - и иду даље. О томе више нико и не говори. У Тоболску разврставају робијаше. „Михаилов" иде у насеобину, а „Сушилов", под јаком стражом, отпраћа се у „засебно одељење". Даље већ не може да буде никаквог протеста и како би се одиста и доказало у чему је ствар? Колико би година прошло док се то расправи? Шта би га још снашло? А и где су му сведоци? Па и да их има, они би порекли. На крају крајева изађе: да Сушилов за сребрну рубљу и црвену кошуљу оде у „засебно одељење".

Осуђеници су му се подсмевали, али не због размене (иако они свакога онога ко лакши рад замени тежим, презиру уопште, као сваку будалу лудо ухваћену) - него зато што се тако јефтино продао, ни за шта! Обично се мењају за велике суме, наравно, велике према приликама. Узимају чак и по неколико десетина рубаља. Али Сушилов је био тако покоран и нем, безличан, и за све остале нико и ништа, да некако није било у реду ни смејати му се.

Ја и Сушилов смо дуго били заједно, неколико година. Мало-помало, он ме је заволео, био ми је необично одан, то сам морао запазити, а и ја сам се на њега јако навикнуо. Али једанпут - то никад не могу себи да опростим - није урадио оно за шта сам га замолио, а баш тог часа сам му био дао новаца за то. Имао сам душе да му немилостиво кажем: „Видите, Сушилове, примате новац, а посао не свршавате." Сушилов је занео, отрчао да сврши тај посао, али нешто се затим сневеселио. Прођоше два дана. Мислио сам: не може бити да је због тога приговора. Знао сам да неки Антон Васиљев, осуђеник, непрестано тражи од њега некакав дуг, сасвим незнатан. Сигурно нема да му га врати, а од мене не сме да тражи. Трећег дана ја му рекох: „Сушилове, чини ми се, хтели сте да иштете новаца за тог вашег Васиљева. Ево вам." Сео сам на постељи, а Сушилов је стајао поред мене. Вероватно га је задивило што сам му сам понудио новаца, што сам се сетио његових тешких неприлика, особито како је у потоње време, како он мисли, исувише много од мене

узимао, па се није смео надати да ћу му још дати. Он прво погледа у новац, па у мене, па се нагло окрете и оде. Све ме је то јако зачудило. Пођох за њим и нађох га иза касарни. Стајао је поред тамничке оgrade, лицем к њој, налакћен, иритиснувши главу уза плот.

- Сушилове, шта вам је? - запитих га.

Он ме не погледа, а ја се јако зачудих опазивши да је готов да заплаче.

- Ви, Александре Петровићу... мислите... - поче он испрекидано и старајући се да ме не гледа у лице - мислите... ја сам вама... за новац... аја... ја ... ееех!... - и ту се опетокрете плоту, тако да готово удари челом о њега и удари у тешки плач! Тада сам први пут на робији видео човека да плаче. Једва сам га умирио. Од тада ме је он, ако је то могућно, још усрдније служио и „пазио ме“, али сам ја по неким готово неприметним знацима видео да ми његово срце не може да опрости прекор... Други, међутим, смејали су му се, сваки час га боцкали и грдили га, понекад и жестоко, он се пак према њима држао лепо и другарски, никад му није било криво на њих. Да, врло је тешко познати човека, чак и после многогодишњег познанства.

Ето зашто нисам могао да одмах, на први поглед, видим праву слику робије, као што сам је видео доцније. Ето зашто сам рекао да ни поред моје онако живе, онако жудне пажње, ипак нисам могао да спазим много шта од онога што ми је било управо под носом. Природно, прво су ме запрепастиле крупније појаве, које су оштро падале у очи, а можда ни њих нисам тачно видео, па су у мојој души остали само тешки, тужни, очајни утисци. Томе је много допринео и мој сусрет с А-вим, који је такође био осуђеник, а у тамницу дошао мало пре мене, и већ првих дана мога тамновања оставио на мене особито мучне утиске. Знао сам додуше и пре него што ћу доћи у тамницу, да ћу се с А-вим наћи. Он ми је загорчао прве тешке дане и појачао моје душевне муке. Морам о њему да говорим, не могу да прећутим.

То је најодвратнији пример људске нискости и пада, на њему се види докле човек може да се спусти и да се исквари и да у себи убије свако морално осећање, и то без мука и без покајања. А-ев је племић, и млад је, о њему сам, уосталом, већ нешто и споменуо: рекао сам да је нашем мајору достављао о свему што се ради у тамници, и да се дружно са Феђком, његовим посилним. Ево, укратко, његовог живота. Није могао нигде да сврши школу, па кад је у Москви раскрстио с родбином, која се уплашила од његовог развратног понашања, отишао је у Петроград и да би дошао до новца одлучио се на једну ниску доставу, управо одлучио се да прода крв десеторице људи да би што пре утолио незаситу жудњу за најгрубљим, најнижим и најразвратнијим

уживањима, на која је, прелашћен Петроградом, његовим посластичарницама и јавним женама, постао пошашан толико да, иако није био човек незрео, уђе смело у оно сумануто и бесмислено подuzeће. Убрзо су га обелоданили; својом доставом он је оптужио и заплео невинне људе, друге преварио, зато је осуђен на десет година робије у Сибиру, у нашој тамници.

Био је још врло млад, тек је почео да живи. Рекло би се да таква страшна промена у његовој судбини мора запрепастити цело његово биће, изазвати у њему ма какав отпор, ма какав прелом. Али он је без икаква узбуђења примио своју нову судбину, чак и без најмањег гнушања, чак се није ни морално побунио против нџе, нити га је у њој ишта уплашило, осим можда неминовност рада и неминован растајак с посластичарницама и са трима девојкама. Чак му се чинило да му је робијашко име још одрешило руке, за још горе подлости и гадости. „Робијаш већ јесте робијаш, а кад је тако, онда није срамота ако поступи подло.“ То је од речи до речи његово мишљење. Овога гадног створења сећам се као феномена. Ја сам неколико година провео међу убицама, покварен. ацима, неоспорним зликовцима, али од суднокажем да никада у животу нисам видео тако потпун морални пад, тако потпуну поквареност, ни тако безочну нискост као што сам видео код А-ева. Ми смо имали племића оцеубицу (нџега сам већ спомињао), али по многим знацима и чињеницама сам се уверио да је и он био неупоредиво племенитији и човечнији од А-ва. За све моје време на робији, он је у мојим очима био и остао само комад меса са зубима и желуцем, и пун неутољиве жеђи за најгрубљим, што може бити нижим, животињским, чисто телесним уживањима; а да задовољи ма само најмање и најћудљивије такво уживање, био је у стању најхладнокрвније да убије, да закоље, речју, био је готов на све, само ако би могао да сакрије траг. Ништа не преувеличавам, добро сам А-ва познавао. То је пример који показује докле може да пропадне и сама физичка природа људска, кад је изнутра не уздржава никаква норма, никаква законитост. Како ми је било гнусно да гледам његов вечити подруглив осмех. То је било чудовиште, морални Квазимодо. Додајте уз то да је био подмукао и паметан, леп, унеколико и образован, даровит. Јест, за људско друштво бољи је и пожар, бољи су повор и глад, него овакав човек!

Већ сам рекао да се у тамници све врло ниско спушта, да је ухођење и потказивање ујеку и да се осуђеници нимало не буне против тога. Дакле су се с овим А-вим сви врло радо дружили и према њему се пријатељски понашали, неупоредиво дружевније него према нама. А наклоност нашега пијаног мајора према њему, само му је подизала у њиховим очима значај и вредност. Између осталог, он је

уверио мајора да уме да слика портрете (осуђеницима је говорио да је био гардијски поручник) и мајор је затражио да се А-ев шаље његовој кући на рад, разуме се, зато да га портретира. Ту се А-ев и здружио са Феђком. Феђка је опет имао велики утицај на свога господина, па дакле и на све и сва у тамници. По мајоровом захтеву, А-ев је уходио нас, али кад би мајор, пијан, шамарао А-ева, грдио га је и називао шпијуном и денунцијантом. Врло често се дешавало да мајор одмах после тога седне на столицу и нареди А-еву да настави портретирање. Мајор је, како изгледа, збиља веровао да је А-ев знатан сликар, још мало па Брилов", о коме је и он слушао, али ипак је сматрао да га с правом сме ударати по образима, као вели: иако си ти овај или онај сликар, опет си робијаш, па да си баш и сам Брилов, опет сам ја твој старешина, и могу с тобом да радим што год хоћу. Између осталог, терао је А-ева да му скида чизме и да му из спаваће собе износи разне вазе, али је ипак дуго веровао да је А-ев велики уметник. Портретирање се отегло бескрајно, готово целе годину. Једва једном мајор се досети да га А-ев вара, и кад је већ сасвим очито видео да портрет никад неће бити готов, и да, штавише, свакога дана све мање на њега личи, он се наљути, избије великог уметника и за казну га врати у тамницу да ради грубе послове. Јасно се видело да је А-ев жалио за својим лепим данима без рада, да му је тешко што их је изгубио, и што више не добија остатке с мајорова стола, нема више ни Феђеке, пријатеља, ни оних уживања која су они у мајоровој кујни заједно проналазили.

Кад је А-ев отеран, престао је мајор да гони осуђеника М-а, кога је А-ев једнако пањао код њега, а ево зашто: М. је у време доласка А-ева у тамницу био сам. Био је врло тужан, са осталим осуђеницима није имао ничега сродног, гледао их је са страхом и одвратношћу, није видео, нити је пазио да види у њима оно што би могло утицати на њега помирљиво, није хтео да се с њима дружи. А они су му враћали мило за драго. Човек као што је М., у тамници је у грозном положају. М. није шао шта је довело А-ева у тамницу. А А-ев, увидевши с ким има посла, одмах га је уверио да га је довело у тамницу готово исто оно што и њега, М-а, а никако оно зашто је оклеветан. М. се дакле веома обрадовао другу, пријатељу. Ишао је за њим, гешио га првих дана његове робије, мислећи да он мора бити да много пати, давао му је сав новац што је још имао, хранио га и делио с њиме своје најпотребније ствари. Али га је А-ев одмах омрзнуо, управо зато што је М. био племенит, што се грозио сваке нискости, зато баш што није ни најмање лично на њега. И све што му је М. у ранијим разговорима казивао и о мајору и о тамници, А-ев је хитао да првом приликом каже

мајору. Мајор је М-а стога страшно омрзнуо и почео да га кињи, и да није било командантовог утацаја, довео би га до пропасти. А кад је М. доцније дознао за неваљалство друга, А-ев не само што се није збуњивао, него је још волео да се виђа с њиме и уживао је да га подругљиво посматра. У томе је очевидно уживао. На то ми је М. више пута сам скретао пажњу. Доцније, то ниско створење је бежало с једним осуђеником и с чуварем, али о томе ћу доцније причати. Испрва, он се и мени много улагивао, мислио је да ја о њему нисам ништа чуо. Опет кажем, он ми је још више загорчао ионако мучне моје прве дане на робији. Престравио сам се од те страховите нискости и гадости у коју су ме бацили, у којој сам се одједном нашао. Помислио сам да је овде све тако ниско и гадно. Али сам се варао, кад сам о свима судио по А-еву.

За прва три дана, ја сам очајно лутао по тамници, или лежао на својој дрвеној постељи; дао сам неком поузданом осуђенику, на кога ме је Аким Акимих упутио, да ми сашије робијашке кошуље од грубог платна које држава даје и, то се зна, ја да му платим (понеки грош за сваку кошуљу). На упорно саветовање Акима Акимиха, набавио сам душек на склапање (од простог сукна, пошивен grubим платном), сувише танак, као палачинка, и један подглавник, набијен вуном, што је за мене, ненавикнута, било врло тврдо. Аким Акимих се много заузимао око свих тих ствари, па ми је још направио и покривач од крпа старог државног сукна које сам прикупио купујући од других осуђеника њихове изношене панталоне и капуте. Државне ствари, којима истекне рок, прелазе у својину осуђеникову, а он их одмах продаје, ту у тамници, и нека је ствар не знам колико похабана, опет има изгледа да ће се бар пошто-зашто продати. Ја сам се, испрва, свему томе много чуддио. Уопште, то је било време мог првог додира с народом. Ја сам сам, наједанпут, постао исто тако прост човек и исто тако робијаш, као и они. Њихови обичаји, схватања, мишљења, навике, постали су некако и моји, бар по форми, по закону, иако не стварно. Збунио сам се и зачудио, као да до тада нисам о томе ништа нислутито ни слушао, а знао сам и чуо сам. Али стварност чини сасвим други утисак него знање и чујење. Зар сам, на пример, икад раније могао и слутити да се и овакве ствари, оваква стареж може сматрати као предмет од вредности? А, ето, ја сам од такве старежи направио себи покривач! Тешко је било погодити какво је то сукно од којег се прави осуђеничко одело. По изгледу је као доиста сукно, дебело, војничко, али ако је само малчице похабано, оно више не личи на сукно, него на мрежу, и страшно се цепа. Сукнено одело давало се за годину дана, али оно једва издржи толико. Осуђеник ради, носи на себи терете, одело се дакле таре и цепа, и брзо се распада. А

кожуси се дају за три године и обично за све то време служе и као одело и као покривачи, и као простирке. Али кожуси су јаки, па ипак, крајем треће године често се види кожух закрпљен простим платном. А кад прође одређени рок онда се и најизношенији кожух продаје још за четрдесет сребрних копејки. А неки, боље очувани, продају се за шест, па чак и за седам сребрних гривена¹; у тамници је то велики новац.

Новац - о томе сам већ говорио - има у тамници велики значај, велику моћ. Може се сасвим поуздано рећи да осуђеник који на робији има колико-толико новца, десет пута мање пати него онај који га никако нема, иако га држава потпуно снабдева у свима најпречим потребама. Рекло би се: па шта ће му онда новац - како мисли и наша главна управа. Ипак понављам, кад осуђеници не би никако имали свога новца, они би (и поред тога што су у свему осигурани) или полудели или би гинули као муве или би се, најзад, упуштали у нечувена недела - једни из очајања, други, да би за то били што пре кажњени и сатрвени или тек само да некако „промене судбину“ (то је њихов технички израз).

Али кад осуђеник, готово у крвавом зноју, заради коју пару или се одлучи да до новца дође каквом ретком вештином, која је често удружена с преваром и крађом и да их у исти мах потроши лудо, детињасто лудо - то никако не значи да он новац не цени, иако на први поглед тако изгледа. Осуђеник дршће од жеље за новцем, памет му се мути, а што га, кад пије, збиља немилице расипа и баца, као плеву, ради то стога што сматра да је он још за један степен изнад новца.

А шта је за њега веће од новца? Слобода, или бар какви снови о слободи. Осуђеници су праве сањалице. О томе ћу доцније рећи коју. А сад, кад је већ о томе реч, хоћете ли ми веровати да сам видео робијаше са двадесет година робије, који су мени лично, и то врло мирно, говорили, на пример, овако: „А, чекај само, даће Бог, издржаћу ја свој рок, па онда...“ Израз „осуђеник“ означава човека без своје воље и то је сав смисао те речи, али кад осуђеник расипа свој новац, он то ради по својој вољи. Поред свакојаким жигова, окова, и мрске тамничке оgrade која му скрива свет и ограђује га као у кавез ухваћену зверку - он може да набави вотке, а ТО ће рећи врло строго забрањено уживање, и да нађе себи друштво жена. Може (ако и не увек, али понекад), да поткупи своје најнепосредније старешине, инвалиде, па и нареднике, који ће онда кроз прсте гледати како они ремете дисциплину и законе, још може и да се разјуначи пред њима, а осуђеник силно воли да се јуначи, то јест, да се покаже пред друговима и да сам себи докаже како он бар за неко време има слободе и власти, много више него што се чини - једном речи, може

да пијанчи и да ларма и да се бије, кога хоће до срца да увреди, и да му докаже како он све то може и сме, да је све то у „нашим рукама“, то јест, хоће сам себе да увери о ономе на што, јадник, не сме ни да помисли. Види се дакле ето зашто се код свих осуђеника, и кад су трезни, запажа наклоност ка „јуначењу“, хвалисању, комичном и сасвим невином као и уображеном уздицању своје личности. Напослетку, у том његовом уживању с пијанком и разметањем, има и неке одважности - дакле у свему томе има бар какав било знак слободе. А шта се неће дати за слободу? Зар какав милионер, са замком о врату, не би све своје милионе дао да макар само мало ваздуха удахне!

Старешине се понекад чуде како то да неки од смерних осуђеника, који је неколико година био миран, добар, примеран, тако да је због похвалног владања добио и за десетара - после, наједанпут, просто ни за шта, као да је нечастиви у њега ушао - помами се, пије, свађа се, бије се, а понекад се одважи на кривични преступ: или отворено вређа вишу власт или некога нападне или га просто убије... Гледају га и чуде се. А тој изненадној експлозији у човеку од кога се томе најмање могло надати - можда је узрок болна, грчевита одушка личности у њему, његова инстинктивна чежња за њоме, жеља да покаже себе, своју понижену личност, која тад изненадно избија и иде до срдитости, и више - до срџбе, до беснила, до лудила, до пароксизма, грча. Тако ваљда поступа човек жив сахрањен, кад се пробуди у гробу: удара заклопац свога сандука, мучи се да га збаци, не мислећи да су сви његови напори узалудни, иако би се, дабогме, разумом могао отом уверити. Али у томе и јесте ствар, што се тада не мисли, што тада нема памети, има само грча. Још треба узети у обзир да се готово свако самовласно показивање личности у осуђенику сматра као кривица; и тада, сасвим природно, њему је свеједно хоће ли манифестација његове личности бити велика или мала. Ако је да се пије и да се весели - пиће и веселиће се, хоће ли на нешто да се одважи - одважиће се на све, па макар и на убиство. Само треба почети. Чим се човеку глава занесе, више га не задржа. Зато је свакако најбоље да дотле не дође. Сви би били мирнији. Тако је, али како да се то уради?

ПРВИ МЕСЕЦ

У време кад сам ушао у тамницу, имао сам нешто новца. Код себе сам имао мало, бојао сам се да ми новац не одузму, али, за сваки случај, неколико рубаља је било сакривено - у повезу Јеванђеља, а Јеванђеље се смело донети у тамницу. Добио сам га - с новцем залепљеним у њему - још у Тоболску, на поклон од оних који су такође патили на робији, а време робовања рачунали већ на десетине година и зато већ одавно свикли да у свакоме несрећнику гледају брата. Има у Сибиру, и то готово стално, неколико лица која су, како изгледа, у задатак свога живота ставила - братску бригу за „несрећнике“, надгледање, бол и сажаљење, осећање као за своју рођену децу, сасвим несебично, поуздано, свето. Не могу да овде укратко не споменем један такав сусрет. У граду у коме је била наша тамница, становала је једна госпођа, удовица, Настасја Ивановна. Разуме се, нико од нас, док је био у тамници, није могао да се с њоме и лично упозна. А изгледа да је она за сврху свога живота изабрала: помагање изгнаницима, али ипак се највише бринула за нас робијаше. Да ли се у њеној породици догодила каква слична несрећа, или је неко, њеноме срцу нарочито драг и близак, страдао због неке такве кривице - тек је она била особито срећна кад за нас учини све што може. Наравно, то није значило много, јер је она била врло сиромашна. Али ми у тамници осећали смо да тамо изван тамнице имамо искреног пријатеља. Између осталог, госпођа нам је често јављала вести које су за нас биле врло важне. Кад сам изашао из тамнице, и спремао се за полазак у други град, успео сам да је посетим и да се са њом лично упознам. Становала је негде у подграђу, код неког свог ближег сродника. Није била ни стара ни млада, ни лепа ни ружна, а није се могло дознати ни је ли нека много паметна жена, да ли је образована. Само се на сваком кораку запажала њена бескрајна доброта, неодољива жеља да вам угоди, да вам олакша, да вам свакако учини какву пријатност. Све се то лепо видело и у њеним мирним, добрим погледима. С једним мојим тамничким другом провео сам код ње готово цело вече. Она нам је гледала у очи, смејала се кад се ми смејемо, хитала да се с нама сложи у свему што кажемо, бринула се да нас угости што је боље могла. Послужила нас је чајем, мало смо се нечим и прихватили, било је и слаткиша, да је имала неке хиљаде, она би им се, сигурно, обрадовала само

зато што би могла нама више да учини, и да ублажи невоље и наших другова у тамници. При растанку, поклонила нам је ради успомене поједну кутију за цигаре. Те кутије израдила је она сама од картона (Бог ће знати како су састављене), облепила их разнобојном хартијом каквом се повезују мале дечје рачунице (можда је и одиста каква рачуница отишла на лепљење). Обе су кутије, ради лепшег изгледа, унаоколо биле оивичене узаном златном хартијом, за коју је можда нарочито ишла у радњу да је купи. „Ви пушите цигарете, па ће вам ово можда требати“, рече као да нам се бојажљиво правда за свој поклон. Кажу неки (ја сам то слушао и читао) да је најузвишенија љубав према ближњима у исти мах и највећи егоизам. У чему би овде био егоизам, ја никако не разумем.

Мада ја придоласку у тамницу, нисам имао много новца, ипак нисам могао озбиљно да се љутим на оне робијаше који су тада, још у првим часовима мога тамничког живота, пошто сумеједно обманули, опет долазили, подруги пут, потрећи пут, па и пети пут, већ исувише наивно, да од мене узјме мало новаца. Али једно отворено признајем: било ми је врло криво што су сви ти људи, с њиховим наивним лукавством, зацело морали мислити (бар тако се мени учинило), да сам нека будала и глупак, кад сам им и по пети пут давао новца. Свакако им је изгледало да се ја подајем њиховом лукавству и превари. Да сам их одбијао и терао, уверен сам да би ме много више поштовали. Али ма како да сам се љутио, нисам могао да их одбијем. А љутио сам се стога што сам, тих првих дана, озбиљно и брижно размишљао како ћу према њима морати да се држим. Осећао сам и видео сам да је то за мене сасвим ново друштво, да сам у потпуној помрчини, и да се у помрчини не може толико година да проживи. Требало се припремити. Разуме се, закључио сам да се, пре свега, треба држати онако како осећање у души и савест заповедају. Али сам исто тако знао да је то само афоризам, и да ме стварна промена, сасвим изненадна и неочекивана, тек чека.

Зато ме је све више и више мучио тешки бол. Ту нису помогле оне ситне бриге и старања око мог смештања у касарни, које сам већ поменуо, и у које ме је највише Аким Акимих упутио, мада су ме оне унеколико и забављале, тешки јад ме је све више и више мучио. „Мртви дом!“ говорио сам у себи, кад понекад, с малих степеница наше касарне, кроз сутон, посматрам осуђенике који су се враћали с рада и тромо се вукли преко дворишта од касарне у кујну, а из нѐ опет у касарну. Пажљиво их посматрајући, трудио сам се да познам какви су то људи и каква им је нарав. А они су се вукли преда мноме натуштена чела или сувише весели (та два израза виђају се најчешће, и готово карактеришу тамницу). Грдили се или разговарали обично, или су шетали усамљено,

као да су замишљени, лагано, одмерено, неки апатични и уморни, а други (и овде!) с изгледом надменог господства, с накривљеном капом, огрнути кожухом, с погледом дрским и лукавим, и осмехом безочно подсмешљивим. То је сад моје другарство, мој свет, мислио сам у себи, с њиме сад морам да живим, хтео не хтео... О свима сам се распитивао код Акима Акимића, с којим сам врло радо пио чај, да не бих био сам. Узгред да кажем, чај ми је тада био скоро једина храна. И Аким Акимић је радо пио чај, и сам спремао наш мали самовар, занимљиву, невешту рукотворину од лима, коју ми је дао на послугу. Аким Акимић обично попије једну чашу (имао је и чаша), попије је ћутећи и важно, чашу ми врати захваљујући се и одмах узима да опшива мој покривач. Али оно што ми је требало да знам, није умео да ми каже, није ни разумео зашто ме тако нарочито интересују нарави робијаша око нас, слушао ме је чак с неким лукавим осмехом који сам врло добро запамтио. Види се да треба сам да преживим, а не да распитујем - помислих.

Четвртог дана, исто као и онда кад сам ишао да ме окују, рано ујутру, уврсташе се осуђеници у два реда, одмах код тамничких врата, пред стражарницом. Пред њима, лицем у лице, и иза њих, поврстали се војници с пуним пушкама и натакнути бајонетима. Ако би осуђеник наумио да бежи испред војника, војник има право да пуца на њега, али у исти мах одговара, ако пуца без крајње потребе. Исто је тако и при отвореној побуни робијаша. Али ко би и помислио да бежи јавно? Дођоше и грађевински официр, инжењер, спроводник, а дођоше и инжењерски подофицири и војници, као надзорници рада. Прозивање. Прво оде осуђеничко одељење за шивару. Тих се не тиче грађевинска управа, ти су осуђеници радили нарочито за тамницу, шили за њу. После њих одоше и други у друге радионице, а неки на обичан, простији и грубљи посао. Са још дваестину осуђеника одох и ја. Иза тврђаве, на замрзнутој реци, биле су две неупотребљиве државне барке, које је требало расклоп-ити, да бар дрвена грађа не пропадне. Иначе, та стара грађа мало је вредела, готово ништа. Дрво су продавали у граду врло јефтино, у околини има много шуме. На тај посао ишло се тек само да осуђеници не седе скрштених руку, а то су и сами осуђеници врло добро знали. Зато су га и радили мртво, апатично. Сасвим је друго кад је посао сам по себи ваљан и озбиљан, а нарочито кад може да се добије засебан рад. Тад људи раде као да их нешто одушевљава, и мада никакве користи од тога нема, ја сам видео да падају од умора само да посао сврше што пре и боље, а стало им је и до тога да се покажу, хтели би некако да осете себе као личност. А на обичном раду, на који се иде више тек онако, него од стварне потребе, тешко је било измолити какав нарочити задатак за

себе, него је требало терати с радом, све док у једанаест не залупа добош позивајући да се иде кући на ручак.

Дан је био млак и магловит, снег тек што се не топи. Наше одељење иде иза тврђаве на обалу, окови лако звецкају, скривени су, додуше, под оделом, али ипак, на сваком кораку одају танак, оштар метални звекет. Двојица-тројица одвојише се да у складишту узму потребне алате. Ја сам ишао заједно с осталима и некако сам чак и живахнуо, хтео сам да што пре видим какав је то посао, какав је тај робијашки рад? И како ћу да га радим, први пут у животу?

Памтим све до најмањих ситница. Успут сретосмо некаквог простог грађанина с малом брадицом, који застане, маши се руком за џеп. Одмах из наше гомиле изађе један осуђеник, скиде капу, прими дар - пет копејки - и хитро се врати својима. Грађанин се прекрсти и оде својим путем. Тих пет копејки још до подне одоше на пециво које је подељено свима подејнако.

Неки у овој групи били су, као и обично, невесели и ћутљиви, неки равнодушни и троми, а неки се опет помало разговараху, споро и млитаво. Један се нечему врло радовао и био весео, певао је, само што није играо, са сваким скоком звецкајући оковима. То је био онај омалени и дебели осуђеник што се, првога мога јутра у тамници, свadio с другим осуђеником, код воде, приликом умивања, зато што се тај други усудио непаметно о себи тврдити да је зверка - патка. Тај весељак звао се Скуратов. Напоследку он запева неку несташну песму из које сам запамтио припев:

*Женили ме без мене -
Јау млину био...*

Недостајала је још само балалајка.

Његова необична веселост, дабогме, одмах је код неких из нашега одељења изазвала срџбу, неке је готово и вређала.

- Урла! - прекорно рече један од осуђеника, кога се ствар иначе баш ништа није тицала.

- У вука је само једна песма, и н>у једну примио је Туљанин! - напомену, малоруским изговором, један од оних натмурених.

- Па да сам и Туљанин - брзо прихвати Скуратов - бар се не гушим ваљущима као ви у вашој Полтави.

- Торочи, торочи! А шта си ми ти јео! Сркао шчи опанком.

- А сада, баш као да га ђаво ђуладима храни! - дода трећи.

- Богами, браћо, ја и јесам мекушан човек - одговори Скуратов и лако уздахну, као вајкајући се због своје мекушности, и говорећи то свима, никоме посебно.

- Одмалена сам намучен (то јест, научен на такву храну
- Скуратов намерно изврће речи) сувим шљивама и
мампруским земичкама". Моја рођена браћа и дан-дањи
имају у Москви своју радњу, на прометној улици" ветром
тргују - трговци веома имућни.

- А чиме ти тргујеш?

- Па, свачим, што се нађе. А онда сам, браћо, и добио
с војих првих двеста...

- ...Рубаља, је ли? - прихвати један радозналац, и чисто
сетрже чувши за толики новац.

- Није, пријане, није рубаља, него батина. Лука, еј
Лука!

- Некоме сам Лука, а за тебе Лука Кузмић - и нехотице
сеодазва ситан и сув осуђеник, заоштрена носа.

- Е, па, Лука Кузмићу, ђаво те однео, нека тако и буде.

- Некоме сам Лука Кузмић, а теби сам стриц.

- Е па онда нека ђаво носи и тебе и стрица, не вреди ни
говорити! А баш сам хтео нешто лепо да кажем. Дакле, ево,
браћо, зашто нисам дуго остао у Москви: тамо ми напослетку
дадоше петнаест лепих бичева и отераше ме. Ево ме сад...

- А што су те отерали? - упаде му у реч неки врло
пажљив слушалац.

- Па, vele: не иди у карантин, не цевчи, не свирај
у ветар", зато ја, браћо, нисам ни стигао да се у Москви
обогатим онако како треба. А баш сам желео, те још како сам
желео да се обогатим, већ не знам како да вам кажем колико
сам желео. Многи се насмејаше. Скуратов је, очевидно, један
од оних добровољних веселака, боље рећи шаљивчина и
лакрдияша, који као да се сами радо примају дужности да
разведрвају своје мргодне другове, и, разуме се, да за то не
добију ништа - осим грдње. То је један засебан тип о коме ћу
још и другом приликом говорити.

- Па тебе би и сада могли ловити место самура
- напомену Лука Кузмић. - Гледај га, од самог одела би се
добило сто рубаља!

На Скуратову је неки сасвим стари одавно изношен и
отрцан кожух, сав искрпљен. Он га премери од главе до пете,
доста хладним, али пажљивим оком.

- Али зато ми вреди глава, браћо, глава! - одговори он.

- Кад сам се оно с Москвом растајао, тешило ме што сам главу
са собом понео. Збогом, Москво, хвала ти за слободан дах,
хвала на амаму, богато су ме искајишали! А теби, пријане,
мој кожух ништа не смета, немој на њега гледати...

34 Тј. посебном врстом луксузног пецива (пруског).

35 Значи: на улици којом се пролази а ништа се у њој не купује, или
на тргу где ништа нема за продају.

36 Тј. немој правити будалаштине.

- Него, ваљда, на твоју главу?
- Па ни глава није његова, него поклоњена - опет се уплете Лука. - Поклоњена му је, Бога ради, у Тумену", кад је туда с друштвом прошао.
- Је ли, Скуратове, јеси ли ти имао свој занат?
- Какав занат! Био је водац, слепце је водио, код њих шљунак вукао - дометну један натмуренко - то му је оио занат.
- Збиља - одговори Скуратов, и не запазивши ту заједљиву напомену - пробао сам да крим чизме. Закрпио сам читав један пар.
- Па? Продао их?
- Јесам. Натрапао некакав што се сигурно не боји Бога и не поштује родитеље, казнио га Бог, купио их.
- Они око њега заценили се од смеха.
- После сам још једном радио - настави он сасвим хладнокрвно - и то овде, ударио сам наглавке Степану Фјодоровићу Поморцеву.
- Па? Ле ли био задовољан?
- Није, браћо. Изгрдио ме на пасја уста, па ме још и коленом дерну одостраг. Баш се много наљутио. Ех, што ме живот слага, што ме робија слага! Ех!

*Само мало после тога
Ак-кулинин муж - на враша...*

Опет он изненада запева, и опет поче тупкати ногама и поцупкивати.

- Их, гада! - прогунђа Хохол" који је поред мене ишао и погледа га попреко с љутитим презирањем.

- Пропалица! - одлучно и озбиљно напомену други.

Ја никако нисам разумео зашто се они љуте на Скуратова, а и уопште, зашто некако као презиру овакве весељаке, то сам опазио већ ових првих дана. Држао сам да се љутња онога Хохолa и осталих односи на личности. Али нису то биле личности, него је то сриба стога што Скуратов нема става, нема озбиљног навластитог подржавања свог достојанства, којим су сви робијаши заражени до ситничарства. Речју, стога што је Скуратов, како они кажу, пропалица. Ипак, нису се они љутили баш на свакога весељака, нити су се према свакоме држали овако као према Скуратову, и другима као што је он. Како ко допусти, тако се према њему и понашају: добричину одмах и без муке излажу понижењу. То ме је запрепастило. Али било је и таквих весељака који су и умели

37 Тумен, град у Сибиру.

38 Хохол, Малорус - подсмешљив надимак, као и Кацап за Великоруса.

иволелидатакођеуједу,инисуникомеостајалидужни:њих су морали да поштују. И овде, у овој дружини, био је један такав зубати, ау ствари врло весео и врло мио човек, нојасам га тек касније с те стране упознао, наочит и стасит момак, с великом брадавицом на образу и са врло комичним изразом лица, иначе досталепоги проницавог. Звалису гапионирјер је некада то и биоу војсци, а садаје и он у посебном одељењу. Имаћу прилике да о њему још говорим.

Уосталом, ни сви „озбиљни“ нису онако преки као онај Хохол што се љутио на веселост. Било је на робији неколико људи који су смерали на првенство, на свако знање и умење, на довитљивост, на карактер, на памет. Многи од њих доиста су и били људи разумни, карактерни, и доиста су постижавали оно што су смерали, то јест првенство и приличан морални утицај на другове своје. Међусобно су ти паметници често један другога велики непријатељи, а сви редом имају много завидљиваца. На остале осуђенике гледају достојанствено, а хоће да се држе и „милостиво“, без невоље се не гложе, и код управе су добро записани, на раду се држе као неки редари, али ниједан неће се издирати, на пример, због песме. Због таквих ситница они се не понижавају. Према мени сви су били нарочито уљудни, само не врло разговорни, опет тобоже из достојанства. И такви су били за све време мога тамновања. И о њима ће бити потребно да се мало опширније говори.

Стигосмо на обалу. Доле, на реци, стоји стара замрзнута барка коју треба да разложимо. С оне стране реке плави се степа, изгледа суморна и пуста. Чекам да сви прилегну на посао, али они на то и не помишљају. Неми поседаше на греде поваљане по обали, и мало ко да није из сара извадио дувањару с домаћим дуваном који се у лишћу продаје на пијаци по три копејке фунта. Извадише и кратке чибуке од ракитовине, с дрвеним лулицама „сопствене израде“. Луле задимише, а војници се наместише око нас, ограђујући нас као ланац, и с највећом досадом нас стадоше чувати.

- Ко ме је то пало на памет да разваљује ову барку? - проговори неко као сам за себе. - Да ли му треба иверје?

- Ономе ко се нас не боји, пало је на памет - прихвати други.

- А куда ли ће они сељаци? - запита први, пошто мало поћута, дабоме, и не чувши одговор овог другог. У исти мах он прстом показа на гомилу сељака који су један за другим ишли некуд газећи по целцу. Сви се лењиво окрену на ту страну, па из доколице почеше да се подсмевају онима. Један сељак, последњи у реду, иде некако врло смешно, раширио руке, главу обесио у страну, а на глави му дугачка сељачка капа као колач од 'еље.

- Хо, брале Петровићу, ви'ш ти како се ујдурисао! - рече један исмевајући сељачки говор. Значајно је да осуђеници,

уопште, доста с висине гледају на сељаке, иако их је половина са села.

- Онај последњи, браћо, иде као да сади роткве.

- То је гагрица, тај има много пара - напомену трећи.

Сви се насмејаше, али некако опет лењиво, као од беде.

У том дође пекарка, нека живахна и окретна жена.

Од ње куписмо колача за онај малочас поклоњени петак, и подједнако поделисмо.

Онај младић, што продаје пециво по тамници, узео две десетине земичака, и стаде се жестоко препирати да добије три комада приде, а не два, као што је уобичајено. Али пекарка не да.

- Еј, а овај не даш?

- Шта би још?

- Оно што мишеви не једу.

- О, чума те убила! - цикну женица и насмеја се.

Најзад дође и надзорник рада, с прутом.

- Хе, ви, што сте засели! Почините!

- Ма, Иване Матвејићу, задајте нам шта ће ко да уради

- проговори један од „старијих“, једва устајући.

- А што нистетражилијутрос, при развођењу? Раставите барку - ето вам задатка!

Напослетку, којекако сви поустајаше и једва вукући ноге сиђоше на реку. Одмах се појавише „редари“, бар само по празној речи. Изашло је да не треба насумце сећи, него по могућству сачувати греде и брвна, а нарочито попречнице, које су дрвеним клиновима приковане на дно лађе целом дужином - дуг и досадан рад.

- Ево, прво и прво требало би извући ову гредицу. Дедер, момци! - рече један који не беше ни „старији“ ни „редар“, него само прост радник, тих, миран човек који је све досад ћутао, саже се и обухвати дебелу греду, очекујући да ће да му помогну. Али нико му не поможе.

- Јест, хоћеш, подићи ћеш је! Ни ти, ни твој дед медвед да ти дође, ни он је неће кренути! - прогунђа неко кроза зубе.

- Па онда, браћо, како да почнемо? Ја не знам., - проговори збуњени искочац, па остави греду и диже се.

- Сав посао средити не можеш, па шта искачеш?

- Да на три кокошке треба да подели храну, погрешно би у рачуну, а овде хоће да је први!... Трице!

- Па ја, браћо, нисам ништа хтео - брани се збуњивко - ја сам само тек онако...

- А шта ћу ја с вама да радим - да л' ћу навлаке да вам навучем? Или желите да вас усолим за зимницу? - викну опет надзорник у неверици гледајући гомилу од двадесет глава која не зна како да почне посао. - Почините! Брже!

- Иване Матвејићу, на брзу брзину не да се урадити.

- Па ти ионако ништа не радиш, Савељеве, еј! Ти, Петровићу, разговоре! Теби говорим! Што стојиш, продајеш зјапала... Почни!

- А шта могу ја један?

- Ма, задајте нам посао, Иване Матвејићу!

- Речено је: нема задатка. Раставите барку, па кући! Почињите!

Једва једном почеше, али тромо, нерадо, невешто. Досадно је било и гледати ту гомилу здравих и снажних радника који, како изгледа, никако нису знали како да почну. Тек што узеше да ваде прву, најмању попречницу, а оно изађе да се она ломи, „сама се ломи“, како се јавило мадзорнику, ради оправдања, према томе тако се не може радити, него треба почети како год друкчије. Дуго су о томе међу собом расправљали, и, разуме се, мало-помало прешли на грдње и псовке, а лако су могли отићи и даље... Настојник опет подвикну и махну прutom, али гредица се опет сломи. Испало је да је мало секира, и да треба донети још какав алат. Одмах послаше два младића, с чуварима, да из тврђаве донесу алате, а сви остали сасвим мирно поседаше по барци, извадише луле и опет запалише, чекају људи алате.

Настојник најзад плуну.

- Но, кад сте ви на послу, посао од вас неће заплакати!

Еј, људи, људи! - прогунђа он срдито, одмахну руком па машу и прutom пође у тврђаву.

После једног сата дође спроводник. Он мирно саслуша осуђенике и зададе им да изваде још четири попречнице, али да их не ломе, него целе, а поред тога да растуре већи део барке, па онда могу ићи кући. Задато им је баш доста посла, али ваљало је видети како су прионули! Где се деде лењост, где недоумица, ударају секире, излећу дрвени клинови. Остали подмећу дебеле мотке, по двадесет руку належу на њих, живо и вешто ваде се попречнице, за дивно чудо, видим, оне сад испадају сасвим читаве и неоштећене. Кипи рад. Сви се наједанпут некако чудно пропаметише. Нема ^ише залишнога говора, ни препирке, свако зна шта ће да каже, шта ће да ради, где ће стати, шта ће саветовати. Тачно за по часа пре добоша, одређени посао би готов, осуђеници пођу кући, уморни, али сасвим задовољни, јер су за одмор добили по часа више, по часа пре прописног времена. Што се мене тиче, ја сам опазио нешто нарочито: где год бихпришао да им помогнем у раду, свуда сам им био на сметњи, нигде нисам био онде где треба и увек би ме готово са псовком отерали. И најгори, некакав одрпанац који је и најлошији радник, и пред другим робијашима, окретнијим и разборитијим од њега, није смео ни да писне, и он је мислио да му је слободно подвикнути на мене, све под изговором да му сметам (ако бих

само стао поред њега). А један од тих окретнијих и смелијих рече ми грубо:

- Шта се гурате, одлазите одавде! Само се утрпавате, а нико вас не тражи!

- Запао у врећу! - прихвати одмах други.

- Боље ће бити - рече ми трећи - да узмеш тањир, па да идеш и окупљаш милостињу за наше касарне и пушаче погорелце, а овде немаш никаква посла.

Требало је дакле стајати одвојено и не радити, а издвојити се и не радити кад сви раде, то је некако стидно. Међутим, кад се збиља тако деси да ја одем и станем на крај барке, одмах се повиче: „Ето какве нам раднике шаљу, шта се може с њима? Ништа!"

Разуме се све је то намерно, јер све то н^их забавља. Треба мало да дигну нос пред бившим племићем, и, разуме се, мило им је што им се за то даје прилика.

Садјејаснозаштосам ја, какосам већ споменуо, чимсам ушао у тамницу одмах себе запитао: како ћу да се понашам, како да се држим пред тим људима? Слутио сам, осећао сам да ћу често имати с њима овакве сукобе као ово сада при раду. Али и мимо тих свакојаких сукоба ја сам одлучио да не мењам своју намеру о томе како да радим, о којој сам још тада унеколико био размислио, и знао сам да је умесна. Наиме, закључио сам да се треба држати што простије и самосталније, никако не показивати неку нарочиту бригу за ближи додир с њима, али да их не треба ни одбијати од себе ако би они сами пожелели да се здруже. Не треба нипошто да се бојим њихових претњи и непријатељског држања, него уколико се може, да се чиним као да то не запажам. У извесним стварима, нипошто да се с њима не удружујем, нити да повлађујем неким њиховим навикама и обичајима, речју, да ја сам не изнуђавам њихово право другарство. Већ на први поглед слутио сам да би ме они за то презирали. Па, ипак, ја сам дужан, и то по њиховом мишљењу (то сам доцније тачно запазио), да пред њима чувам и да ценим баш своје племићко порекло, морам да се нежим, да се пренемажем и држим на цени, да се од њих грозим, да се дујем на сваком кораку, да чувам своје беле руке. Они су баш тако схватили племића. Разуме се, они ће ме за то грдити, па ипак ће ме у себи поштовати. Не свиди ми се таква улога, ја никад нисам био племић како га они замишљају, али сам дао себи реч да се никаквим уступком пред њима не унижавам ни у начину свога мишљења ни у своме васпитању. Ако би им се, н^има за љубав, умиљавао, ако би се с њима слагао и својакао, примао свакојаке њихове „особине" - само да их задобијем, они би одмах помислили да то чиним из страха и као кукавица, па

бимепрезирали. А-овније за пример, они иде мајору, и људи га се боје. Нисам такође хтео ни да се оградим од њих хладном инеприступном пристојношћу, како чине Пољаци. Сад сам јасно увидео да ме богателишу баш стога што сам хтео и ја да радим, што се нигам пред њима мазео и пренемагао. И мада сам поуздано знао да ће они доцније морати друкчије о мени мислити, ипак, засада некако с правом могу да ме презиру мислећи да сам им се удварао и зато се уплетао у њихов посао. Та помисао јако ме је пекла.

Кад сам се предвече, после поподневног рада, вратио у гамницу, уморан и намучен, опет ме савлада тешко очајање. Мислио сам колико ми хиљада све оваквих дана, све једних и истих, још остаје да проживим! Ћутећи, усамљен, у сумраку, шеткао сам иза касарни, дуж оgrade, наједанпут угледах нашег Шарика како трчи право мени. Шарик је наш тамнички пас, такав као што их има у војсци, код чета, батерија, ескадрона. Шарик је одавно овде, не зна се откад, није ничији, сваки му је госа, храни се отпацима из кујне. Прилично велики пас, црн, с белим пегама, обичан, за двориште, плавих очију, вунаста репа, и није много стар. Њега нико не милује, нико га и не гледа. Већ првога дана ја сам га мало погладио и из руке сам му дао хлеба. Док сам га гладио био је миран, гледао ме умиљато, и у знак задовољства полако махао репом. Како ме после дуго није видео, мене, онога који се први сетио да га, после толико година опште немарности, мало помилује, он је трчао и тражио ме међу свима, и кад ме је нашао иза касарни, полетео је радосно цичећи. Не знам шта ми је било, али стадох да га љубим и да му грлим главу, он предњим ногама скочи на моје раме и поче да ми лиже лице. Дакле, ево пријатеља кога ми судбина шаље, помислих ја. Доцније, у то прво, тешко и суморно моје време, сваког пута кад сам се враћао с рада, ја пре свега, још док никуд и не уђем, одмах похитам тамо иза касарни, са Шариком, а он скаче преда мном и цичи од радости. Узмем у шаке његову главу, па је љубим, љубим, а срце ми се стеже од неког слатког и у исти мах болног и горког осећања. И, сећам се, чак ми је било и пријатно да помислим, као хвалећи се пред собом својим мукама - да на овоме свету мени сад остаје једно једино створење које ме воли, које ми је одано: мој пријатељ, мој једини пријатељ, мој верни пас Шарик.

НОВА ПОЗНАНСТВА - ПЕТРОВ

Време пролази, а ја се мало-помало навикавам. Како који дан, свакидашње појаве у мом новом животу све мање ме узбуђују. Моје очи већ некако мирно и обично гледају нову околину, људе, догађаје. Да се с тим новим животом помирим, било ми је немогуће, али већ одавно је време да га примим онаквог какав јесте. Све што ми је још остало сумњиво, или што нисам добро разумео, сакрио сам у себи што сам дубље могао. Више не лутам по тамници као изгубљен, не старам се да се моја туга не види на мени. Дивљи радознали погледи робијаша више се на мени не заустављају онако често као пре, нити ме прате с онако посебном безочношћу. Види се да су се и робијаша већ навикли на мене, и то ми је било врло мило. Идем сад већ по тамници као по својој кући, знам своје место на дрвеној постељи, и, како ми се чини, навикао сам се већ и на такве ствари за које сам мислио да их никад не могу поднети. Редовно сваке седмице ишао сам дабријем половину главе. Сваке суботе, за време одмора, идемо у стражарницу, редом, по прозиву (ко не дође, после сам одговара). Бербери из батаљона насапуњају нам главу хладном сапуницом, па је онда најтупљим бријачем немилосрдно стружу, тако да ме и сад језа хвата кад се само сетим тих мучења. Него, брзо се нађе лек - Аким Акимих упути ме на неког осуђеника, војника, који је за једну копејку својим бријачем бријао свакога ко хоће, то му је био занат. Да би избегли државне бербере, многи су ишли њему, а то не беху баш мекушци. Тог нашег берберина робијаша наши су назвали мајором, не знам зашто, нити како је подсећао на мајора. Сад, кад ово пишем, ја чисто видим тога „мајора“. То је висок и ћутљив младић, прилично тупав, вечито занет својим послом, стално са својим каишем за оштрење у руци, на коме и дању и ноћу оштри бријач чијује сечицу већ невероватно истањено. Како изгледа, сав је утонуо у свој занат и види се да га сматра као задатак свога живота. Он је збиља врло задовољан кад је бријач добар и кад неко дође на бријање и шишање, сапуница му је топла, рука лака, а бријање меко као кадифа. Види се да ужива у својој вештини, да се поноси њоме, а зарађену копејку прима немарно као да је њему стало само до вештине а не до копејке.

Једном је лепо прошао А-ов код меснога мајора кад је, дошаптавајући му шта се дешава у тамници, споменуо име

нашега берберина, па га несмотрено назвао „мајором". Мајор да побесни, био је до крајности увређен.

- Знаш ли ти, хуљо, шта је мајор - дрекнуо је с пеном на устима, па изгрдио А-ова како само он уме. - Разумеш ли ти шта је мајор! Долази ми ту наједанпут никакав тамо робијашки нитков, и сме да га назове мајором, и то мени у очи, у моме присуству!

Само је А-ов и могао да се слаже с таквим човеком.

Још од првога дана мога тамновања ја сам сањао о слободи. Најмилија ми је забава била да на хиљаде разних начина рачунам кад ће се свршити године мога тамновања. Ни о чему нисам ни могао друкчије да мислим, и верујем да тако ради свако ко на неко време изгуби слободу. Не знам да ли су и осуђеници тако мислили и рачунали, свакако, њихове чудно лакомислене наде зачудиле су ме још на првом кораку. Затворен човек, коме је одузета слобода, нада се сасвим друкчије него обичан човек. Наравно, и слободан човек има нада (на пример, за другу судбину, за добар свршетак каквога подухећа), али он живи, он ради, њега прави живот вуче дубоко у свој вртлог. Сасвим је друкчије код затвореника. Рецимо да је и то живот - тамница, робија, али ма ко био робијаш и ма за које време био изгнаник, он просто и инстинктивно и одсудно - не прима своју судбину као нешто позитивно, завршно, као део стварног живота. Сваки робијаш осећа да није код своје куће, него некако као у гостима. Њему је двадесет година робије исто што и две и потпуно је уверен да ће и у педесетој години, кад изађе из тамнице, бити исто тако крепак и свеж као сада, у тридесетој и тридесет петој. „Још ћемо ми да живимо!", мисли он и тврдоглаво тера од себе сваку сумњу и сваку другу досадну мисао. Па и они који су изгнани на неодређено време, они у засебном одељку, и они понекад рачунају да брзо добију слободу, замишљају како ће тек наједанпут доћи наредба из Пићера⁴⁰ „Тај и тај да се преведе у Њерчинск"⁴¹ у руднике, за то и то време." А то је славно, јер прво и прво, треба готово пола године ићи да се стигне у Њерчинск, затим у друштву ићи из тамнице много је боље него ићи у тамницу! А кад се издржи рок у Њерчинску, онда... Овако сања и понеки стар и сед човек!

У Тоболску сам видео осуђенике приковане за зид. Осуђеник је на ланцу од хвата⁴² дужине, ту му је постеља, као клупа. То је казна за неки необично страشان, редак злочин, извршен у самом Сибиру. Осуђени остаје тако по пет и по десет година. То су махом разбојници. Од оних које сам ја

40 Пићер, популарни назив за Петроград.

41 Њерчинск, рударско местоу источном Сибиру.

42 Хват, 2 м

видео, само је један био као из неког бољег реда људи - био је некад негде неки државни службеник. Говорио је кротко, шапато, осмех му је био слатак. Показао нам је свај ланац, показао како ваља угодније лежати на постељи. Мора да је био нека нарочита птица! Уопште узев, сви се држе мирно, изгледају задовољно, али сваки гине од жеље да што пре издржи досуђени рок. А као зашто? Па, зато што ће тада изаћи из те загушљиве плеснине собе с ниским сводом од цигле, што ће проћи мало по тамничком дворишту, и... и то је све. Изван тамнице неће га никад пустити. Он и сам зна: ти, ослобођени ланца, вечито ће остати у тамници, све до смрти, и то у оковима. Он то зна, па ипак силно жуди да што пре скине ланац. Зар би иначе, без те жеље, могао пет или шест година опстати на ланцу, а да не умре или да не полуди?! Да ли би то још ко могао.

Осећао сам да ме рад може спасти, да ће ми оснажити здравље, тело. Сталан душевни немир, нервна раздраженост, загушљив тамнички ваздух, то би ме могло сасвим оборити. Што чешће и дуже да будем на ваздуху, да се преко дана замарам, да се навикавам носити терете, па ћу се ваљда спасти - изаћи из тамнице здрав, бодар, јак, а не одонуо и остарео. Нисам се преварио, рад и кретање беху ми врло корисни. Са страхом сам гледао једног свог друга (племића) - гасио се као свећа. Заједно смо ушли у тамницу, он је тада био још млад, леп, свеж, а изашао је готово смрвљен, готово без ногу, са сипњом, и оседео. Не, мислио сам гледајући њега: ја хоћу да живим, и живећу. Зато сам у почетку трпео да ме и попреко гледају робијаши што волим рад, дуго су ми се подсмевали, и боцкали ме својим презирањем. Али ја се нисам ни на кога освртао, срчано сам ишао ма куда на рад: на пример, алабастер да печем и туцам, што је био један од првих послова које сам научио. То је био посао лак. Грађевинска управа је племићима радо олакшавала послове, уколико је могла, што, уосталом, и није била олакшица, него само правичност. Било би чудно тражити да човек упола слабији од правога радника, и који никада није радио као он, добија исти посао као и он. Али није увек било ни тога „мажења“, које се уопште чинило некако као кришом, јер на то се будно пазило са стране.

Доста често морало се радити нешто тешко, што је племићима, разуме се, падало двапут теже него обичним радницима. За алабастер обично су одређивана тројица-четворица старих или немоћних осуђеника, па међу њима, дакако, и ми, али би ту придодали и једног правога радника, који разуме посао. С нама је обично ишао један исти, неколико година узастопце, неки Алмазов, човек суров, мршав, црн, постарији, недружеван и намржљив. Нас је из дна душе презирао. Али, био је сувише ћутљив, толико да га је мрзело и

да мумла на нас. Зграда за печење и туцање алабастера била је на пустој и стрмој речној обали. Зими, нарочито у мутним данима, досадно је гледати реку и далеку супротну обалу. У том пустом, дивљем пределу било је нечег меланхоличног и жалосног, од чег срце тишти. Али готово је још теже кад бескрајни бели снежни покров обасја сјајно сунце, да ми је тада да одлетим некуда у ту равницу која се као један једини велики застор шири од друге обале далеко на југ, за читаву хиљаду и по врста.

Алмазов обично ћутећи и немило почиње да ради, а ми се чисто стидимо што не можемо да му како ваља помажемо, али се он намерно сам бори с послом, намерно не тражи никакве наше помоћи као да би хтео да ми видимо колико смо према њему грешни, па да нас гризе наша наумешност и да нам је жао што нисмо низашта. А треба само да се наложи пећ да би се испекао наслагани алабастер, који смо му обично ми и довлачили. А сутрадан, кад се алабастер већ добро испече, вади се из пећи. Сваки од нас узме тежак маљ, напуни ступу алабастером, и стане га тући. То је врло пријатан посао. Ломни алабастер одмах се претвара у бео сјајан прах, тако се згодно, тако се лако троши. Узмахујемо тешким чекићима и правимотолику лупу да је нама самима милина. Напослетку се уморимо, и у исти мах смо тако лаки, образи се црвене, крв брже тече. Тада нас и Алмазов погледа попустљивије и милосније, као што се гледа на малу децу, пун благиости он запали лулу, али опет, кад треба да говори, он гунђа. Такав је према свима, но уистину, чини ми се, добра је душа.

Други рад на који сам одређиван, тежи је: окретао сам тоцило у радионици. А точак је велики и тежак. За окретање треба доста снаге, нарочито кад би токар (мајстор из инжењерског одељења) израђивао некакве стубиће за ограду на степеницама, или ноге за какав велики сто за државни намештај каквом чиновнику, за шта је требало узети готово читаву греду. Кад се такво нешто израђује, онда је то много за једнога окретача, и обично шаљу двојицу - мене и још једнога од племића, Б-а. И тако тај посао остаде на нама неколико година, кад год је требало да се што струже. Б. је слаб и изнурен, још млад човек, болесних груди. У тамницу је дошао годину дана пре мене, заједно са своја два друга, један је старац који се за све време свога тамничког живота, дан>у и ноћу молио Богу (зато су га осуђеници веома поштовали) и умро је док сам ја био у тамници, а други, још врло млад човек, свеж, румен, јак, храбар, он је, путујући за тамницу, носио изнемоглога Б-а још од половине етапе, што је трајало седам стотина врста узастопце. Требало је видети њихово међусобно пријатељство. Б. је врло лепо васпитан и образован, племенит, великодушног карактера,

самоболешћу изнемоглог и раздраженог. Точак смо заједно кретали и удешавали, и то нас је чак и занимало, обојицу. Мени је тај посао прибављао изврсно кретање.

Исто сам тако особито волео и да чистим снег. То се радило обично после јаких ветрова и сметова, а те су ветрине зимидоста честе. После буре од двадесет четири часа, понека кућа била би завејана до пола прозора, а понека замало па сасвим. Чим бура престане и засија сунце, нас у великим гомилама, а понекад и целу тамницу, отерају да са државних зграда одмећемо сметове. Сваки добије по лопату, а свима скупа да се посао, кашто толики да се требало дивити како се могао извршити, сви сложено навале на њ. Растресит, једва мало слегнут снег, с танком поледицом одозго, лако је захвати лопатом, у великим грудвама, разбацује свуд унаоколо, још у ваздуху претварајући се у блистав прах. Лопата непрестано засеца дубоко у белу од сунца светлуцаву масу. Тај посао осуђеници готово увек раде весело. Загрева их кретање и свеж зимски ваздух. Сви буду веселији, разлеже се смех, подвикивање, пошаљивање. Започну и грудвање, али, разуме се, редовно уз протест оних паметних и зловољних према смеху и шали, и заједничка радост и одушевљење обично се заврше грдњом.

Мало-помало стицао сам познанства. Уосталом, ја на познанства нисам много мислио, још једнако сам био узнемирен, суморан и неповерљив. Упознавање поче само по себи.

Петров је први почео да ме похађа. Кажем похађа, и ту реч нарочито наглашавам. Петров је био у засебном одељењу, и у касарни најдаљој од моје касарне. Као што се види, између нас није могло бити никаквих веза, а исто тако ни ичега заједничког, нити је било, нити је могло бити. Али у ово прво моје време, Петров је некако сматрао као дужност да готово сваког дана долази к мени у касарну, или да ме зауставља кад ја, за време одмора од рада, одем да шетам иза касарни, по могућству што даље од људских очију. Испрва, то ми је било непријатно. Али он је то умео некако тако да изведе, да су ме његови доласци убрзо почели разведравати, мада он уопште није био човек нарочито дружеван ни разговоран. Био је омален, јаког састава, жив, окретан и немиран, доста пријатна лица, бледуњав, широких јабучица, смелог погледа, с белим, честим и ситним зубима, и вечито с трунком дувана на доњој усни. Многи осуђеници имали су обичај да дуван међу на усну. Изгледао је млађи него што јесте. Било му је око четрдесет година, а по изгледу тек тридесет. Са мном увек разговара веома одрешито, држи се на сасвим једнакој нози, то ће рећи врло пристojно и пажљиво. Кад, на пример, види да тражим самоћу, он поразговара са мном за који тренут, па ме одмах остави, и сваког пута ми се захвали за пажњу,

што, разуме се, није радио никад и ни према коме од осталих робијаша. Занимљиво је да овакви односи међу нама нису били само првих дана, него су потрајали неколико година, и готово никада нису бивали ближи, иако ми је он био стварно одан. Ја још ни данас не могу да решим: шта је он, управо, желео од мене, и зашто ми је сваког дана долазио? Истина, доцније се дешавало и да ме покраде, али он је крао некако случајно, а готово никад ми није тражио новац, дакле није ми долазио због њега, нити ради какве добити.

Не знам ни зашто ми се увек чинило као да нас двоје нисмо заједно у тамници, него као да он станује негде далеко, у некој другој кући, у граду, па само успут свраћа у тамницу, да чује новости, да мене испита, да види како ми остали овде живимо. Увек је некуд журио, као да је негде некога оставио, и да гатамо чекају, управо као да негде нешто ниједовршио што је започео. А опет је изгледао и као да се баш много не жури. Поглед му је некако чудноват: оштро пажљив, с присенком смелости и неке подругљивости, али је упртнегде као у даљину, као кроз предмет, као да се он труди да иза тога предмета, који му стоји пред очима, разгледа неки други, даљи од тога. Стога се чинио расејан. Понекад сам нарочито хтео да видим куда ће Петров од мене да оде, где то чекају на њега. Али он ужурбано пође некуд у касарну, или у кујну, седне поред кога било од оних који разговарају, слуша пажљиво, покатакд и сам улази у разговор, и то врло ватрено, па онда изненадно некако пресече и ућути. Али било да говори, било да ћути, види се да је то код њега тек онако, узгред, да тамо негде има посла, и да се на њега чека. Што је најчудноватије, он никад нема икаквограда (осим, разуме се, државног), био је сасвим беспослен. Не зна ниједан занат, и готово никад нема ни новца. Но он се ни због новца много не жали... А шта са мном разговара? И тај разговор му је необичан као и он сам. Види, на пример, да ја гдегод иза касарни ходам сам, па наједанпут нагло скрене према мени. Увек иде брзо, увек се okreће нагло, оштро. Приђе кораком, а изгледа као да је дотрчао.

- Добар дан!
- Добар дан!
- Сметам ли вам?
- Не.

- Хтео бих да вас упитам нешто о Наполеону⁴³. Је ли он род ономе што је био⁴⁴ дванаесте године? (Петров је био војни обвезник, и писмен је).

- Јесте.

- А какав је он то, кажу, председник? - Петров увек пита брзо, одсечно, као да мора

43 О Наполеону III.

44 У Русији.

што пре нешто да сазна. Сасвим онако као да тражи извештај о некаквом важном предмету који се ни за час не сме одлагати.

Разјасним му какав је то председник и додам да ће можда ускоро бити и цар.

- Како то?

Разјасним му и то, уколико сам могао. Петров пажљиво слуша, потпуно разумева и брзо схвата, чак се и увом нагиње к мени.

- Хм. Него.хтедохдавасупитам, АлександреПетровићу, је ли истина што кажу да има мајмуна с рукама до пета, а велики су као највећи човек?

- Да, има и таквих.

- А каквису?

Ја му и то разјасним колико сам знао.

-А где живе?

Л - Па у жарким крајевима. Има их и на Суматри. То је острво.

- Је ли то у Америци, где ли? Како то кажу, као да тамо људи иду главачке?

- Не иду главачке. А то ви мислите на антипode.

Кажем му шта је Америка и шта су антиподи, уколико може да разуме. Он и то саслуша пажљиво, као да је нарочито дошао само због антипода.

- Аа!... Лане сам читао о грофици Лавалијер, књигу сам узимао од ађутанта Арефјева. Па је ли оно истина, или је онако само, измишљено? Дима је написао.

М - Дабогме, измишљено.

- Е, збогом. Хвала вам.

И Петров нестане. Одиста, нисмо готово никад ни разговарали друкчије него овако.

Распитивао сам се о њему. Кад је М. дознао за ово познанство, опоменуо ме је да се чувам. Рекао ми је да су му многи робијаши уливали страх, нарочито у почетку, првих дана његовог тамновања, али ниједан, па ни сам Газин, лије на њега учинио такав утисак као баш Петров.

- Од свих робијаша он је најодлучнији, најсмелији, са најмање страха - рече М. - Спреман је на све, ако он што уврти у главу, неће се ни пред чим зауставити. И вас би он убио, ако би то наумио, убио би вас, онако, просто, ни да трепне, ни да се покаје. Ја чак мислим да он није сасвим здраве памети.

Ово мишљење веома ме је заинтересовало. Али М. некако није умео да ми разјасни зашто му сетако чини. И, чудновато: ја сам се после тога још неколико година с Петровом виђао, и сваког дана сам с њиме разговарао, а он ми је за све то време био искрено одан (мада никако не знам зашто), за свих тих неколико година ја сам сваког пута, кад сам га гледао и с

њиме разговарао, стицао уверење да је М. право рекао, и да је Петров - иако се у тамници држао паметно и није учинио ништа страшно-можданајодлучнији, најсмелији човек, који не зна за страх нити за икакву премоћ над собом. А зашто ми се тако учинило, о томе не могу сам да дадем себи рачуна.

Али, да напоменем: тај Петров, то је онај исти што је, кад је позван на шибање, хтео да убије нашег мајора, па се мајор, како осуђеници кажу, „чудом спасао“: отишао је баш у часу кад је требало да почне шибање. Други пут, још пре његоверобије десилосе да гаје, на вежбању, пуковникударио. Вероватно, он је и до тада много пута био бијен, али тада није хтео да отрпи и ножем је убио свога пуковника, јавно, усред бела дана, пред целим фронтом. Уосталом, ја о томе догађају нисам знао све појединости, он сам ми није никад о томе причао. Свакако, то су биле само одушке у којима се цела његова урођена нарав показивала изненада, сва, потпуно. Ипак, такве су одушке код њега врло ретке. Он се збиља држао разумно, па и мирно. Његове страсти су ћутале, чак и оне јаке и жестоке, али зажареног угљевља је стално било под пухором и тихо је тишало. Никад нисам код њега опазио ни трунке разметљивости или хвалисавости, као, на пример, код других. Петров се ретко кад свађао, зато се ни с ким није ни дружио богзна како, једино ваљда са Сироткином, па и то само кад му је био потребан. Али видео сам га једном и кад је био озбиљно љут. Нешто му нису дали, неку ствар, нешто су му закинули. Свађао се с њиме неки Василије Антонов, из грађанског одељења, прави атлет, јак, висок, зао, задиркивало, подругљивац, и нипошто плашљивац. Викали су дуго, мислио сам да се расправа неће свршити простим буботкама, јер се и Петров, ако и веома ретко, ипак понекад и тукао, као најгори робијаш. Али ово сада би друкчије. Петров нагло пребледе, усне му се затресосе и поплавише, дисање му отежа. Устаде, и полако, сасвим полако и нечујно, босим ногама (веома је волео да лети иде бос) приђе Антонову. Наједанпут, сва хука-бука у касарни пресече се, могла се мува чути. Сви чекају шта ће бити. Антонов, сав пребледео, скочи да га дочека, лице му се сасвим изменило, не може да се позна... Ја тад не издржах, и изађох из касарне. Очекивао сам да ћу још док не сиђем са степеница, чути крик убијенога. Али не би ништа ни сада: Петров и не стиже до Антонова, а овај му брзо и ћутом добаци предмет њихове распре. (Тицало се некакве хуке крпице, некаквих подметача за ноге.) Разуме се, Антонов га је за часак два још мало грдио, тек да умири своју савест, и да одржи свој углед, да покаже како се он није баш сасвим уплашио. Али Петров се на те грдње и не осврну, нити што одговори - није у питању била грдња, већ ствар, која се свршила у његову корист, био је врло задовољан и узео своју стварчицу. После четврт часа, он је опет, као и увек, шврљао

по тамници као човек сасвим беспослен, и као да тражи: неће ли овде-онде наићи на какав занимљивији разговор, па да и он свој нос забодe тамо, и да мало ослушне. Изгледало је као да га је све занимало, али се некако дешавало да махом остане равнодушан према свему, само тек онако, беспослен, тумара по тамници, као да га нешто гура тамо и овамо. Могао би се упоредити и с радником, снажним радником од којeга би рад затрештао, али за кога засад нема посла, и он, чекајући тај рад, он се незапослен игра с малом децом. Ја не разумем ни зашто Петров седи у тамници, зашто не бежи? Он се не би дуго премишљао, само ако би тврдо наумио да бежи. Код људи као што је Петров, разум господари само докле док им се нешто не прохте. А тада на целој земљи нема препрека за њихову желу. Ја сам уверен да би Петров умео врло лако да побегне, преварио би он све одреда, и по недељу дана могао би без хлеба остати скривен негде у шуми, или у рогозу на реци. Али види се да још није нагазио на ту мисао, још то није пожелeо потпуно. Нисам никад опазио код њега неки нарочити здрав смисао нити крупно размишљање.

Такви људи поникну у једној идеји, и она их целога живота, без њихова знања, креће тамо и овамо, и тако се целога века мотљају, док не нађу нешто потпуно по својој жељи, за то им тада ни главе није жао. Чудим се понекад како такав човек, који је свога старешину заклао због једног ударца, може сада овде код нас тако без говора да легне под батине. Понекад бију га и због кријумчарења. Као и сви робијаши без свога заната, тако и он понекад кријумчари ракију. Он међутим под шибу леже некако као по неком свом личном одобрењу, као да се уверио да тако и треба, а иначе ни за живу главу не би легао, па да га убијете. Чудио сам се такође што ме је, и поред очигледне оданости, ипак поткрадао. То му је долазило тако с времена на време. Он ми је украо и Библију кад сам му дао да је с једнога места пренесе на друго. То је била даљина од неколико корака, али он је успут већ нашао купца, продао је, и новац одмах попио. Зацело му се јако прохтелo да пије, а већ кад се њему што јако прохте он то мора и даучини. Такав ће и човека убити за четврт рубље, да би за ту четврт попио стакло ракије, а у другој прилици пропустиће га жива и са сто хиљада. Увече ми је сам признао крађу, и то без икакве збуњености, или кајања, сасвим равнодушно, као да говори о најобичнијем случају. Требало је да га добро изгрдим, а и жао ми је било моје Библије. Слушао ме је не љутећи се, чак и врло смерно, сложио се са мном да је Библија књига од велике вредности, искрено је жалио што је више немам, али се није нимало покајао што ју је украо, гледао ме је с таквом самоувереношћу, да сам ја одмах престао да га грдим. А моју грдњу подносио је, вероватно судећи да не може бити да он за свој поступак не буде изгрђен, па кад мора бити, онда,

као вели, нека га нек олакша срцу, нека се задовољи, погрди, али да је све то у самој ствари глупост, таква глупост да би озбиљна човека било стид о томе и да говори.

Мени се чини да он мене уопште сматра за некакво дете. готово за шврћу, који не разуме ни најпростије ствари. Ако, на пример, сам почнем разговор о чем било другом, осим о науци и књигама, он ми, додуше, одговара, али некако као само из уљудности, ограничавајући се на најкраће одговоре. Често сам се питао какве користи има он од тих књишких ствари о којима ме обично запиткује. Дешавало се да га при тим разговорима почешће погледам са стране - да ли ми се не подсмева? Али не, он ме обично слуша озбиљно, пажљиво, истина, не баш сасвим, на што ми је покатак и криво. Његова су питања тачна, одређена, али се некако не чуди много мојим одговорима, чак их прима расејано... Још ми изгледа као да је закључио, не мучећи дуго главу, да се са мном не може говорити као с другим људима, да ја осим разговора о књигама, ништа друго не знам, и не могу да знам, а онда не вреди ни да ме узнемирава.

Уверен сам да ме је волео и то ме је веома зачуђивало. Да ли је мислио да ја нисам зрео, потпун човек, да ли је према мени осећао оно нарочито сажалење које свакојак створење инстинктивно осећа према слабијем, и оценио да сам и ја такав, то не знам. И премда га све то није спречавало да ме краде, уверен сам, он ме је жалио и кад ме је крао. „Ех, па шта ту!“, мисли он можда, док се руком маша моје имовине, „какав је то човек који ни своју имовину не може да брани!“ Али, чини ми се да ме је баш збогтога и волео. Једанпут ми је и сам некако случајно рекао да сам ја „сувише душеван“. „Ви сте тако простодушни, тако простодушни, да је просто жао човеку. Само, Александре Петровићу“, додао је мало после, „немојте то узети за увреду, ја сам то рекао из свег срца.“

У животу таквих људи дешава се каткад да се они, у часу какве жестоке опште акције или преврата, изненадно покажу, и обележе се оштро и снажно, и тако наједанпут улете у своју потпуну активност. Они нису људи који говоре, и не могу да буду покретачи и главне коловође у делу, али су први његови зачетници и главни извршиоци. А почињу просто, без нарочитих објава, али зато они први прескачу највеће препреке, без премишљања, без страха, или иду право на ножеве, док сви остали јуре тек за њима, али иду слепо, иду до крајњег зида где обично оставе и своје главе. Не верујем да ће Петров добро свршити, он ће уједном, ма ком тренутку свршити све одједном, а што није и досад пропао, то је зато што још није дошао његов случај. Уосталом, ко зна. Можда ће дочекати беле власи и сасвим мирно умрети од старости, после беспосленог лутања овамо-онамо. Али, чини ми се да М. право каже да је Петров најодлучнији и најсмелији човек у целој нашој тамници.

ОДЛУЧНИ ЉУДИ - ЛУЧКА

Није лако говорити о одлучним људима. На робији, као и свуда, доста их је мало. По изгледу је такав један, ако хоћете, страشان човек, станете размишљати о ономе што су вам о понекоме причали, па се и склањате од њега. Неко нејасно осећање гонило ме је у почетку да обилазим те људе. Доцније сам и о најстрашнијим убицамаумногоне променио своје мишљење. Један, није никога убио, али је страшнији од другога који је због шест убиства дошао овамо. Тешко је добити о неким злочинима и најпрвобитнију представу, толико је много чуднога у њихову извршењу. Зато и кажем: у нашем простом народу понека убиства долазе из најчуднијих узрока. На пример, постоји, и веома је чест, овакав тип убице: живи човек мирно и тихо, судбина му је горка, трпи, рецимо да је сељак, спахијски слуга, сасвим прост грађанин, војник. Наједанпут, у њему се нешто прекине, он не може да се уздржи, и ножем рине свога злотвора и тачка. И баш ту сад настаје оно што је чудновато: наједанпут човек за неко време прекорачи границе. Прво је убио свога угњетача, непријатеља, истина, то је злочин, али разумљиво је, било је узрока, а после тога он више не убија непријатеље, него кога прво сретне, ко му пређе пут убија га ради своје забаве, због опоре речи, због ружног погледа, за ситницу, или просто од беса. „Склони ми се с пута, не стој ту, пролазим ја!“ Човек је као опијен, као у грозничавом бунилу. Као да, пошто је већ једанпут прекорачио границу, почиње уживати у томе што за њега више нема ништа свето, као да га нешто копка, да у једноме маху прескочи преко свих закона и власти, па да ужива у најразузданијој слободи, да се наслађује кад му срце премире од страха, који и сам од себе мора да осећа. А уз то зна да га чека страшна казна. Све то можда личи на осећај када се човек с висока торња нагиње над понор под његовим ногама, па би и сам волео да се стрмоглави доле: што пре - и свршено! А све то дешава се и људима дотле најмирнијим и незапаженим. Штавише, понеки од њих се сами себи чине већима кад им такав мрак падне на очи. Уколико је дотле био незнатнији, утолико је сада одрешитији, утолико га јаче сада нешто копка да се размеће, да задаје страх. Он ужива у том страху, воли и саму ону одвратност коју побуђује у другима. Он наметне себи неку луду смелост, и такав „смеоник“ понекад и сам једва чека што бржу казну, чека

пресуду, јер је већ и њему самом тешко да носи ту насилну смелост. Занимљиво је да такво душевно стање, тај напад све то, већином траје тачно само до места казне, а послс одједном као да се пресече, као да је тај рок у истини дат пп некаквом обрасцу, као да је означен по правилима унапред за то одређеним. Човек се тада одмах смири, изгуби се, постаје некаква ништавност. На страстишту он помало плаче, моли народ да му опрости. Дође ли у тамницу, немате шта да видите - тако је слушао, тако шмркао, још и завезан, да му се чудите, помислићете: зар је то тај што је заклао петорицу или шесторицу?

Разуме се, има их који се ни у тамници не смирују. Још је сачувана нека срчаност, нека охолост и разметљивост, робијаш као да каже: „Нисам ја оно што ви мислите, смакао сам ја шест душа.“ Али најзад се ипак смири. Понекад се само мало задовољи сећањем да се и он једном јуначки размахнуо, да је и он имао свој разврат, једанпут у животу - само ако нађе пригласног слушаоца, да се са достојном важношћу пред њиме мало пошепури, да се хвалише, и да му прича о својим храбрим делима, али и да се претвара да он тобоже не жели да то прича: Ето, какав сам човек ја био!

Па какве су само префињености с којима се одржава та честољубива смотреност, и како је понекад такво причање лењиво и немарно! Каква проучена разметљивост се види у приповедачевом гласу, у свакој његовој речи! Где ли су се ти људи тако изоштрили!

Једном, мојих првих дана, једне дуге вечери, док сам беспослен и чемеран лежао на постељи, слушао сам неки такав разговор, па, немајући искуства, држао сам да је тај приповедач некакав колосалан, страховит разбојник, с нечувено гвозденим карактером - а међутим се баш истих тих дана шалио с Петровом. Тема разговора била је: како је он, Лука Кузмић, ни за шта друго него једино ради свога задовољства, спаковао неког мајора. То је онај споменути Лука Кузмић, Хохол, млади осуђеник из наше касарне, мален, танак, шиљаста носа. Он је прави Рус, али је рођен на југу, чини ми се као племићки слуга. Имао је збиља неке оштрине, ватре, жестине, био је „мала птичица, али с оштрим ноктима“. Осуђеници, међутим, умеју инстинктивно да прозру човека. Ценили су га врло мало, или, како се то каже у тамници, „мала му беше цена“. Био је веома честољубив. Те вечери, седео је на постељи и шио кошуљу. То му је и занат, да шије бело рубље. Поред њега седи Кобилин, тупав и скучен момак, али добар и мио, и једар и висок. Лучка, његов сусед по месту на постељним даскама, често се с њиме гложи, и уопште држи се према њему надуту, подружљиво и деспотски, што Кобилин, како је простодушан, понекад и не види. Кобилин плете вунену чарапу и равнодушно слуша

Лучку. А Лучка прича доста гласно и јавно, да сви чују, јер је тои хтео, мада се претварао као да прича само Кобилину.

- Онда су ме, брате, протеривали из мога места у Ч-в » поче он, вртећи иглом полако. - Због скитње.

- А кад је то било, је ли одавно? - запита Кобилин.

- Па, тако, кад сазри пасуљ биће друга година. Те онда, чим стигосмо у К-в, мене бацише у тамницу, замало времена. Иогледам, а са мношћу још дванаесторица, све сам Хохол, луди високи, здрави, крупни и јаки као бикови, а мирни су, ?у храна није ваљала, и игра се с њима њихов мајор како је кеговој милости пригодно. (Лука је намерно преокренуо реч.) Седим ја туједан дан, двадана, видим, страшљивци су. „Шта је ово“, кажем ја, „што ви попуштате ономе лудаку?“ „Иди па та с њим поразговарај!“, одговарају они и смешкају се на мене. Ћутим ја... А што беше један смешан, браћо-додо он изненада, заборављајући на Кобилина, и окрете се свима. Причао нам он како су му судили у суду, и како је са судом разговарао, а сав се заценио од плача, остала му деца, каже, ижена, акрупан је иснажан човек, дебео, и сед. „Ја њему“, прича он, „бачу: ни! А вин, бисов син, само пише, пише. Ну, бачу соби, шчоб ти крепао, јак подавивсја! А вин само иише, пише“...“ Ту сам и пропао! Дајде ми, Васја, конца, овај робијашки труо.

- С пијаци је тај - одговори Васја, додајући му конач.

- Бољи је из наше шиваре. Ономад не посласмо мевалида, а он узео код некакве тамо гадне жене - настави Мучка удевајући конач према светлости.

- То ће бити код куме.

- Биће код куме.

- Па шта би с оним мајором? - запита Кобилин, већ сасвим заборављен.

А Лучки је само то и требало, ипак не хтеде одмах да мастави, и Кобилина као да и не удостоји своје пажње. Сасвим мирно удеси конач, мирно и споро подави ноге, и тек онда мастави:

- Ја ти најзад подбуним моје Хохоле, те они потраке да дође мајор. А ја сам још ујутру замолио суседа да ми позајми сецикесу“, па га сакрих, злу не требало. Мајор бесан. Долази. „Хеј, не бојте се, Хохоли!“, рекох, а њима срце сишло у пете, ма се само тресу. Улете мајор, пијан: „Ко је овде! Шта је то овде! Ја сам цар, ја сам Бог!“

Чим он рече: „Ја сам цар, ја сам Бог“, ја се примакдох настави Лучка - а нож ми у рукаву.

45 „Ја му кажем: нисам крив! А он, вражји син, само пише, пише.

Мислим се у себи: Е, крепао да Бог да! А он само пише, пише ...“

46 Ножић. - Ф. Д.

„Како ваше високоблагородије“, почнем ја, а све ст ближе примичем, „не, то не може бити“, кажем, „како то, д» сте ви наш цар и наш Бог?“

„А-а, дакле ти си то, ти си то?“, повика мајор, „бунтовниче!“

„Како“, рекох ја, а све се ближе и ближе примичем „како“, рекох, „високоблагородије, како то може бити, кад и сами знате, да је Бог наш свемогућан, увек и свуда“, кажем „један једини. И наш је цар једини“, кажем, „њега је сам Вој одредио да влада над нама свима. Он је монарх. А ви сте, благородије, тек само мајор, ви сте“, кажем, „наш заповедник по милости царевој и по својим заслугама.“

„Како, како-како-како!“, закакота он, а не може да говори, само грца. Баш се много зачудио.

„Е, ево како“, кажем ја, па одмах јурнем на њега и цео нож до самих корица заријем му право у трбух. Вешто беше Он се заљуља, и само мало закопрца ногама. Ја бацих нож.

„Видите, Хохоли“, кажем ја, „а сад га носите!“

Овде морам да застанем. Несрећом, у старо време многи заповедници у војсци имали су обичај да се служе изразима као што је овај „ја сам цар, ја сам Бог“, и много других. Потребно је рећи да је данас мало таквих старешина, а можда их је и сасвим нестало. Но напомињем и то: оваквим изразима парадирали су, и нарочито су волели да парадирaju, махом они који су некада и сами били у нижим службеним редовима. Као да их је тај официрски чин некако скрсп изокренуо, заједно с плавом. Пошто су дуго бректали под спрегом и прошли кроз све ниже чинове, увек потчињени, они наједанпут виде да су и они официри, да су командири, „благородства“; па ненавикнути на то, и у првом заносу, прецењују своју моћ и свој значај, разуме се, само према нижим редовима. А према вишим чиновима они су, као и дотле, сасвим понизни и пузе без икакве потребе, што је многим старешинама и отужно. Неки такви грешници паште се, штавише и са особитом смерношћу, да старијима покажу како су они, иако су официри, ипак само нижи чинови, и да се „увек сећају свога положаја“. Али према нижима они су готово независни господари. Свакако, данас мучно да има таквих људи, једва ако се нађе који да подвикне: „Ја сам цар, ја сам Бог“. Али и поред тога, ја напомињем да осуђеника, и уопште сваког потчињеног, ништа не једи тако као такви изрази његовог старешине. То безочно величање себе сама, то претерано уверење о својој некажњивости, изазива и код најпослушнијег човека мржњу и одузима му последње стрпљење. Срећом, све је то готово сасвим престало, а и у старо време власти су то строго спречавале. Знам и ја неколико примера о томе. Уопште, све потчињене, све млађе, љути свака немарност с висине, свака гадљивост у понашању

премањима. Неки мисле, на пример, да је доста ако се осуђеник добро храни, добро издржава, ако се све врши по закону. То је заблуда. Свако, па био то ма ко и ма колико унижен, ипак, бар инстинктивно, бар несвесно, тражи да се у њему поштује човек, његово људско достојанство. Осуђеник и сам зна да је осуђеник, отпадник, он зна свој моложај према старијем, али нема окова, нема жига, којима ћете га приморати да заборави да је и он човек. Па како и јесте човек, треба се према њему и понашати као човек.

Боже мој! Та човечно понашање може вратити људски облик чак и оне на коме је већ одавно потамнела слика Божја.

Баш према таквим „несрећницима“ се и треба понашати с највише човечности. То је њихов спас и њихова радост. Ја сам виђао управљаче, добре и племените. Видео сам какав суутицај они имају на те презрене осуђенике. Неколико пријатних речи - и осуђеници морално готово ускрсну. Радују се као деца, и почињу да воле као деца. Опазио сам још нешто чудновато: осуђеник не воли кад је старешина сувише својгљив и већ сувише добродушан према њему. Он би хтео да поштује свога старешину, а овако он некако губи то поштовање према старијем. Он воли да његов старешина има, на пример, ордење, да је угледан, да је у вољи коме од виших старешина, да је и строг, и достојанствен, и правичан, и да чува своје достојанство. Осуђеници највише воле таквог старешину, јер тај уме да сачува своје достојанство и да њих ме вређа, и онда је све лепо и добро.

- Мора да су те за то добро угрејали? - мирно напомену Кобилин.

- Хм! Оно, додуше, јесу, брате, јесу... Алија, дај-де ми маказе! Што ли то, браћо, нема данас мајдана?

- Па пре неки дан све су попили - одговори Васја. - Да нису попили, ваљда би и било.

- Да нису! За то: „да нису“ у Москви се даје сто рубаља - напомену Лучка.

- Је ли, Лучка, а колико су теби дали, „све за све“? - опет рече Кобилин.

- Дали су, пријатељу драги, сто пет, мало ме нису убили, браћо - прихвати Лучка и опет остави Кобилина. - Кад ми одредише тих сто пет, поведоше ме у потпуној паради. А до тада никада нисам ни знао шта су плетенице“. Силан свет навалио, тушта и тма, цели град се слегао: биће кажњен лупеж, убица је, дакле! Не умем ни да кажем колико је тај свет глупав! Тимошка“ ме свуче, положи ме, па викну: „Држи се да ожежем!“ Чекам, шта ће бити? А кад ме први иут опали, ја отворих уста, хтедох да викнем, кад оно - ни

47 „Плетенице“, бич.

48 Целат-Ф.Д.

да писнем. Глас ми застао. Кад опали други пут, е, веровали - не веровали, ја вам већ нисам ни чуо кад одбројаше „два“ Кад сам се повратио, чујем: седамнаест. И тако, браћо, после су ме четири пута скидали с кобиле⁴⁹, те сам се по пола часа одмарао, водом сумеполивали. Избеченихочијугледам по свима и мислим: „Сад сам готов, умирем...”

- Па ниси? - наивно упита Кобилин.

Лучка га одмери најпрезривијим погледом. Прсну смех.

- Будалина права!

- На његовом тавану⁵⁰ нису све даске читаве! - рече Лучка, као да се покајао што је с оваквим човеком разговарао

- Глуп је.

- Глава му не вреди - потврди Васја.

Лучка је, истина, убио шесторо људи, али у тамници се никад нико њега није бојао, иако је он од срца можда желео да се прочује као човек страшан...

49 „Кобила” или „коза” - клупа за шибање, као некада „мацке”.

50 У глави.

ИСАЈ ФОМИЋ - КУПАТИЛО. БАКЛУШИНОВА ПРИПОВЕТКА

Примиче се Божић. Осуђеници га очекују некако свечано, па и ја, гледајући њих, очекујем нешто необично. На четири дана пре празника одведоше нас у купатило. У моје време, нарочито првих година, осуђеници су ретко вођени на купање. Сви се обрадоваше и почеше се прикупљати. Одређено је да се иде после подне, и тих послеподнева се није радило.

У нашој касарни највише се радовао Исај Фомић Бумштајн, јеврејин, робијаш кога сам већ помињао у четвртом поглављу мога причања. Јако је волео да се пари до затупљености, до неосетљивости, и сваког пута, увек кад год ми се сада деси да се, претресајући истаре успомене, сетим робијашког купања (које вреди памтити), одмах ми, као главно на слици, изађе пред очи лице пресрећног и незаборављеног Исаја Фомића, мога другаутамновању, с којим сам у истој касарни становао.

Боже, што је тај човек био забаван и смешан. Ја сам већ рекао неколико речи о његовој фигурици: имао је око педесет година, био болешљив, смежурана лица с најстраховитијим жиговима на челу и образима, мршав, слаб, с белим као у иилета телом. На лицу му се стално чита непроменљиво шдовољство самим собом, па и блаженство. Изгледа као да му није ни најмање жао што је доспео на робију. Па, како је био златар, а град није имао ниједнога, он је непрестано радио за господу у граду и градској управи, али само златарске послове. Плаћали су му бар колико-толико. Није, дакле, био оскудан, чак је и богато живео, али је и штедео, па је свима робијашима давао позајмице под интерес. Имао је свој самовар, чаше, сав прибор за јело, добар душек. Једреји у граду познавали су га и штитили. Суботом је ишао с чуваром у град у богомољу (то закон одобрава), живео је певајући, у изобиљу, али је нестрпљиво чекао да прође дванаест година његове робије, па да се „озени“.

Он је најкомичнија мешавина наивности, глупости, лукавости, дрскости, простодушности, плашљивости, хвалисавости и безочности. Мени је врло чудно што га робијаши никако не исмевају, само се шале ради забаве. Јасно је да Исај Фомић свима служи за пошалице, за редовну забаву. „Не дирајте нам Исаја Фомића, нашега јединца“, веле они, а Исај Фомић, иако види у чему је ствар, ипак се

очито поноси својом вредношћу, то је осуђенике забављало. Врло је смешно било како је он ушао у тамницу (још при мене, али су ми причали). Једне предвечери, у време кад се не ради, наједном се пронесе по тамници вест да је доведе неки Јеврејин, да га брију у стражарници, и да ће сад ући. До тада, у тамници није било ни једнога Јеврејина. Осуђеници га нестрпљиво очекиваху и чим он уђе, они га одмах опколишс. Тамнички подофицир доведе га у грађанску касарну и показа му његову постељу. Исај Фомић држи у руци торбу са стварима које му држава даје и са својим сопственим. Спусти торбу, попне се на постељу, седе подвигавши ноге испод себе, и не смеде ни на кога да погледа. Око њега ори се смех и падају тамничке пошалице на рачун његовог јеврејског порекла. Наједанпут, кроз гомилу се прогура један млад осуђеник. Носи у руци неку стареж, своје давнашње исцепане и прљаве широке летње чакшире, уз то увијаче. Он приседе поред Исаја Фомића и удари га по рамену.

- Е, драги пријатељу, већ је шеста година откако те овде очекујем. Ево види, колико ћеш ми дати?

И рашири пред њим оне своје дрошке.

Исај Фомић, који је при уласку био тако уплашен да није смео ни ока подићи на гомилу подругливих, наказних и страшних лица која су га, збијена једно уз друго опколила, те он из бојазни није умео ни речи да изусти - тај Исај Фомић кад угледа ову залогу, одмах се прену и поче живо пипкати и превртати дрошке. Чак их принесе светлости. Сви су чекали шта ће рећи.

- Знам да ми нећеш дати рубљу у сребру. А вреди! настави залагач, и намигну.

- Сребрна рубља не може, а седам копејки може.

То су његове прве речи у тамници... И ови, наравно, да се поваљају од смеха.

- Седам! Па дај макар седам - за твоју срећу! И пази. чувај ми залогу, главом ћеш ми за њу одговарати.

- Три копејке интереса, свега десет - настави Јеврејчић испрекидалим и уздрхталим гласом, па спусти руку у џеп брижљиво погледајући осуђенике. И боји се, много се боји, и хтео би да сврши погодбу.

- Три копејке постотака за годину, је ли тако?

- Није, није за годину, него месечно.

- Е, јеси циција, Чиво. А како ти је име?

- Исај Фомић.

- Хе, Исаје Фомићу, ти ћеш далеко код нас дотерати! Збогом!

Исај Фомић још једном прегледа робу, савије је и брижљиво метну у своју торбу, све уз непрекидно смејање осуђеника.

Доиста, сви су га некако и волели, нико му не чини нажао иако су му сви били дужни. Миран је као кокица. Кад је видео како су према њему сви добре волџе, он се понекад и натресао над њима, али то је код њега било наивно смешно, голико да му се то одмах праштало. Лучка, који је познавао много Јевреја, често га је задиркивао, али не из пакости, него онако тек, да се забави, као што се неко забавља кученцем, папагајем, дресираним животињама. То је Исај Фомић врло добро знао, и то га нимало није вређало, само је врло вешто отшаљивао шалу.

- Чиво, еј, издеветаћу те!

- Ти ћеш мене ударити једанпут, а ја тебе десет пута - одговори он срчано.

- Шуго крастава!

- Нека буде шуга.

- Чива шугави!

- Нека буде тако. Ако сам шугав, пун сам пара.

- Продао си Исуса.

- Нека буде тако.

- Дивота, Исају Фомићу, ти се добро држиш! Не дирајте нам јединца! - вичу они смејући се у сав глас.

- Чиво, еј, извући ћеш дебљи крај, оде ти у Сибир!

Па и овако сам у Сибиру.

- Отићи ћеш још даље.

- А има ли тамо Господ Бог?

- Има, има.

- Онда нека: кад има Бога и пара, свуд је добро.

- Е, сила је Исај Фомић, види се, сила човек! - вичу око њега, а он иако види да му се подсмевају, држи се свечано. Свеопште похвале очевидно му годе, па танким пискавим гласом, од кога одјекује цела касарна, почиње да пева: ла-ла-ла-ла-ла! Некакав глупав и смешан напев, једину песму без речи коју је увек певао док је год био на робији. Доцније, кад се боље са мном упознао, клео ми се да је то иста песма и мотив коју су певали свих шест стотина хиљада Јевреја, мало и велико, кад су прелазили Црвено море, и да је заповеђено да је сваки Јеврејин пева у часу велике радости и победе над непријатељима.

Уочи сваке суботе, у петак предвече, у нашу касарну нарочито долазе из других касарни: да виде како ће Исај Фомић празновати свој Сабат'. А он је толико невино хвалисав и поносит, да му је и ова општа радозналост правила задовољство. С педантним и обрађеним достојанством он спреми у куту свој мајушни сточић, отвори књигу, запали две свеће, па мрмљајући неке тајанствене речи обуче ризу (или како он изговара „рижу"), своје нарочито одело. То је

неки шарен огртач од вунене тканине, који он брижљиво чува у свом сандуку. На обе руке намести неке наруквице, а на чело причврсти траком некакав дрвен ковчежић, и то изгледа као да му је на челу израстао смешан рог. Затим почиње молитва. Он чита певајући, виче, отпљуцкује, окреће се укруг, прави неке чудновате и смешне покрете. Разуме се, свеје то прописно, тако се моли Богу, и у томе није било ништа смешно ни чудновато, али је смешно што се Исај Фомић пред нама као хотимице овако приказивао, и парадирало својим церемонијама. Тек наједном, он покрије главу рукама и чита јецајући. Јецање је свејаче, он, изнемогао и готово јаучући клоне крунисаном главом на књигу, али изненада, усред силног плача, почне тек гласно да се смеје, и певајући чита неким гануто свечаним, победоносним гласом, клонулим од тешке среће. „Ђаво ће то разумети“, чује се покаткад међу осуђеницима. Једном сам питао Исаја Фомића: шта значи оно јецање. па онда нагли свечани прелазу срећу и блаженство. Он је веома волео та моја запиткивања. И одмах ми одговори да плач и вапај представљају тугу за изгубљеним Јерусалимом, и да правило налаже да се на ту помисао штојаче плаче и грува у прса. И још ми рече да мора изненада, као нехотице (јер се и то изненада такође прописује), да се сети пророчанства о повратку Јевреја у Јерусалим, и на то мора одмах да удари у весеље, да се радује, да пева, да се смеје, и уз то да се непрестано моли Богу, те тако да и гласно искаже што већу срећу, а лицем што више свечаности и племенитости. Њему се изванредно свиђа баш та изненадност, тај нагли прелаз, и неизбежна дужност да се сместа пређе на то радовање, у томе види он неку нарочиту и врло вешту мајсторију и хвалисаво ме упознаје с тим духовитим прописом.

Једном, баш у највећем жеку молитве, наиђе мајор с дежурним официром и чуварима. Сви осуђеници одмах стану код својих постеља право као свећа, само се Исај Фомић још јаче развикао, савијао и пренемагао. Знао је да је слободно молити се Богу, а нијесмео да молитву прекида. Дакле, вичући тако пред мајором, он није ни у каквој опасности. Али њему је било нарочито пријатно да се размеће пред мајором, и да се покаже пред нама. Мајор му приђе до на корак растојања Исај Фомић се леђима окрене своме столићу и, право у лице мајору, поче отпевати своје тријумфално пророштво и махати рукама, па, како му је прописано да у томе тренутку изражава изванредно много среће и благородства, он је то и чинио, некако нарочито жмиркајући им очима, смејући се и машући главом на мајора. Мајор се прво зачуди, али најзад прште у смех, и одмах ту назва га лудаком, па оде даље. Исај Фомић се пак још јаче развика. После једног сата, кад је већ био вечерао, упитам га: „А шта би било да се мајор, како је луд, мало пре на вас наљутио?“

- Какав мајор?
- Како какав? Па зар га нисте видели?
- Нисам.
- Па стајао је за корак испред вас, гледали сте га право у лице!

Али Исај Фомић ме је најозбиљније уверавао да он просто није видео никаквог мајора, да у таквом часу, при таквој молитви, он пада у екстазу, ништа не види нити чује шта око њега бива.

Као да га сад гледам како суботом беспослен шврља по целој тамници свим силама старајући се да тога дана ништа не ради, јер му то закон наређује за суботу. Сваког пута, кад се врати из своје богомоље у граду, какве ли ми невероватне анегдоте не прича, какве ли јефтине вести и гласове „из Петрограда“ не доноси. И тврдећи да их је примио од својих сународника, а они из прве руке.

Али, ја већ исувише много наговорих о Исају Фомићу.

У целој граду су свега два јавна купатила. Једно, које држи неки Јеврејин, има кабине, свака по педесет копејки, и уређено је за високу госпоштину. Друго купатило је поглавито народно, оронуло, старо, тескобно, прљаво. У то купатило одведоше нас. Био је хладан и сунчан дан, осуђеници су се радовали већ и томе што ће изаћи из тврђаве и видети град. Путем, шала и смех не престају. Читав вод војника пратио нас је с пушкама, на чудо целој граду. У купатилу одмах нас поделише на два одељења, за смену. Док се прво одељење купа, друго чека у хладној соби за облачење⁵², што мора да буде, јер је купатило мало.

Купатило је толико тескобно, да је тешко замислити како је и та једна половина наших људи могла да стане. Петров се не миче од мене и без мога позива он прискочи да ми помогне, понуди се чак и да ме окупа. Заједно с њиме понуди ми своје услуге и Баклушин, осуђеник из посебног одељења, кога наши зову „пиониром“, и кога сам већ споменуо као једнога између највеселијих и најпријатнијих осуђеника, какав је доиста и био. С њиме сам се већ био мало упознао. Петров ми поможе чак и у свлачењу, јер се још нисам навикао да се брзо свлачим, а у облачионици је хладно, готово као и напољу. Узгред да кажем, за осуђеника је свлачење мучан посао, ако га још није добро научио. Прво треба умети брзо одрешити омотаче под оковима. Омотачи су кожни, дугачки четири палца, међу се преко рубља, одмах испод гвозденог прстена око ноге или руке. Пар тих омотача стаје бар шест гривена у сребру, и осуђеник, дабогме, мора и то сам да набави, јер без њих не може да иде. Прстен од окова

52 У овим купатилима ова соба служи као чекаоница, предсобље и као соба за пресвлачење.

не стоји тесно око ноге, између њега и ноге може проћи прст, те тако гвожђе удара по нози, таре је, и за један дан осуђеник може да је разрађави. Али скинути омотаче, то још и није тешко. Теже је научити вешто, испод окова скидати рубље. То је права опсенарска вештина. Кад се свлачи рубље, рецимо с леве ноге, онда прво треба ногавицу провући између ногу и прстена на окову, па кад се тако нога ослободи, онда се та ногавица мора опет проденути натраг кроз исти прстен, затим све што је већ скинуто с леве ноге треба провући кроз прстен на десној нози, па онда све то провучено кроз десни прстен, опет вратити натраг, себи. Све се то ради и онда кад се облачи чисто рубље. Новаку је тешко да погоди како се та петлавина изводи, ми смо то научили још у Тоболску, показао нам неки Корењев, некадашњи вођа разбојника, који је пет година провео на ланцу. Али осуђеници науче и изводе то без и најмање муке.

Дадох Петрову неколико копејки да набави сапуна и ситне лике за трљање. Истина, осуђеници добијају и државни сапун, али на сваког по комадић колико новац од две копејке, и танак као кришчица сира што се увече даје на закуску код људи „средњег порекла“⁵³. Сапун се продаје одмах ту у соби где се уједно продају и збитењ⁵⁴ \ разно пециво и врућа вода. Сваки осуђеник добија, према погодби с власником бање, по једну малу каблицу⁵⁵ вруће воде, а ко жели да се мало боље окупа он за грош може да добије још једну. Ова друга додаје му се при самом купању, кроз собни прозор, нарочито за то направљен. После свлачења, Петров ме поведе још и под руку, вели биће ми врло тешко да корачам у оковима. - Повуците их наниже, на листове - учи ме он придржавајући ме као неког чичицу - а овде опрезније, овде је праг. Мало ме је и стид, хтео бих да докажем Петрову да умет ићи и сам, али он као да не поверова. Понашао се према мени просто као према детету, незрелом и неумешном, којем је свако дужан да помогне. Петров сам није слуга, никако, пре свега није слуга, кад бих га увредио, он би знао шта би са мном радио. За његове услуге ја му нисам обећао награду, а он сам је није тражио. Па шта га побуђује да овако иде уз мене?

Кад отворисмо врата одељења за купање, помислио сам да улазимо у пакао. Замислите собу од дванаест корака дужине и ширине, коју је одједном испунило бар осамдесет, ако не и сто људи - јер нас је у обе групе било до двеста. Пара, од које очи ништа не виде, дим, нечистоћа, тескоба да се нигде не може нога спустити. Ја се уплашим и хтедох да се вратим, али Петров ме одмах охрабри. Како-тако, с

53 Средњег сталежа.

54 Збитењ, вруће пиће од меда и воде, с лорбером. Пије се уместо чаја.

55 Каблица, дрвен суд за воду, с кратком држаљом на ободу.

највећим напором се прогурасмо између глава купача који су поседали на патос, молећи их да се мало погну да можемо проћи, и једва дођосмо до клупа. Али на клупама сва су места заузета. Петров ми рече да место треба откупити, и одмах се стаде погађати с једним осуђеником који је седео код прозорчета. Осуђеник му за копејку уступи место, а Петров му без оклевања спусти у руку новац који је он, стегнувши га у шаку, унапред паметно понео са собом на купање, па брзо шмугну под клупу, тачно испод мојега места, где је било мрачно, нечисто, где је лепљива мемла свуд нарасла готово за пола прста. Али и под клупама је све заузето, и тамо кипти. На целом патосу, нигде ни за шаку празног местанцета где не би купачи седели згрчени, и пљускали се водом из својих каблица. Други стрче између њих усправно, и с каблицама у руци перу се стојећи, а прљави вода слива се с њих право на обријане главе оних што су седели. Горе на полицама", и свуда по степеницама што воде до њих, седе погнати и стиснути они који се мију. Али мало се перу. Прост народ слабо се пере врућом водом и сапуном, већ се само страшно пари, и после се полива хладном водом - и то им је све купање.

Близу педесет метлица на полицама диже се и спушта, у исти мах, сви се лупају њима до несвести. Сваки час пушта се пара у купатило, то више није врућина, него пакао. Дигла се бука, све то виче, крешти, кикоће се, а сто ланаца звечи вукући се по патосу... Неки, у намери да прођу, заплићу се у туђе окове или се својима закачињу о главе оних што су ниже седели, падају, псују и вуку за собом оне које закаче. Са свих страна тече вода прљавштине. Сви су некако опијени, узбуђени, разлежу се цика и вика. Код собњег прозора, кроз који се додаје вода, стоји тискање, псовка, прави окршај. Добијена врућа вода пљуска на главе оних што седе, просипа се пре него што стигне тамо где је понета. Мало-мало па кроз собни прозор, или одшкринута врата провири лице бркатог војника с пушком у руци да види има ли нереди. Обријане главе и тела црвена од парења, изгледају још грднија' него што су. По напареним леђима обично се врло јасно покажу маснице од некадашњих шиба, од бича или прута, изгледа као да су сва та леђа поново изударана и озлеђена. Страшни трагови! Кад их погледам, кожа ми се јежи. Чим се пусти пара, густ, врео облак застре цео простор, и одмах сви стану викати, бректати и кикотати се. Кроз облак паре промичу пред оком ишарана леђа, обријане главе, згрчене руке и ноге, а за допуну. Исај Фомић на највишој полици халаче из свег гласа. Он се пари да излуди, али ми изгледа да нема врелине која би њему била довољна, за копејку узима он купатилског

слугу, али ни тај не може да издржи, него најзад баца метлицу и трчи да се расхлади хладном водом.

Исај Фомић не очајава него узима другог слугу, трећег, он је већ намислио да у оваквој прилици не пази на издатке, па је изменио и пет трљача.

- Аласе пари Исај Фомић, силанје! - довикују му одоздо осуђеници. Исај Фомић и сам види да је у тај мах он изнад свих, да их је све заденуо за појас па тријумфује, и оштрим сулудим гласом дере се: ла-ла-ла-ла, и надвикује све друге гласове. Дође ми на ум: ако и на онемо свету будемо сви заједно у паклу, онда ће тамо бити врло слично овоме овде. Не истрпех, него своју помисао саопштих Петрову, а он само погледа око себе и оћута.

Хтео сам да и њему купим место поред себе, али он седе крај мојих ногу и рече да му је врло угодно. А Баклушин нам купује воду и доноси је како кад затреба. Петров рече да ће ме истрљати и опрати од главе до пете, па ћу бити „потпуно чист“, и навали даидем дасе парим. Алијасе неусудих. Онме целога истрља сапуном. „А сад да вам оперем 'ножице'“, дода на крају. Хтедох му рећи да то могу и сам, али већ му нисам ништа одбијао, па сам се сасвим предао његовој вољи. Што је он моје ноге назвао „ножицама“ у томе одлучно није звучала ниједна струница ропска, него просто напросто Петров их није могао друкчије назвати вероватностога штојеуверен да други, прави људи имају ноге, а ја тек само ножице.

Пошто ме је искупао, он, опет са истим церемонијама, то јест придржавајући ме и пазећи на сваки мој корак као да сам од порцелана - помогну ми да одем у собу за облачење и да обучем рубље и одело. А кад све сврши, он се брзо врати у купалиште да се пари.

Кад дођосмо кући, понудих му чаја. То није одбио, попио је чај и захвалио ми. Дође ми да мало „одрешим кесу“, да га почастим ракијом. Боца ракије нашла се у нашој касарни. Због те части, Петров је био нарочито задовољан, попио ракију, пуцнуо језиком и хракнуо, па рекавши ми да сам га тиме потпуно окрепио, он брзо оде у кујну као да га тамо чека нешто што се без њега никако не може да сврши. Место њега, дође ми други за разговор - Баклушин, пионир, кога сам, још у купатилу, такође био позвао на чај.

Не познајем никога ко би био пријатније нарави него што је Баклушинова. Истина, он другима не попушта, често се и свађа, не воли да се ко меша у његове ствари, речју, уме да се држи. Али не свађа се задуго, и чини ми се: сви га воле. Кудгод оде, радо га дочекују. И у граду га познају као најзабавнијег човека на свету, који веселост никада не губи. Баклушин је висока раста, човек око тридесет година, лица младалачког, искреног, доброг, доста лепог, и с брадавицом. Он понекад, кад представља друге, који прођу или које види,

уме врло смешно да искриви лице, те гледаоци морају да се смеју. И он је један од наших шаљиваца и веселака, али није гледао кроз прсте нашим презривим противницима смеха и шале, тако да њега нико не грди да је „неозбиљан и без вредности“. Пун је ватре и живота. Упознао се са мношвом још првих дана, и рекао ми је да је војни обвезник, да је после служио као пионир, и да су га чак и неке високе личности запазиле и заводеле, чиме се он, сећајући се некадашњице, веома поноси. А мене је одмах запиткивао о Петрограду. Он чита чак и књиге.

Дошавши код мене на чај, прво насмеја целу касарну причајући како је поручник Ш. јутрос удесио мајора, па онда седе поред мене и, задовољан, рече ми да ће одиста бити представе. О празницима, утамници се приређују позоришне представе. Објавили су глумце, а декорације се помало спремају. Неки грађани обећали су одело за глумце, па чак и за женске улоге, а било је наде да ће се преко једног посиљног добити официрско одело с ађутантским нараменицама. Само да се мајор нечег не присети па да забрани представу, као лане. Лањског Божића мајор не беше добре воље - негде је био изгубио на картама, а уз то у тамници су починили неку лудорију, па, онако љут, он је забранио представу, можда је ове године неће ометати. Речју, Баклушин је узбуђен и раздраган. Види се да је један од главних покретача позоришта и ја сам се тада зарекао да свакако одем да видим ту представу. Баклушиново простодушно радовање за успех позоришта, било ми је пријатно. Реч по реч, па мало више уђосмо у разговор. Поред осталог, он ми рече да није служио само у Петрограду, нешто је тамо скривио, па је био премештен у Р., у гарнизонски батаљон, уосталом, као подофицир.

- А одатле ме послаше овамо - напомену он.

- Зашто? - запитах га ја.

- Зашто? Шта мислите, Александре Петровићу, зашто? Зато што сам се заљубио!

- Хе, због тога се тек неће слати овамо! - насмејем се

- Додуше - дода Баклушин - истина је да сам баш у тој прилици из пушке ранио једног тамошњег Немца. Али зар вреди да се због Немца шаље на робију! Судите сами!

- Збиља, како је то било? Испричајте ми, радо бих то чуо.

- То је било врло смешно, Александре Петровићу.

- Онда још боље. Причајте.

- Зар да причам? Е, онда слушајте ...

И чуо сам за један, иако не сасвим смешан, али доста чудан случај убиства...

- Овако је било - поче Баклушин. - Кад ме послаше у Р, видим ја леп је град, велики, само има много Немаца. А

ја, дабогме, још млад, добро записан код старешина, носим капу накриво, то јест, проводим се. Бацам око на Немице. И тако, једна ми се допаде: Лујза. И она и њена тетка прале су само најбоље рубље. Тетка јој је стара, много уображена жена, и живе лепо. У почетку сам само сновао конце поред прозора, али после смо се и истински спријатељили. Лујза је и руски добро говорила, само је мало као тепала - тако милу девојку још никад нисам видео. У почетку, ја сам јој ово-оно говорио, а она мени: „То, Саша, немој спомињати, ја хоћу да останем чиста, да ти будем жена достојна“, и само се умиљава, и смеје се тако некако звонко... па је тако некако невина... ја таквих као што је она била, нисам видео. Она ме је повукла да се женим. Па реците, како да се и не женим? И тако, спремам се ја да идем с молбом код потпуковника. Кад, гле, Лујза једном не дође на састанак, не дође ни други пут, па је нема ни трећи пут. Ја шаљем писмо, на писмо нема одговора. Шта је то, питам се. Да ме је варала, она би се и сад претварала, и на писмо би ми одговорила, и дошла би на састанак. А овако: није умела ни да слаже, него просто прекинула. То је теткино масло, помислим ја. И не смем да одем тетки. Додуше, она је све знала, али ми смото ипак од ње крили. Идем као луд, напишем јој последње писмо и кажем: „Ако не дођеш, ја ћу ићи тетки.“ То је поплаши, дође. Плаче. Каже, њихов далеки сродник, Шулц, часовничар, имућан и већ у годинама човек, хоће да се ожени њоме. Каже: „Да мене усрећи, и да он у старости не остане без жене, а и воли ме и одавнојето намеравао, али је ћутао, спремао се. Ето, Саша“, каже она мени, „човек је богат, а то је за мене срећа, и ваљда нећеш да ми је одузмеш?“ Гледам је, а она плаче, грли ме ... Е-е, мислим се, правои каже! Шта јој вреди дапође завојника, па макар он био и подофицир! „Е па, збогом, Лујза, нек ти је Богом просто, што да ја сметам твојој срећи! А је ли бар леп?“ „Није“, вели, „у годинама је, има дугачак нос“, па се и сама насмеја. Растасмо се, шта ћу, мислим, није суђено! Сутрадан одем ја до његове радње, знао сам улицу, она ми је казала. Гледам кроз прозор, видим: седи Немац, прави часовник, човек око четрдесет пет година, кукаста носа, буљавих очију, у фраку, и са празничном јаком, оволико високом - важна личност! Ја само отпљунух, хтедох одмах и стакло да му разбијем... па помислих: а шта ће ми ТО! Не вреди ни прстом да макнем, што је пропало пропало! У сумрак дођоу касарну, легох на постељу, и, хоћете ли веровати, Александре Петровићу, плакао сам ...

- Е, прође један дан, два, три дана. С Лујзом се не виђам. А од једне куме (и она је праља, стара жена, Лујза свраћа код нѐ) чујем да је Немац знао за нашу љубав, па се зато и одлучио да с прошевином више не оклева. Иначе би још две године чекао. И као да је тражио да му се Лујза и закуне да

за мене више неће да зна, и као да је обе, и тетку и Лујзу, држао још за нешто ниже него што су, може бити, вели, да ће се и предомислити, а још ни сад се није баш сасвим одлучио. Кума ми рече још да је за прексутра, у недељу пре подне, она позвала њих две на кафу, да ће доћи још један рођак, стар човек, некада трговац а сада пуки сиромаш, надзорник пића у неком подруму. Чим сам видео да ће они у недељу можда све да одлуче, мене обузе неко зло, сам собом нисам могао владати. Цели тај дан, и ваздан сутра нисам ништа друго радио него о томе мислио. Дође ми да бих онога Немца просто појео.

- У недељу ујутру нисам још ништа знао, и чим се сврши служба у цркви, ја скочих, обукох шињел и упутих се Немцу. Мислио сам да ћу их све затећи. А сам не знам зашто сам пошао код Немца, и шта сам тамо хтео да кажем. Тек, за сваки случај, спустим пиштољу џеп. Осталамита крнтија, са старим обараčem, још од онда кад сам као дечак из ње пуцао. Више се њоме није ни могло пуцати. Па ипак, напуним цев, мислим они ће ме терати, и грдити, а ја ћу извадити пиштољ да их поплашим. Одем. У радионици нема никога, сви су у соби, иза ње. Осим њих не беше више ни душе, никакве послуге, он од све послуге има само једну Немицу, она је и куварица. Ја прођем кроз радњу, видим врата су затворена, али стара врата с резом. Срце ми лупа, застајем, слушам - говоре немачки. Само што из све снаге гурнух ногом у врата, а она се одмах отворише. Видим, сто постављен. На столу велики ибрик за кафу, а кафа ври на шпиритусу. Стоје колачи, на другом послужавнику стакло вотке, харинга и кобасица, и уз то стакло некаквог другог пића. Лујза и тетка, свечано обучене и накићене, седе на канабету. Према њима, на столици, седи Немац, младожења, очешљан, у фраку и с јаком што му стрчи под носом. Са стране, опет на столици, седи други Немац, стар, дебео, сед, ћути. Чим ја уђох, Лујза пребледе. Тетка мало као поскочи, опет седе, а Немац се намршти. Љут је, устале па ме дочека:

- Шта желите?

Ја се збуним, али срџба је већ кипела у мени.

- Шта желим! Па да примиш госта - велим - вотком га почасти. Дошао сам ти у госте.

- Седите! - рече Немац пошто се мало размислио. Ја седох.

- Деде мало вотке - кажем ја.

- Ево вотке - вели он - извол'те, служите се.

- Ама дај ти мени добре вотке! - рекох ја, и видим да ме бес већ савлађује.

- Ово је добра вотка.

Криво ми што ме тако баш ни у шта не цени. А најгоре ми је што то Лујза гледа. Попих вотку па рекох:

- А што си ти, Немче, тако опор према мени? Хајде да се спријатељимо. Зато сам ти и дошао.

- Ја не могу бити ваш пријатељ, ви сте прост војник - одговори ми он.

Е, тада ми прекипе.

- Страшило! Кобасичару! А знаш ли ти да ја овога часа могу с тобом да урадим све што хоћу? Ево да те убијем из пиштоља, хоћеш ли?

Извадим пиштољ, станем пред њега и грлић упрем право у његову главу. Њих две седе ни живе ни мртве, не смеју ни да писну, а онај старац, сав пребледео, тресе се као лист, и ћути.

Немац се изненади, али ипак се прибра.

- Ја се вас не бојим - вели - и као частан човек молим вас да одмах прекинете вашу шалу, а ја се вас нимало не бојим.

- Лажеш ти, бојиш се! - рекох ја. - И како! Несме главом да мрдне под пиштољем!

- Не - вели - то ви никако не смете учинити.

- А зашто - велим ја - несмем?

- Зато што вам је то строго забрањено, па бисте били строго кажњени.

Ђаво ће знати шта је било том лудом Немцу! Да ме није сам тако потпиривао, он би и данас био жив, зло се и догодило само због препирке.

- Дакле, ти мислиш не смем?

- Не!

- Не смем?

- Никако не смете то са мном учинити ...

- Е, ево ти на, кобасицо!

Чим пиштољ тресну, он се свали на столицу. Други поврискаше.

Ја пиштољ у џеп, па на врата, и чим уђох у тврђаву, одмах код капије бацих пиштољ у коприве.

Дођох кући, легао, а све мислим: сад ће да ме одведу! Прође час, прође два, ништа! А пред мрак већ ме спопаде немир. Изађох, обузела ме жеља да пошто-пото видим Лујзу. Прођем поред часовничарске радње. Видим: полиција и много света. Ја код куме: зови Лујзу! Мало-мало почекам, и видим: трчи Лујза, паде ми око врата, плаче, каже: „Свему сам ја крива, што сам тетку послушала.“ Исприча ми како је тетка, одмах чим се оно догодило, отишла кући, од страха се разболела, „и - ћути, нити је коме што говорила, нити мени даје да говорим, боји се, нека сами раде како звају. Нас“, каже Лујза „онда нико није видео, он је и своју служавку послао од куће, бојао се: да је она знала да он хоће да се жени, очи би му ископала. Никога није било ни од његових помоћника, све је уклонио из куће. Сам је и кафу скувао и колаче спремио.

А сродник - он је ионако целог века ћутао, ни досад није ништа говорио. Чим се оно догодило, он је први узео капу и отишао. Зацело ће и он ћутати", доврши Лујза. Тако је и било. За две недеље нико ме није дирао, нико ни за шта није на мене посумњао. Али, веровали ви или не, Александре Петровићу, за те две недеље ја сам сву своју срећу искапио. С Лујзом сам се налазио свакога дана. Много, много ме је заволела! И плаче, каже: „Ићи ћу с тобом куд било, где год те пошаљу. Ради тебе, све ћу оставити!" Већ сам мислио да ми се ту цео живот решава, толико ме је ражалила. Кад, после две недеље, ухватише ме и одведоше. Онај старац и тетка договорили се и проказали ме...

- Чекајте-прекидох ја Баклушина-зато сте могли бити осуђени свега на десет година робије, рецимо и на дванаест, па и на потпун рок, у грађанском одељењу, али ви дођосте у засебно одељење, како то?

- Е, то се десило овако - одговори Баклушин. - Чим ме одведоше пред судску комисију, капетан ме одмах ту пред судом гадно изгрди. Ја не могах да отрпим, па му рекох: „А што ме ти грдиш? Зар не видиш, хуљо, да си пред огледалом!" Е, тад ствар пођедрукчије, узеше да ми суде и за нову кривицу. И тако за све скупа осудише ме на четири хиљаде шиб, па овамо у засебно одељење. А кад изведоше мене, изведоше и капетана, мене у шетњу кроз зелену улицу, а њега да му одузму све знаке части и да га пошљу на Кавказ као простог војника. До виђења, Александре Петровићу! Па дођите нам на представу.

БОЖИЋ

Настану најзад божићни празници. Већ на Бадњи дан готово се није излазило на рад. Ишло се у шиваре и друге радионице, остали, били су само на прозивци, па иако су одређени тамо-амо на послове, мало су се само задржали, па су се готово сви, појединце или у гомилама, одмах враћали у тамницу, а после ручка већ више нико није ни излазио из ње. И пре подне већина је ишла само на свој посао, а не на државни, неки да се побрину за пренос ракије и да је још поруче, неки да се виде с кумовима и кумама, или да пред празник покупе неке ситне подужице за своје раније радове, а Баклушин и сарадници у представи, ишли су да се нађу с неким познаницима, који су били махом официрска послуга, и да од њих набаве потребна одела. Неки су ходали брижни и ужурбани, једино стога што су и други били брижни и ужурбани, па иако понеки, на пример, нису имали ниоткуда да добију новац изгледали су ипак као да ће га и они од некога добити, једном речи, сви су некако очекивали неку промену о празнику, нешто необично. Предвече, вратише се инвалиди који су по разним осуђеничким поруџбинама ишли на пијацу, и донеше свега и свачега од јела: и говедине, и прасади, чак и гусака. И најскромнији, и најчуварнији осуђеници, који су целе године скупљали пару по пару и штедели, и они су сматрали да им је дужност да за ове дане одреше мало кесу, и да људски спреме себи мрс. За осуђеника је сутрашњи дан прави празник, који му се не може одузети, који му и закон признаје. У такве дане, а њих је свега три у години, нико не сме да га шаље на рад.

А напослетку, кад овакав одметник дочекује такав дан, ко зна колико се успомена покреће у његовој души! У-сећању простих људи, велики празници још од детињства остављају врлојакеутиске. Уте данеонисеодмарајуодтешкихпослова, прикупља се цела породица. У тамници, сећања на то мора да су им мучна и тужна. Поштовање према свечаном дану добија код осуђеника чак и неку формалност, мало их је који се тад веселе, сви су озбиљни, и као да су нечим заузети, иако су махом без посла. Али и они што се веселе, и они се старају да у себи сачувају неку достојанственост... Смех као да је био забрањен. Уопште, расположење је прелазило у претерану осетљивост и у раздражљиву нетрпељивост, видела се нека подантерија, и ко би ма и нехотице, случајно, пореметио општи тон, одмах би га окупили с виком и грдњом, љутили би

се на њега што он, како се види, не поштује празник. Њихово празнично, свечано расположење некако је необично, чак дирљиво. Осим природног пијетета према великом дану, осуђеник, и не знајући, осећа да га такво празновање некако доводи у додир с целим светом, дакле, да он није баш сасвим избачен, пропао човек, није отпадак, види да је у тамници исто онако као и код осталих људи. Они су то осећали, то се видело, то је било јасно и разумљиво.

И Аким Акимих много се спремао за празник. Породичних успомена није имао, јер је одрастао у туђој кући као сироче и, могло би се рећи, већ у петнаестој години ушао у тежак рад, у његовом животу не беше ни нарочитих радости, јер је цео свој век проживео уредно, по правилима, једнолико, страховао је да ни за длаку не одступи од примљених дужности. Није био ни богзна како побожан, јер, како изгледа, смерност је прогутала све остале његове људске дарове и особине, све страсти и жеље, и добре и рђаве. Зато се он мирно спремао да дочека свечани дан, није се журио, није се узбуђивао, а тужне и сасвим залишне успомене нису га буниле, он се спремао с тихом одмереном смерношћу, таман толиком колико је требало да се изврши дужност и један заувек прописани обред. А и уопште, он није волео да много размишља. Његове се главе, изгледа, никад не тиче значај факта, али једанпут прописана правила он с највећом и непромењивом тачношћу извршује као нешто свето. Сутра да му се нареди да изврши нешто сасвим супротно, он би и то урадио исто тако послушно, савесно, без поговора, као и оно јуче. Једанпут, свега један једини пут у своме животу, покушао је да поживи мало и по својој памети - па се нашао на робији. Лекција, која за њега није пропала. Иако му није било од усуда дано да икада сам увиди у чему је управо погрешно и шта је скривио, ипак је он из свога случаја извео спасоносно правило - да никад ни у каквој прилици не размишља, јер „размишљање није за његову памет“, како су осуђеници међу собом говорили. У слепој верности божићним обичајима, он је с необичним поштовањем гледао и на своје божиће прасе (сам га је испекао и напунио кашом, јер је и то умео) као да то није било најобичније прасе које се увек могло купити и испећи, него неко нарочито, свечано. Можда је још од детињства навикао да о Божићу види на столу печеницу, па закључио да тога дана печеница мора да буде, и ако би се само једном десило да о Божићу не поједе прасе, уверен сам да би га целог живота савест гризла што није извршио своју дужност. До Божића, носио је стари капут и старе панталоне, према лепо закрпљене, али ипак већ сасвим изношене. Сад се видело да је ново одело, које је добио још пре четири месеца, брижљиво чувао у сандуку, и није га ни дирнуо, него је с осмехом у себи помишљао како ће о празнику свечано

да се понови. Тако је и учинио. Још на Бадње вече он извади из сандука то ново одело, рашири га, прегледа, ишчисти, одуну трунчице, и кад све доведе у ред, он га обуче ради пробе. Видело се тад да је одело било сасвим како треба за ову прилику: добро се закопчава све до горе, јака, као од картона, високо подупиरे подбрадак, а струк личи мало и на мундир. Аким Акимих се смешка од задовољства и младићки се окреће пред огледалцетом које је, на доколици, одавно сам израдио и унаоколо облепио златном хартијом. Само једна копчица на јаци од капута као да није сасвим на свом месту. Видећи то, Аким Акимих науми да премести копчу, и преместио ју је, опет пробао капут, и сад беше све сасвим добро. Опет сложи хаљине као што су биле и, умирен, склопи их натраг у сандуче, до сутра. Глава му је обријана како треба, али кад се пажљиво погледао у огледалу, опазио је да на глави некако није све сасвим глатко, овде-онде пронађе неке једва видљиве клице власи, те одмах оде „мајору“ да га обрије сасвим како је у реду и „по обрасцу.“ И мада сутра нико неће загледати у Акима Акимиха, он се поново обријао једино ради умирења своје савести, да би за овакав дан потпуно испунио све своје дужности. Поштовање, пажња према свему, и према дугменцету и према гајтанчићу, према петљици, још из детињства су му се неизгладиво утиснули у памети као неоспорна дужност, а у срцу као углед крајње лепоте до које исправан човек може доћи. Кад је све довео у ред, он, као најстарији осуђеник у касарни, нареди да се донесе сено и савесно је пазио како су га расипали по патосу. То исто било је и у осталим касарнама. Не знам зашто, али се код нас о Божићу увек просипасено по касарнама. Затим, кад је свршио све своје послове, Аким Акимих се помоли Богу, леже на постељу и одмах заспа блаженим детињим сном, да би сутра што пре уранио. Исто су тако урадили и остали осуђеници. У свима касарнама легло се много раније него обично. Прекинут је редован вечерњи рад, а о мајданима ни помена. Све је чекало сутрашњи дан.

Дође и то. Рано, још пре сванућа, тек што је добош објавио зору, отворише се касарне, дежурни подофицир, који уђе да прозове осуђенике, свима пожеље срећан Божић. Сви му отпоздраве пријатно и срдечно. Аким Акимих и сви други, који су имали гуску и прасе у кујни, помоле се Богу брзо, па похитају да виде шта се тамо с печењем ради, како га пеку, где шта стоји, и тако даље. С наших малих прозора, покривених снегом и ледом, види се кроз мрак како у обема кујнама, у свих шест пећи, букти ватра, наложена пре освита. По дворишту, кроз помрчину, већ промичу осуђеници и затвореници у својим кратким кожусима, сасвим навученим или само огрнутим. Светохитау кујну. Понеки, додуше само неколицина, били су већ и код крчмара. То су најнестрпљивији.

Али уопште, сви се понашају уљудно, мирно и некако преко обичаја пристојно. Не чује се ни обична псовка, ни обичне свађе. Сви знају да је данас велики дан и велики празник. Има их који иду и у друге касарне да својим ближим друговима пожеље срећан Божић. Показује се нешто као пријатељство. Узгред да споменем, пријатељство међу осуђеницима готово се нимало не запажа, не кажем пријатељство опште - њега је још мање, него овако, појединачно, да се овај или онај осуђеник здружи с којим другим. Код нас је то врло ретко, готово и не постоји, и то је значајно, јер у слободи није тако. Код нас сви се један према другом држе хладно, опором, изузеци су врло ретки и то је био као неки узакоњени тон, примљен и заведен једном за свагда.

Изађох и ја из касарне. Тек помало свиће, звезде бледе, хладна танка магла пење се увис. Из димњака на кујнама куља дим, дижу се читави стубови. Сусрећем неке осуђенике, они ми први пожеље срећан празник, радо и пријатно. Ја им захвалим, па и ја њима то исто пожелим. А с неким од њих све досад, целог овог месеца, још ни речи нисам проговорио.

Баш код кујне стигне ме један осуђеник из војничке касарне, с кожухом преко рамена. Опазио ме још с пола дворишта и довикује ми: „Александре Петровићу! Александре Петровићу!" Трчао је у кујну, журио се. Ја застанем да га причекам. То је младић округла лица, са мирним изразом очију, врло мало разговоран, ћутљив према сваком, а са мношвом још ни речи није изустео, нити ме је и погледао откако сам ушао у тамницу, и ја њему нисам ни имена знао. Он ми притрча задуван и стаде право преда ме гледајући и ме с неким тупавим и у исти мах срећним осмехом.

- Шта желите? - запитам га мало зачуђено, видећи како стоји преда мном, осмејкује се широко упртих очију у мене, а ништа не говори.

- Како, па данас је празник... - промрмља он, па кад и сам виде да више нема шта да каже, он ме остави и похита у кујну.

Уједно напомињем да се нас двојица ни после овога готово баш никад нисмо састајали, нити смо један другом рекли коју реч. И тако све до мога ослобођења.

У кујни, око врелих пећи, тишма и гурање, да човека удаве. Сваки пази на своје добро, „куварице" већ спремају заједничко јестиво од државних намирница, јер ће се данас раније ручати. Усталом, још нико не једе, мада би неки и хтели, али се пристојност одржава због других. Чека се на свештеника, после њега ће се омрсити. Међутим, још се није сасвим разданило, а отуд од тамничке капије разлеже се капларево дозивање: „Кувари, овамо!" Дозивање се чуло готово сваког часа, и потрајало је близу два часа. Траже се кувари да примају поклоне који се из свих крајева града

доносе у тамницу. Доносе се у врло великој количини земичке, погаче и прженице", медени колачи, крофне, и разна кисела теста. Мислим да у целоме граду није изостала ниједна домаћица из трговачких и мањих грађанских кућа, да није послала у тамницу свога хлеба, те да „несрећницима" и затвореницима честита велики празник. Било је богатих дарова, кисела теста од најчистијег брашна и са разним зачинима, послатих у великој количини. Било је и сасвим сиротињских дарова, какав јефтин хлебчић као земичка, каква погачица или лепињица од црна брашна једва зачињена скорупом: то је био дар сиромаша сиромашу. Све се примало подједнако захвално, без разлике. Примајући дарове, осуђеници скидају капу, клањају се, честитају празник и носе дарове у кујну. А кад се накупи читава гомила дарованог хлеба, онда се потраже најстарији из сваке касарне те они то поделе подједнако на све касарне. Нема ни свађе ни грдње, све се ради поштено, подједнако за све. Што је добила наша касарна то је већ раздато, делили су Аким Акимих и још један осуђеник, делили су својом руком и својом руком су раздавали свакоме напосе. Не беше ни најмањег приговора, ни најмање зависти ни од кога, сви су били задовољни, и није се ни посумњало да је нешто затајено или неједнако подељено.

Кад Аким Акимих сврши свој посао у кујни, он пређе на облачење. Обукао се сасвим онако како приличи и свечано, не остаде ниједна копча незакопчана, а чим се обукао он одмах пређе на праву молитву. Молио се доста дуго. На молитви је било већ много осуђеника, махом постаријих. Млађи се мање моле, тек ако се понеки прекрсти кад устаје, после спавања, и празником. Свршивши молитву, Аким Акимих приђе мени и некако свечано ми пожеле срећан празник. Ја га одмах позовем на чај, а он мене на прасе. Мало затим дотрча и Петров, да ми честита празник. Чини ми се, већ је пио, и мада ми је дотрчао задихан није ми много шта рекао само је мало постојао преда мном, као у неком очекивању, па брзо отишао у кујну. Војничка касарна се међутим спремала да дочека свештеника. Војничка касарна није као што су остале, тамо су постеле поређане поред зидова, а не наспред собе, као у свима другим касарнама, тако да је то била у целој тамници једина соба чија средина није закрчена. Такав распоред је и учињен вероватно зато да би се у каквој прекој потреби сви осуђеници могли одмах прикупити. Насред собе намештен је сто, застрт чистим пешкиром. На сто метнуше икону и запалише кандило. Дође и свештеник, с крстом и светом водицом. Пошто се пред иконом молио Богу и појао, он стаде пред осуђенике, а они истински побожно прилажаху

да се поклоне пред крстом. Затим свештеник обиђе и остале касарне и пошкропи их освећеном водом. У кујни похвали наш тамнички хлеб, у граду толико већ чувен због своје укусности. Осуђеници одмах понуде свештенику два свежа тек испечена хлеба, одмах су послати његовој кући по једном инвалиду. Крст је испраћен исто онако побожно као што је и дочекан, а готово одмах затим дођоше мајор и командант. Команданта су сви код нас волели и поштовали. У пратњи мајоровој он обиђе све касарне, и свима пожели срећан Божић, зађе и у кујну и опроба тамничку чорбу. Била је изврсна, за овакав дан дата је готово по цела фунта говедине на свакога осуђеника. Поред тога зготовљена је и каша од проса, а масла је метнуто до миле воље. Кад мајор отпрати команданта, он нареди да се руча. Осуђеници гледају да му не изађу на очи. Наши не воле његов пакосни поглед иза наочара, он и сад разгледа и десно и лево: неће ли се видети какав неред, пронаћи какав кривац.

Ручак. Прасе Акима Акимића беше изврсно печено. Кад наједанпут - ја не могу да разјасним како се то десило - одмах чим је мајор отишао, на неких пет минута по његову одласку, видело се врло много пијаних, док само за пет минута раније сви беху готово потпунотрезни. Виде се многа зацрвенела и усјактана лица, искрснуше и балалајке. Мали Пољак већ свира некеме веселом брату, који га је погодио на цели дан, и циличе му неке веселе игре. Разговор је све бучнији и пијанији. Но ручак се сврши доста мирно, у реду. Сви су сити. Старији и озбиљнији готово сви одмах одоше да спавају, па тако и Аким Акимић, сматрајући да се о великим празницима свакако мора после ручка мало поспавати.

Стародубовски староверац, пошто је мало тренуо, попе се на пећ, отвори овоју књигу, и готово без прекида молио се Богу све до касно у ноћ. Тешко му је да гледа тај стид и „страм“, како он каже за општу пијанку код осуђеника. Черкези, сви, наместили се у трему, па радознало и уједно с неким гнушањем посматрају пијану дружину. Сretoх се с Нуром: „Јаман, јаман!““, рече ми он машући главом у побожној срцби, „ух, јаман! Алах ће се љутити!“ Исај Фомић, јогунасто и охоло, као у инат, осветли свећом свој крајичак и узе да ради, очигледно показујући да он тај празник ни у шта не рачуна. Овде-онде по кутовима започеше и мајдани. Од инвалида се не боје, а да их не би изненадио подофицир, који се и сам стара да ништа не види, они наместише стражу. Дежурни официр целог дана једва ако је двапут-трипут завирио. Али чим се он појави пијани се посакривају а мајдани прекину, но, како изгледа, он сам је намерно жмурио пред малим нередима. За данас ако се ко и опије,

ТО се сматра само као незнатан изгред. Мало-помало људи се сасвим распустише. Настадоше и свађе. Па, ипак, много је више трезних, има ко да припази на пијане. Зато су пијани пили и преко мере. Газин је усхићен. Задовољна лица, он се весели код своје постеље - под њу је сакрио вотку, досад потајно чувану негде у снегу иза касарни, и лукаво се смешка гледајући на потрошаче кад му прилазе за пиће. Био је трезан, није попио ни капи. Намислио је да пијетек пред крај празника, док прво испразни све осуђеничке џепове.

По касарнама се разлегну песма. Но глава се већ пуши и несвесна је од претераног пијења, и певање није далеко од плакања. Многи, с кожухом о рамену, шеткају с балалајкама у руци, и као ђиде ударају по жицама. У засебном одељењу саставило се и певачко друштво од осам певача. Они дивно певају уз пратњу балалајки и гитара. Али мало певају праве народне песме. Сећам се само једне, ваљано отпеване:

*Ја сам синоћ млада
На весељу била.*

Овде сам чуо једну њену варијанту за коју дотле нисам знао. На крају песме додавало се још и ово:

*Ја сам млада
Кућу успремила;
Кашике опрала,
Чорбицу налила,
Кришчице наскла,
Первазе опрала,
Колаче испекла.*

Махом се певају песме које се код нас зову тамничке песме, уосталом све познате. Има једна хумористична: „Беше некад..." у којој се пева како је неко некада весело живео и био у слободи као господин, а сада тамнује. Пева како је некада благовао, залевао „блamanже шенпањем""", а сада вели

*Једem купус с бистром водом,
Па све пуца за ушима.*

А много се пева и ова, врло позната:

*Док сам био младо лудо,
Живео сам весело;
Имао сам и капитал, -
Али сам га утуц'o;
Сад сам ево пропао...*

и тако даље. Само што наши не изговарају „капитал“, него копитал, по речи „КОПИТЬ“, певају СЕ и тужне песме. Једна је права робијашка, а чини ми се да је и она доста позната:

*Већ се небо зарудело,
Добош зору објављује -
Регар врата нам отвара,
Писар иге га прозива.
Нико нас не гледа оеге,
Нити пита како нам је,
Међу овим зидинама.
Али Еолје сеуга с нама,
БОГ небесни, творац света -
Нећемо ни ту пропасти.*

Друга је песма још тужнија, а пева се по врло лепој мелодији. Ту песму, сладуњаву и доста неуро сложену, вероватно је испевао какав изгнаник. Сада се сећам само неколиких стихова из ње:

*Моје очи неће више
Видети МОГ завичаја,
Осуђен да вечно трпим
Невин, муке, а без краја.
На крову ће ћук да ћуче,
По шумама одјекнуће,
Срце ће ме забољети
Мене шамо неће бити -
Нећу, тужан, никад гоћи.*

Код нас се ова песма пева врло често, али не у хору, него појединце. Тако, кад се не ради, док смо на доколици, бива да когод изађе на трем од степеница, седне, замисли се, подними главу и запева танко и високо. Слушате, а некако срце вам се цепа. Ми имамо добрих гласова.

Поче, међутим, и сутон. Јад, туга и смућеност пробише, горки, кроз пијанчење и теревенку. Ко се до пре једног часа смејао, сада, пошто се поштено напио, већ тамо негде рида. Други се већ двапут-трипут позавадили и побили. Трећи, бледи, једва се држе на ногама, тетурају по касарнама, изазивају свађе. А они који у пићу нису свадљиви, они узалуд траже пријатеље да пред њима олакшају своје срцу и да исплачу свој напиток јад. Сви ови јадници хтели су да се радују на велики празник, да се провеселе, али, Боже, да

тешкога и тужнога дана готово за свакога од њих! Сваки га је испраћао као да се преварио у некаквој нади.

Петров је још једно двапут дотрчао до мене. Преко целог дана пио је врло мало, био је готово сасвим трезан. До последњег тренутка све је нешто очекивао, нешто што се зацело морало десити, нешто необично, свечано, посебно радосно. Он о томе није говорио, али му се видело по очима. Непрестано је шеткао тамо-овамо, из касарне у касарну. Но ништа се необично није ни десило, ни видело, ништа осим пијења, осим напите и сметене погрде и псовке, и глава упаљених и смућених од пића. И Сироткин је шетао по свима касарнама, у црвеној кошуљи, лепушкаст, умивен, и он као да је мирно и наивно нешто очекивао. Мало-помало касарне постадоше несносне и одвратне. Разуме се, десило се и много смешних ствари, али мени је било некако тужно, жао свију, тешко, досадно и непријатно међу њима. Ено, двојица се препиру ко ће кога да угости. Види се да се одавно препиру, и да су се пре тога још и позавадили. Један је већ одавно нарочито узео другог на зуб. Жали се, па, једва преврћући језиком, напреже се да докаже како му је онај други учинио криво: продат је некакав кожух, утајен је некад неки новац, прошле године, о белој недељи, и осим тога још нешто, богзна шта... Онај што је оптуживао, висок и мускулозан момак, разборит, миран, али кад се опије онда гоњен жељом да се спријатељи, да искаже своје јаде, да олакша срцу. Он и грди супарника, и показује тежњу да се после тога још чвршће измири с њим. Други је плећаст, стамен, омален, округла лица, лукав, подмукао, интригант. Можда је тај попио и више од свога друга, али је само тек мало пијан. Он је упоран, и познат је као имућан, али му је сад однекуд корисно данељу тисвога осећајног пријатеља, па га одводи крчмару, пријатељ тврди да је он дужан, обавезан да му да, „само ако си поштен човек“. Крчмар, с неким поштовањем према потрошачу, и са сенком презирања према осећајном пријатељу који не пије за своје паре већ се части на туђ рачун - узме чашицу и напуни је.

- Не, Степка, то си ти дужан - говори пријатељ жељан срдачних излива - зато што је то твоја дужност.

- Ма нећу ја с тобом узалуд тупити језик! - одговара Степка.

- Не, Степка, ти то булазниш - тврди пријатељ примајући чашу од крчмара - него дужан си ми, има мојих новаца код тебе, савести немаш, дужна ти је и коса на глави. Ти си, Степка, хуља, у једну реч - хуља! Ето ти!

- Хајде не рунцај! Просу пиће! - викну крчмар на осетљивка. - Чини ти се част, даје ти се, па пиј! Нећу ваљда до сутра да те дворим!

- Па и попићу! Што вичеш! Срећан Божић, Степане Дорофејићу! -уљудно и с лаким поклоном, држећи чашицу, окрете се он Степки, кога је још малочас назвао хуљом.

- Здрав био и живео сто година! А што си одживео, не рачуна се! Некада, браћо - напомену он важно и озбиљно, и као да говори свима - умео сам ја много ракије да посучем, али сад, види се, стижу ме и године. Хвала ти, Степане Дорофејићу!

- Нема на чему.

- Аја, Степка. јаћуједнакооономедати говорими, осим што си ти за мене велика хуља, ја ћу опет да ти кажем...

- А ево шта ћу ја теби да кажем, њушко пијана-прекиде га Степка, изгубивши стрпљење. - Слушај, и упамти сваку моју реч: ево, да полутамо свет, пола теби пола мени. Иди, и не излази ми више на очи! Довде си ми дошао!

- Дакле, не даш паре?

- Какве паре још хоћеш, пијаницо?

- Хеј, пази се, на оне свету доћи ћеш сам да ми их даш, али ја нећу да их примим. Наша је пара с трудом стечена, у зноју, и са жуљевима. Уморићеш се с мојим петаком на оне свету!

- Хајд' одлази до ђавола!

- Што ме тераш, ниси ме упрегнуо.

- Одлази, одлази!

- Хуљо!

- Робијашу!

Опет настаде грдња, још већа него пре чашћења.

Ено тамо друга двојица, пријатељи, седе на постељи, сваки за себе, један је висок, крупан, меснат, прави месар, у лицу црвен. Само што не плаче, тако је ганут. Други је слаб, танак, мршав, дугачка носа, с којег као да нешто капље, очи, мајушне као у прасета, оборене земљи. То је човек вешт у опхођењу и школован, некада је био писар, и мало с висине гледа на свога друга, што је другу, у потаји, врло непријатно. Цели дан су заједно пили.

- Усудио се, он, мене! - виче дебелко, а левом руком обухватио писареву главу и снажно је љуља. „Усудио се“, то ће рећи: ударио га. Дебелко, који је некада био подофицир, потајно завиди мршавку, сваме пријатељу, зато се обојица, један пред другим размећу извештаченим фразама.

- Аја теби кажем да ни ти немаш право -започне писар учитељски, с висине, никако не дижући поглед на друга, и достојанствено гледајући у земљу.

- Усудио се, чујеш ли! - упада му у реч дебелко, још јаче клатећи драгога пријатеља. - Ти си ми садједини остао на целој свету, чујеш ли ти то? Зато само теби и говорим, усудио се, он, мене!...

- А ја опет кажем: тако бедно оправдање, драги пријатељу, то је само срамота за твоју главу! - одговара писар танким и уљудним гласом - стога је паметније, драги пријатељу, да признаш: све то, у овом пијанству, долази услед твоје сопствене несталности...

Дебели пријател. се одмаче мало уназад, својим пијаним очима тупо гледајући собом задовољног писарчића, па наједанпут, сасвим изненадно, из све снаге удари га огромном шаком посред мајушног лица. Тако се сврши пријатељство којеје потрајало цео дан. А драги пријатељ онесвесћен слете под постељу...

Улази у нашу касарну један мој познаник из посебног одељења, бескрајно добродушан и весео момак, доста бистар, безазлено подсмешљив. по изгледу необично наиван. То је онај штосе, првога мог дана у тамници. оручку у кују ни распитивао за имућног сељака, уверавао да он има „анбиције“, и са мном пио чаја. Има око четрдесет година, врло дебеле усне, велики меснат нос пун бубуљица. У рукама држи балалајку и немарно удара по жицама. За њим, као његова сенка, иде осуђеник необично мали растом, с великом главом, кога сам до сада врло мало познавао. Уосталом, њега нико и не гледа. А био је некако чудноват, неповерљив, вечито ћутљив и озбиљан, ради у шивари и очевидно се труди да живи само за се, ни с ким се не дружи. А сад, како је пијан, пристаје уз Варламова као сенка. Прати га јако узбуђен, маше рукама, удара песницом о зид, по постељама, и само што не плаче. Изгледа као да га Варламов и не види, као да и није поред њега. Занимљиво је што се ова двојица пређе готово никако нису ни састајала, они ни по занимању ни по нарави немају ничег заједничког. Нису ни у истом одељењу, нити станују у истој касарни. Мали осуђеник зове се Булкин.

Кад ме угледа Варламов, развуче уста. Сео сам код пећи, на својој постељи. Он стаде према мени, мало подаље, нешто промисли, љућну се, приђе ми неједнаким корацима, некако се јуначки изви целим телом, па овлаш додирујући жице, и једва осетно лупкајући и чизмом,* запева у речитативу:

*Белолика обла лика,
Мила моја,
Пева као сеница;
У хаљини атласној
Дивној и украшеној,
Моја је красавица.*

Изгледа да је ова песма пореметила Булкиново расположење и расрдила га, јер он замаха рукама и довикну свима:

- Браћо, он то лаже, све то лаже! Ниједна реч није истинита. Све лаже!

- Старино, Александре Петровићу! - проговори Варламов и загледа ми се у очи обешечачки насмејан, и умало што не приђе да се са мном пољуби. Добро се напио. Израз: „старино, тај и тај“, „старини томе и томе“, значи: моје поштовање томе и томе, уобичајен је код простих људи у целој Сибиру, макар се тицао и младића од двадесет година. Реч: „старино“ означава поштовање, углед, чак и понизно, ласкаво указивање поштовања.

- Но, Варламове, како сте?

- Па тако, живи се од дана до дана. А кад се ко радује празнику, ондајевећ зоромпијан, опроститеми!-одговараше Варламов, као мало певушећи.

- Само лаже, све то он опет лаже! - виче Булкин и некако очајно удара руком по постељи.

Али Варламов као да се зарекао да не скреће на њега ни најмању пажњу, у том је било врло много смешног, јер се Булкин још од јутрос привезао уз њега просто ни због чега другог него баш зато што Варламов „само лаже“, како се то нјему однекуд чинило. Стално је ишао за нјим, као сенка, хватао се за сваку његову реч, а своје руке изубијао и готово искрвавио ударајући лактовима о зидове и постељне даске, патио, очевидно патио, мислећи да Варламов „све лаже“! Да је имао косу, он би је, од тешке љутине, сву почупао с главе. Као да је узео на себе дужност да одговара за сваки поступак Варламова, као да све погрешке и мане тога човека леже на његовој савести. А комедија је у томе што га Варламов и не гледа.

- Лаже, једнако лаже, само лаже! Ниједна му реч ни за шта не пристаје! - виче Булкин.

- А што се то тебе тиче? - питају га у смењу осуђеници.

- Рећи ћу вам, Александре Петровићу, да сам ја био врло леп човек, и девојке су ме много волеле... - убаци Варламов изненадно.

- Лаже! Опет лаже! - прекиде га Булкин с неком циком у гласу. Осуђеници се кикоћу.

- А ја се пред њима шепурим и дичим, на мени црвена кошуља, чакшире од кадифе, излежавам се као гроф Бутилкин“ то јаст, пијан као Швеђанин“, уједнуреч, молим лепо!

- Лаже! - одсечно пресуди Булкин.

61 „Гроф Бутилкин“, „гроф Чутурило“, тј. „испичаша“, пијаница.

62 Хоће рећи мртав пијан.

- А у то време, од оца ми остала зидана кућа на два спрата. Хе, ја у две године снизим кућу за два спрата, остану ми само врата, без довратака. Шта су новци? - голубови: долете, па опет одлете.

- Лаже! - још одсудније тврди Булкин.

- Онда се ја присетим, па одавде пошљем својим рођацима плачевницу! - можда ће ми послати мало парам. Кажу, ишао сам против својих родитеља, па зато. Нисам их слушао ни поштовао! Ево већ је седма година како сам послао писмо.

- И нема одговора? - запитих ја и насмејих се.

- Нема - рече па се одмах и сам насмеја, а све ближе примиче нос уз моје лице. - Знате, Александре Петровићу, ја овде имам љубавницу...

- Ви? Љубавницу?

- Па ономадне ми рече Онуфријев: „Ако је моја девојка рошава и није лепа, али бар има много хаљина, а твоја је лепа, али сиромашна, с торбом хода."

- Зар, истина?

- Истина, богами, просјакиња! - одговори он и прсну у смех, а насмејаше се углас и сви у касарни. Збиља, сви су то знали: здружио се с неком сиротицом, и за по године дао јој свега десет копејки.

- Дакле, шта желите? - запитих га, у жељи да га се већ једном ослободим.

Он поћута, погледа ме умиљато и рече меко:

- Па ето, ако ћете ми овом приликом дати мало на напојницу? Ваздан данас, Александре Петровићу, пио сам само чај - дода он гануто, примајући новац. - Тако сам се налипао да све брекћем, а у трбуху ми бућка као у бутели...

Али чим Варламов прими новац, Булкинова растројеност, изгледа, пређе сваку меру. Узмахује рукама страшно, као очајник, замало па да плаче.

- Људи Божи! - виче он у бесу, окрећући се свима у касарни - гледајте га! Једнако лаже! Што год каже, све, све, све лаже!

- А шта те се тиче? - вичу осуђеници чудећи се његовој љутини. - Луд си!

- Не дам да лаже! - виче Булкин, сева очима, и из све снаге удара песницом по дрвеној постељи. - Нећу да лаже!

Сви се гласно смеју. Варламов узима новац, клања ми се, и хита да оде из касарне - крчмару, то се зна. И, како изгледа, ту први пут сад опази и Булкина.

- Хајдемо! - позва га, и застаде на прагу. Као да му је збиља нешто потребан. - Буздоване! - дода, и презриво

пропусти испред себе огорченога Булкина, па опет поче дркати по балалајци.

Али нашто описивати то пијанство, тај мрак! Напоследку, сврши се тај загушљиви дан. Осуђеници тешким сном поспаше. У сну су говорили и бунцали још више него у обичне ноћи. Овде-онде још се седело око мајдана. Прошао је тај давно жељени празник. А сутра је опет радни дан, опет посао ...

ПРЕДСТАВА

Трећег дана Божића, увече, била је прва представа у нашем позоришту. Свакако, морало је бити много муке око припреме, али представљачи су сву бригу узели на себе, те ми остали нисмо знали ни шта се ради, ни шта ће бити. Чак нисмо добро знали ни шта ће се представљати. Сва три дана, идући на свој редовни рад, представљачи су се старали да набаве што више одела. Баклушин, кад ме види, само пуцка прстима од задовољства. Изгледа да је и за мајора спремио погодну песмицу. Но нама није било познато ни да ли мајор зна за то позориште. А ако зна, да ли је дао одобрење, или је наумио да ћути, па је ваљда само одмахнуо руком на то робијашко подузеће и поновио стару лекцију - да све буде у реду. Мислим, међутим, да зна за ову нашу намеру, не може бити да не зна. Само неће да се меша, јер зна да би можда горе било да забрани, осуђеници би правили лудости, пили би, и зато је много боље дасе чиме год забаве. Држим да мајор овако мисли, а држим то једино стога што је такво мишљење најприродније, најтачније и најздравије. Чак се може рећи: кад осуђеници не би о празницима имали позориште или какву другу сличну забаву, требало би да је управа сама измисли. Али, како се наш мајор одликује сасвим супротним начином мишљења него што је код осталих људи у свету, онда није чудо што ето грешим душу мислећи да он зна за позориште и да га одобрава. Такав човек, као што је наш мајор, увек мора некога да притиска и дави, да нешто отима, да некоме одузима права, речју, он мора где било и шта било да наређује, да издаје заповести. По томе је добро познат у целој граду. Шта му је стало што се баш због таквог притиска може десити да у тамници настане разуданост. „За обести постоје казне“ (мисле такви као што је наш мајор) „а за лупеже и осуђенике постоје строгост и непрекидно, буквално извршавање закона - а то је све што се тражи!“ Ти неспособни извршиоци закона никако не разумеју, нити могу да разумеју, а нису за то ни дорасли, да баш буквално извршавање закона, без смисла, без разумевања његовог духа, и води право у неред, и никада ничему другом није ни водило. „Закон говори, шта ћеш више?“, кажу они и искрено се чуде зашто се од њих тражи још, као додатак закону, здраво суђење и трезвена глава. Нарочито глава, то је за многе од њих, како изгледа, само сувишан и узбудљив луксуз, ометање, нетрпљивост.

Али, било како било, тек први подофицир није осуђеницима забранио да раде за представу, а њима је само то и требало. Могу поуздано рећи да су представа и захвалност за одобрење за представу биле узрок што о Божићу ниједно било ниједно озбиљног нереда у тамници, ниједне опасне свађе, ниједне крађе. Својим сам очима видео како су неки стишавали и склањали оне који су били сувише распуштени или су се свађали, и умиривали их једино напоменом да ће се због њих забранити представа. Подофицир је тражио од осуђеника реч да ће се сви лепо владати и у свему одржати ред и мир. Они су му то радосно обећали и одржали су реч као свето, а и ласкало им је што се у њихово обећање верује као у поштену реч. Треба, међутим, рећи да управу ништа не стаје да представу одобри. Место за позориште није раније спремљено, јер се за неких четврт часа позориште може и направити и растурити. Представа траје један и по час, и ако би се одозго изненада наредило да се прекине, све би за трен ока било учињено. Одело је сакривено у осуђеничким сандуцима. Пре него што опишем позорницу и одела, да прво кажем нешто о програму, то јест шта се управо хтелo играти.

Истина, писаног програма није било. Уосталом, за другу и трећу представу нашао се један, написао га је Баклушин за господу офицере, и уопште за угледне госте, који су почастовали наше позориште и дошли још на прву представу. Наиме, од госпoде долазио је обично начелник страже, а једном нам дође и дежурни, паједном и инжењерски официр. За такве госте, ето, спремљен је био програм. Мислило се да ће слава тамничког позоришта прогмети далеко по тврђави, па чак и по граду, особито зато што у њему нема позоришта. Чуло се да су љубитељи позоришта давали једном представу - и то је све. Осуђеници су се као деца радовали и најмањем успеху, па се њим и хвалили. „Ко зна“, мисле они и разговарају међу собом, „ко зна, може за нас чути и главна управа, па ће господа доћи да гледају, тада ће видети каквих све има осуђеника.“ То није тек само просто војничко представљање, с некаквим страшилима, са животињама што се возају у чуновима, с медведима који иду на задњим ногама, и с јарчевима. То су глумци, прави глумци, играју господске комедије, и таквог позоришта нема ни у граду. Кажу, једанпут је била једна представа код генерала Абросимова, и биће их још, лепо, али они су једино у опреми јачи, а што се тиче разговора, ко то зна боље него наши. Може бити: дочеуће и губернатор и - све може да буде - може баш и он хтети да дође и да види. У граду нема позоришта. . . Једном речи, њихово уображење, нарочито после првог успеха, достигло је о празницима до врхунца, видело је готово већ и награде и смањивање радног времена, али, готово у исти мах, они су се

и сами себи смејали, најдобродушније, због тих снова. Речју, то су била деца, права деца, премда је понеко од те деце било већ у четрдесетим годинама.

Иако није било писаних програма, ја сам углавном знао шта ће се дати. Прво „Филатка и Мирошка“, супарници. Још на недељу дана пре представе, Баклушин ми се хвалио да ће улога Филатке, коју је он узео, бити одиграната колепо, како ни у санктпетербуршком позоришту још није одиграна. Шеткао је по свим касарнама и хвалисао се, страшно и бестидно, а уједно и сасвим добродушно, па би покаткад изненадно изговорио штогод „театрално“, то јест из своје улоге, сви се тад кикоћу, па било то смешно или не било. Уосталом, право рећи, осуђеници су се и сад умели уздржавати и чувати своје „достојанство“. Јер, Баклушинова причања о позоришту и наводи из улоге одушевљаваху, или само најмлађе, жутокљуне слушаоце, неуздржливе, или оне „најзнатније“ осуђенике чији је ауторитет учвршћен, те за свој углед више немају да се боје, и кад отворено исказују своја осећања, која му драго, макар и најнаивнија (што ће рећи, по тамничком схватању, најнезгоднија и најнеупутнија). А остали су ћутећи слушали шта се говори о позоришту, нису осуђивали, нити су приговарали, али су се својски паштили да према свему томе причању остану хладни и помало и на висини.

Тек сасвим напослетку, готово на сам дан представе, сви су желели да знају шта ће бити, како ће наши играти, шта ће радити мајор, хоће ли бити успеха као и лане, и тако даље. Баклушин ме је уверавао да је избор глумаца сјајан, да је сваки „на свом месту“. Биће чак и завеса. А Филаткину невесту играће Сироткин, „па ћете и сами видети“, дода он жмиркајући очима и цокћући језиком, „видећете како изгледа у женском оделу!“ Поседница, добротворка, имаће хаћину с наборима, и „перилину“, и амрелче, а поседник, добротвор, појавиће се у официрском мундиру с ађутантским нараменицама и с тршчаним штапићем. Затим ће доћи друга, драмска представа, „Кедрил прождрљивац“. Назив комада ме је врло заинтересовао, али и поред брижљивог распитивања, нисам пре представе ништа могао дознати, толико само, да комад није узет „из књиге“, него из преписа који је дао неки пензионисани подофицир, из подграђа, који је, мора бити, и сам некада играо у њему на каквој војничкој позорници. У неким нашим удаљеним градовима и губернијама доиста има таквих позоришних комада за које, како се чини, нико не зна, и можда нису никад нигде штампани, али су се сами по себи однекуд нашли и ушли у редовне потребе сваког народног позоришта у извесним крајевима Русије. Кад рекох „народно позориште“, додаћу: да би било добро, и предобро, кад би се ко од наших испитивача заузео да се са још већом пажњом него досада распита о народном позоришту, које ми

имамо, које постоји и можда није ни сасвим ништавно. Нећу да верујем да су сами наши осуђеници измислили све што сам доцније видео у нашем тамничком позоришту. Потребни су за то наследност предања, утврђени методи и схватања, који по сећању прелазе с колена на колено. Такве ствари треба тражити међу војницима, фабричким радницима, по фабричким градовима, па и код незнатних, а простих грађана у неким забаченим и сиромашним градићима. Те позоришне ствари сачуване су чак и по селима, по губерњским градовима, код домаће послуге у већим поседничким кућама. Ја чак мислим да су се многи старински комади, у преписима, само преко тих домаћих слугу, не друкчије, раширили по свој Русији. Некадашњи стари поседници и московска господа имали су своја позоришта с артистима од својих људи, са својих имања. Са тим позориштима и јесте створен почетак наше народне драмске вештине, чија су обележја несумњива. Што се тиче „Кедрила“, ја, и поред велике жеље, нисам могао пре представе ништа да дознам, осим да на позорницу излазе зли духови и односе Кедрила у пакао. Али шта значи Кедрил, и зашто Кедрил, а не Кирил? Да ли је то неки догађај из руског живота, или туђинског? – то никако нисам могао да сазнам. Као завршетак, биће, како су нам објавили, и једна „пантомима с музиком“. Разуме се, све је то будило интересовање. Глумаца има петнаест: све су то живахни и ваљани људи, непрестано су се немирно вртили, састајали, држали пробе, (каткад иза касарни), крили се. Речју, хтели су да нас задиве нечим необичним и неочекиваним.

У радне дане тамница се рано затвара, одмах чим падне мрак. О светим данима“, изузетно, није се затварала до повечерја, до позива на спавање. Та је повластица била дата једино због позоришта. За то време, сваког дана предвече ишло се из тамнице начелнику страже, „с најпокорнијом молбом да се допусти представа, и да се тамница што доцније затвара“, и додавало се како је „и синоћ била представа, и врата дуго нису затварана, па није било никаквог нереда“. А официр, начелник страже, мислио је: „Доиста, синоћ је било све у реду, и кад сами дају реч да ће и данас бити тако, значи да ће сами на себе пазити, а то је поузданије него ишта друго. Напротив, да им се представа забрани, они би можда и намерно (ко ће их знати, робијаши су!), у срџби, направили какво зло, преварили би чуваре.“ Па, напослетку, и ово: досадно је и стражарити, а даје се представа, и то не проста војничка, него осуђеничка, а осуђеници су занимљив свет,

биће пријатно за гледање. А начелник страже увек има право да види шта се ради. Дође дежурни.

- Где је начелник страже?

- Отишао је у тамницу да преброји осуђенике и да затвори касарне.

Такав је одговор тачан, оправдање пак истинско. Тако су начелници страже сваке вечери, за време празника, одобравали представе, и касарне нису затваране све до навечерја. Осуђеници су и раније знали да с те стране неће бити сметње, па су били мирни.

Око седам часова дође по мене Петров, те заједно одосмо на представу. Из наше касарне пођоше готово сви осим черниговског староверца и Пољака. Пољаци су се тек при последњој представи, четвртог јануара, одлучили да и они пођу, и то тек после много уверавања да је тамо и лепо, и забавно, и да нема никаквих опасности. То њихово презање и потцењивање није нимало вређало осуђенике, они их тога дана (четвртог јануара) дочекаше врло уљудно. Још им уступише и најбоља места. А за Черкезе, и особито за Исаја Фомића, наше је позориште било право уживање. Исај Фомић је на свакој представи давао по три копејке, а на последњој спустио у тањир свих десет, и на лицу му се огледало блаженство. Представљачи су одредили да од гледалаца узимају: колико ко да за трошкове око припрема, и за њихово лично *поткрепљење*. Петров ме увераваше да ће ми бити дато једно од првих места, па макар позориште било пуно препуно, рачуна се да сам имућнији од других, па ћу, вероватно, више и дати, а осим тога и више разумети него други. Тако је и било. Али прво да опишем дворану и позориште.

Наша војничка касарна, у којој је позориште удешено, дугачка је петнаест корака. Споља се прво долази на степенице с тремом, из трема у мало предворје, а из њега у касарну. Као што сам већ поменуо: ова дугачка касарна није намештена као остале, него су постеље поређане дуж зидова, а средина собе је слободна. Половина собе, ближа уласку са степеница, остављена је за гледаоце, а друга половина, спојена с другом касарном, одређена је само за позорницу. Прво ме изненади завеса. Она попреко пресеца целу собу, за десет корака ширине. Завеса та је била такав луксуз, да се збиља човек морао дивити. Осим тога, насликана је уљаним бојама, ту су: дрвеће, хладњак, рибњак, пуно звезда. Направљена је од дебелог платна, старог и новог, шта је и колико је ко дао и приложио: стари осуђенички омотачи за ноге, кошуље, све којекако састављено у један велики застор, за један део само није стигло платна, него је завеса састављена просто од хартије, скупљене лист по лист из разних писарница и других канцеларија. А наши сликари,

међу којима се одликовао и „Брилов” А-ев, побринули су се да завесу насликају и улепшају. Ефекат је ванредан. Таква дивота раздрагала је и највеће мргуде и педанте, и кад поче представа, они су, сви без разлике, били исто тако деца као и они најватренији и најнестрпљивији. Сви врло задовољни, чак хвалисаво задовољни.

Осветљење даје неколико лојаних свећа, исечених на мање комаде. Пред завесом су две клупе из кујне, а пред њима три-четири столице из подофицирске собе. Столице су за најугледније госте, офицере, ако би дошли, а клупе су за подофицире, инжењерске писаре, спроводнике, и остале, који су, такође, службена лица иако нису официри. Тако је и било: страни посетиоци долазили су за све време празника, једне вечери више, друге мање, а на последњој представи ниједно место на клупама не остаде празно. Иза клупа били су осуђеници, они, из поштовања према гостима, стоје, гологлави, а премда је у соби запара, сви имају кратке бунде или кожухе. Разуме се, за осуђенике има врло мало места. Али, сем што су у правом смислу речи седели један на другом, нарочито у последњим редовима, биле су заузете још и постеље, и кулисе, а нашло се љубитеља уметности који су непрестано ишли иза позорнице, у ону другу касарну, па отуда, иза последње кулисе, посматрали представу. Тескоба у првој половини касарне била је претерана, могао бих је упоредити са тескобом и притиском које сам неки дан видео у купатилу. Врата од предворја су отворена, и у предворју, где је двадесет степени хладноће, опет је велика навала. Нас, мене и Петрова, одмах пропустише напред, готово до клупа, одакле се много боље види него из задњих редова. Унеколико, менесу сматрали као оцењивача, znalца, који је видео и боља позоришта, приметили су да се Баклушин једнако са мном нешто саветује и да се према мени држи с пуно поштовања, дакле, и мени припадају место и почаст. Јесте, осуђеници су у највећој мери сујетни и лакомислени, али све је то привидно, намерно. Могу сеони мени и подсмевати, видећи да имураду нисам добар помагач, може Алмазов презриво гледати на нас племиће и пред нама се разметати својом вештином у печењу алабастера - али у те подсмехе и гоњења меша се још нешто: ми смо некадашњи племићи, ми смо из оног друштвеног реда из кога су и њихови некадашњи господари, о којима нису могли сачувати лепе успомене! Но сада, у позоришту, они се склањају испред мене. Признају да овде ја умем боље да судим него они, да сам видео и да знам више него они. Чак који за мене нимало не маре (ја то знам) сада су желели да ја похвалим њихово позориште и без икаквог понижења за себе пустили су ме на боље место. Тако мислим сада, сећајући се својих тадашњих утисака. А тада ми се учинило, то памтим, да у њиховом правичном суду о себи није било

никаквог понижавања, само осећања о своме сопственом достојанству. Најјача и најсјајнија карактеристична црта нашега народа, то је осећање правде и тежња за њоме. А петлићка особина: да се свуда и на сваком месту буде први пошто-пото, без обзира на то да ли човек то заслужује или не - тога у народу нема. Треба само скинути спољашњу, нанесену кору, и загледати у срж пажљивије, поближе, без предрасуда, па ће свако опазити у народу ствари о којима није слутио. Мало је чега чему наши мудраци могу народ да науче. Штавише, ја поуздано кажем да би се они морали поучавати од народа. Док смо се тек спремали за одлазак у позориште, Петров ми наивно рече да ће мене пустити напред и стога што ћу дати већи прилог. Цена за улазак није одређена, сваки даје колико може и хоће. И кад су, стањиром, скупљали прилоге, сваки је дао колико-толико, бар покоју пару. Ако су мене доиста унеколико и ради новца пустили напред верујући да ћу ја дати више него други, било је у томе врло много осећања о свом достојанству! „Ти си имућнији од мене, дакле иди ти напред, а премда смо овде сви једнаки, ти ћеш ипак дати више, дакле је глумцима такав посетилац милији, и зато теби припада прво место, јер нисмо ми овде дошли зато што плаћамо, него из уважавања, па треба дакле сами да се распоредимо.“ Колико је ту правог племенитог поноса! То није поштовање према новцу, него према самом себи. Уопште узевши, нема у тамници нарочито поштовања према новцу, према богатству, нарочито ако се гледа на све осуђенике без разлике, на масу, на заједницу. Ја се не сећам ниједнога који би се ради новца озбиљно понижавао, па баш ако би имао и појединце да посматрам. Има их који једнако мољакају, просјаче, и од мене, али у томе је више обешечајства и распуштености него право просјачења, више хумора, наивности. Не знам да ли разумљиво тумачим... Али, заборавих на позориште! Пређимо на то.

Пре него што је дигнута завеса, соба је давала необичну и живу слику. Прво, гомила гледалаца, стиснута, згњечена, притешњена са свих страна, нестрпљива и блажена лица, чека почетак представе. У последњим редовима људи гмижу једни преко других. Многи су донели цепанице и трупце из кујне, како-тако их прислонили уза зид, попели се на њих, а обема рукама се опирали о рамена оних испред себе и не мењајући положај остали тако пуна два часа, сасвим задовољни и собом и својим местом. Други су нашли добро место за ноге на доњем делу пећи, па су и они издржали све време на том месту, ослањајући се на оне пред собом. Тако је било и у последњим редовима, иза зида. А и са стране, на постељама, стајала је збијена гомила, над главама свирача. То су била добра места. Петорица су се попела на саму пећ, и лежећи на њој гледали доле: ти су просто били срећни! По даскама прозора, на дру-

гом зиду, опет гомиле оних који су задоцнили или који нису нашли добра места. Сви се понашају мирно и пристojно. Сви желе да се пред господом и посетиоцима што лепше покажу. На свакоме лицу огледа се најнаивније очекивање. Сва су лица црвена и мокра од зноја, од врућине и запаре. Како је необичан одсјај детињске радости, слатког, чистог задовољства што сија с ових избразданих, жигосаних чела и образа, из погледа тих до сада суморних и мрких људи, из очију у којима понекад сева страшна ватра! Сви су без капа, а с моје десне стране све главе изгледају сасвим обријане.

Али ено се на позорници опажа кретање, трчкарање, спремање. Сад ће се дићи завеса... Засвира оркестар... Тај оркестар вреди споменути. Са стране, на постелима, сместило се осам свирача: две виолине (једна је наша, тамничка, друга је позајмљена од неког у тврђави, а вештак је из наше куће), затим три балалајке - све наша рукотворина, две гитаре, и мали добош место контрабаса. Виолине само циче и стружу, гитаре ништа не вајају, али су зато балалајке биле славне. Умешност с којом су прсти прелетали по жицама, права је вештина. Свирају се само мотиви за игру. На местима за најживљу игру, свирачи ударају зглавцима о дашчицу балалајке, тон, укус, извођење, владање инструментом, начин у тумачењу мотива, све је то било своје, самоникло, осуђеничко. И један од гитариста изврсно познаје свој инструмент. То је био онај робијаш што је убио оца, племић. А добош - добош чини чудеса, час се врти на прсту, час опет палац заструје преко затегнуте коже, или се чују звонки, учестани, једнолики ударици, или се тај силни и јасни јек наједанпут некако распе у зрна, у небројено много ситних, шаптавих звукова, у жуборење и брујање. Напослетку, чују се још и две хармонике. На часну реч, ја досад нисам слутио шта се може извући из тих једноставних народних инструмената, просто да се чудите како је то лепа хармонија, свирање и, што је главно, дух, карактер схватања и тумачења суштине, мотива. Ја сам ту први пут потпуно разумео шта је управо то нешто бескрајно весело и разуздано, то својевољно и смело у руским веселим, живахним, слободним песмама с играњем.

Диге се и завеса. Сви се промешкољише, сви се померише с једне ноге на другу, они из последњих редова издигоше се на прсте, неко паде с трупца, а сви до једног отворише уста, упреше очи, и наста потпуна тишина... Представа поче...

Поред мене стоји Алија, у друштву своје браће и осталих Черкеза. Сви су страсно заволели позориште, и долазили, затим, на сваку представу. Опазио сам врло често да су сви мухамеданци, Татари и други, увек страсни љубитељи разноврсних представа и призора. Уз њих се прибио и Исај Фомић и, откако је дигнута завеса, чини

ми се сав се претворио у око и уво и у **наЈнаивниЈе**, жељно очекивање чудеса и уживања. Било би доиста жалосно кад би се разочарао у својим надама. Умиљато Алијино лице сија од детињске, дивне радости, тако да ми је, право да кажем, врло пријатно било гледати га и, сећам се, сваког пута, кад глумац изведе нешто смешно и вешто, кад се разлегне сложан смех гледалаца, ја се одмах окренем Алији и посматрам његово лице. А он мене не види, није му стало до мене. Сасвим близу мене, слева, стоји један постарији осуђеник, увек натмурен, увек незадовољан и набусит. И он је запазио Алију и, видео сам, неколико пута га погледао упола осмехнут-тако је био мио! Не знам зашто, али он га зове Алија Семјонић.

Почеше с „Филатком и Мирошком“. Филатка (Баклушин) збиља је био сјајан. Играо је изврсно, чисто. Види се да је мислио о свакој фрази, о сваком свом покрету. Свакој, и незнатној речи, сваком покрету уме да да значење које потпуно одговара карактеру улоге. Тој брижљивости, тој проучености, додајте још изванредну, неизвештачену веселост, природност, ненамештеност, па бисте се и ви, само да сте гледали Баклушина, одмах сложили са мном да је он прави, рођени глумац великога дара. Филатку сам више пута гледао у петроградским и московским позориштима и поуздано могу рећи да престонички глумци нису играли као Баклушин, он је био бољи. У поређењу с њиме, они су били „пејзани“, не прави сељаци“. Они су исувише желели да представе правога мужика. Осим тога Баклушина је подстицало и супарништво, сви су знали да ће у другој комаду Кедрила играти осуђеник Поцјејкин, глумац, и сви су, однекуд, мислили да је он даровитији, бољи од Баклушина. Збогтога је Баклушин патио као дете. Колико пута ми је ових потоњих дана долазио и отварао своје срце. На два часа пре представе грозница га је тресла. А кад се публика из гласа смејала и довикивала му: „Алал ти вера, Баклушине! Терај, соколе!“, његово је лице сијало од среће, а у очима севало је правонадахнуће. Призор с љубљењем, кадје Филатка пре него што ће се пољубити с Мирошком, најпре повикао: „Убриши се!“, па се и сам убрисао - био је врло смешан. Сви да умру од смеха. Али за мене су најзанимљивији били сами гледаоци, сви су били природни, слободни. Сасвим се отворено и непосредно предавали своме уживању. Узвици одобравања разлежу се све чешће. Ено, један гурка свога друга и журно му казује своје утиске, а не пита, и по свој прилици и не види,

65 У тадашњој руској књижевности прост народ је идеализован, улепшаван. Књишки сељак представљан је само у лепим цртама, светлим бојама, без мана, чист и очешљан, као на вашарским сликама. За таквога сељака нађен је, с друге стране, израз „пејзан“, (le paysan), што би се код нас рекло „молован“.

ко је тај до њега. Други, гледајући и какав смешан призор, одмах се одушевљено окреће целој гомили, брзим погледом прелази све, маше им рукама, као да их позива да се и они сви смеју, и одмах опет граби да даље гледа на позорницу. Трећи пуца језиком и прстима, и не може мирно да стоји, али како нема куда даље одатле, он само кбла с ноге на ногу. При свршетку комада општа веселост је била на врхунцу. Ја ништа не претерујем. Замислите тамницу, окове, невољу, дуге невеселе године које још долазе, живот једнолик као водене капље у суморне јесење дане. И сад, најједном, свима тим потиштеним и затвореним људима допуштено је да на часак пусте себи на вољу, да се повеселе, забораве тешки сан, спреме позориште, и још какво позориште, понос и дивљење целог града, ето да знате наше: ко су и какви су осуђеници!

Дакако, њих све занима, на пример, одело. За њих је врло занимљиво да, рецимо, неког Вањку Отпјетога, или Њецвјетајева, или Баклушина, виде у сасвим друкчијем оделу него што је оно у коме их већ толико година сваког дана гледају. Као веле: „Робијаш, баш робијаш, окови му звече на ногама, а ево га сад у капуту, са округлим шеширом, у огртачу-прави грађанин. Наместио бркове, косу. Ено, вадим из џепа црвену марамицу, брише се, представља господина, као да је, ни узми ни остави, баш прави господин!" Сви су у заносу. „Поседник добротвор" изашао у ађутантском мундиру, додуше врло старом, с нараменицама, на глави му капа с кокардом, направио велики утисак. Ту улогу су двојица страсно желела и, верујете ли? - као мала деца су се жестоко посвадила око ње, јер су обојица волела да се покажу у официрском мундиру са ађутантским нараменицама! Морали су их раставити други представљачи, већином гласова пресудише да та улога припадне Њецвјетајеву, али не стога што би он био угледнији, и тако више лично на господина, него стога што је уверавао да ће се појавити са штапићем у руци, па ће њиме махати и по земљи шарати као прави господин и највећи помодар, што Вањка Отпети не може ни да замисли, јер никад није ни видео праву господу. И збиља, чим Њецвјетајев са својом госпођом изађе пред гледаоце, он ништа друго није ни радио него је само брзо и окретно шарао танким трсковаком - однекуд набављеним - вероватно држећи да је то знак највећег господства, савршене елганције и отмености. По свој прилици, он је још у детињству, као босоног дечак, имао прилике да у кући свога господара види неког лепо обученог господина с трсковаком, па га очарало што се господин вешто играо њиме, и тако му је остао заувек неизгладив утисак у души и сада још, у тридесетој години, сећао се тачно како је то било и тиме је целу тамницу потпуно очарао и задобио. Њецвјетајев се

сасвим занео својом забавом, није гледао никога и нигде, и говорио је не дижући очију, само је пратио кретање свог штапића. И племенита спахиница је била на свој начин ванредно занимљива: на њој је стара изношена хаљина од муслина, личи на праву крпу, руке и врат голи, лице страшно набељено и нарумењено, проста платнена спаваћа капа на глави, сунцобран у једној руци, лепеца од шарене хартије у другој, и непрестано се хлади. Читав плотун смеха поздрави госпођу, а не уздржа се ни сама госпођа, него се неколико пута гласно насмеја. Госпођу је играо осуђеник Иванов. Сироткин, обучен као девојка, био је врло мио. И куплете су добро сложили. Речју, комад се свима потпуно свидео. Критике није било, нити је могло бити.

Још једанпут одсвираше увертиру: "Сбни мои, ебни", и опет се диже завеса. На реду је Кедрил. Кедрил је као неки Дон Жуан, на крају комада и господара и слугу однесу ђаволи у пакао. Одигран је цео чин, али видело се да је то одломак, недостајало је почетка и краја. Нема ни најмање везе ни смисла. Догађа се негде у некаквој друмској гостионици у Русији.

Гостионичар уводи у собу господина у огртачу и у округлом изгужваном шеширу. За њим иде његов слуга, Кедрил, носи путнички ковчег и кокошку завијену у модру хартију. На Кедрилу су кратак кожух и лакејски качкет. Он је тај прождрљивац. Њега игра осуђеник Поцјејкин, супарник Баклушинов. Господина игра опет онај Иванов који је играо племениту поседницу из првог комада. Гостионичар унапред казује госту да у соби има ђавола и нестаје га. Господин, зловољан и забринут, промрмља сам за себе како је он то одавно знао, па нареди Кедрилу да поводи ствари и да спреми вечеру. Кедрил је страшљивац и гладница. Кад је чуо за ђаволе, он бледи и дрхти као лист. Побегло би, али се боји господина. А још је и гладан. Он воли слатко, глуп је, лукав на свој начин, кукавица, вара господина где стигне, а у исти мах боји га се. То је особит тип слуге, у коме се некако нејасно и издалека називају црте Лепорела. Поцјејкин има истинског дара и, по мом мишљењу, бољи је још него Баклушин. Кад сам се сутрадан видео с Баклушином, ја му нисам потпуно казао своје мишљење, разуме се, јер бих га јако огорчио. Осуђеник који је играо господина, био је такође доста добар. Трпао је страховите глупости, сасвим незгодне, али му је дикција била правилна, живахна, а покрети прилагодни. Док се Кедрил петља с ковчегом, господин замишљено хода по позорници и гласно, да сви чују, објављује да је вечерас крај његовом путовању по свету. Кедрил радознато послушкује, кревећи

се, говори а part", и сваком речју насмејава гледаоце. Није му жао господина, али чуо је за ђаволе, хтео би да зна шта је то, и тако почиње разговарање и распитивање. Напослетку, господин му каже како је некада у некаквој невољи тражио помоћ од пакла и ђаволи су му помогли, избавили су га; али данас је рок, па ће можда данас доиста доћи, да му, по уговору, узму душу. Кедрил се тресе од страха. Али господин не губи присебност и наређује му да спреми вечеру. Чувши о вечери, Кедрил оживи, извади кокошку, извади вино, али мало-мало па штрпне кокошку, да проба. Публика се смеје. Врата скрипнуше, ветар лупну капцима на прозору. Кедрил дршће, брзо трпа у уста велики комад меса и не може да га прогута. Опет смех.

- Је ли готово? - виче господин шетајући и по соби.

- Одмах, господине... са' ћу ја... бити готов... - одговара Кедрил, седа за сто и сасвим спокојно стане таманити господинову вечеру.

Гледаоцима је очито мило што је слуга овако вешт и што је шерет, а и што је господин шмокљан. Ваља признати да Поцјејкин збиља заслужује похвалу. Оно: „Одмах, господине... са' ћу ја... бити готов", изврсно је изговорио. Седа за сто, лакомо једе и трза се на сваки покрет господинов - од страха да га не ухвати у превари, чим се овај окрене, он се одмах завуче под сто заједно с кокошком. Једва једном засити своју прву глад, време је да се сети и господина.

- Кедриле, хоћеш ли скоро? - виче господин.

- Готов сам! - одговара Кедрил храбро и наједанпут се сети да скоро ништа није остало за господина. Збиља, на тањиру је само једна кокошја нога. Господин, суморан и забринут, ништа не види и седа за сто. Кедрил са убруском у руци стане иза њега, да га услужује. Свака његова реч, сваки покрет кад се окрене публици, а маше главом на наивнога господина - гледаоци пропраћају неодољивим бурним смејањем.

Али тек што господин поче јести, дођоше ђаволи по њега. Ту сад ствар престаје бити јасна, ђаволи долазе некако сасвим необично: на кулиси са стране отварају се врата и појављује се чудна сподоба сва у белом, место главе има светиљку са свећом, а у руци држи косу. Зашто светиљка, зашто коса, откуда ђаволи у белом? Нико то не зна. Него, нико на то и не мисли. Ваљда тако мора да буде. Господин доста храбро повиче ђаволима да је он спреман, и нека га носе. А Кедрил се плаши као зец, крије се под сто, но ни тако престрављен не заборавља да узме стакло с вином. Ђаво зачас нестаде, Кедрил се извуче испод стола, али тек што

господин опет поче јести, три ђавола наново улете, зграбе старога господина и однесу га у доњи свет.

- Кедриле, избави ме! - виче он. Али Кедрилу није до тога. Он сад однесе под сто и тањир, и вино, па и хлеб. Сад је сам, нема ђавола, нема ни господина. Кедрил се затим извлачи испод стола, осврће се око себе, лице му се смеје. Он обешечаки зажмурну, седа за сто, маше главом према гледаоцима и полугласно каже:

- Е, сад сам сам... без господара!

Нато се сви насмејаше, мило им је што је без господара, а он опет полугласно додаје, све веселије подмигујући, и поверљиво говорећи публици:

- Ђаволи га однели!

Одушевљење је бескрајно! Сем што су ђаволи однели господара, Кедрил је то и казао врло смешно, обешечаки, с подругљиво-победничким бечењем, збиља, морало му се пљескати. Али Кедрилова срећа не потраја дуго. Тек што је узео флашу, насуо чашу вина и принео је устима, ђаволи се изненада вратише, полако, на прстима прикрадоше му се с леђа, па хоп, шчепају га за слабине. Кедрил виче колико га врло доноси, од страха не сме да се окрене, а не може ни да се брани, јер држи стакло и чашу и нема снаге да се с њима растане. Зинуо од страха, по минута оста седећи, с очима избуњеним у гледаоце, и са смешним изразом кукавичког страха, тако да би га вредело насликати. Напослетку, понеше га, заједно с боцом. Он се бацака и дречи, дречи. Његова дрека се разлеже још и иза кулиса. Али завеса пада, а сви се из гласа смеју, сви су усхићени, а оркестар почиње камаринску⁶⁸.

Почиње тихо, једва чујно, али мотив расте и расте, темпо се убрзава, разлеже се живахно и несташно куцкање по балалајкама. . . Камаринска у пуном свом размаху, и, богами, добро би било кад би је Глинка бар случајно чуо овде, код нас, у тамници. Почиње и пантомима уз музику и докле год је трајала камаринска није престајала. Позорница представља унутрашњост једне сељачке собе. На сцени су млинар и његова жена. Млинар, у једном крају собе, оправља ам, а у другом жена преде лан. Жену игра Сироткин, млинара Њецвјетајев. Напомињем да су наше декорације сиротињске. У свима представама, и на овој, и на прошлој, и на другима, више треба допуњавати маштом него што се очима види. Место задњег зида стоји разапета некаква простирка, или попона⁶⁹, са стране неки жалосни заклони. А лева страна је сасвим отворена, те се виде дрвене постеље. Али гледаоци су с малим задовољни, па пристају да уобразиљом допуне

68 Камаринска, народна игра уз песму и свирку.

69 Попона је нарочити коњски покривач, са закопчавањем на грудима.

стварност, утолико пре што су осуђеници за то врло способни. „Каже ли се да је то врт, онда је врт; соба, онда соба; кривињара, онда кривињара; свеједно, и много се не цифрај! Сироткин, обучен као млада женица врло је мио и пријатан. Међу гледаоцима чује се неколико полугласних похвала. Млинар довршује посао, узима капу, бич, примиче се жени и знацима јој казује да мора ићи, само, ако прими некога док он не буде ту, онда... и он јој покаже бич. Жена пази и клима главом. Без сумње, бич добро познаје, али женица радо шеврда. Муж одлази. Он на врата, а она за њим, прети му песницом. Неко куца, врата се отварају, ето ти суседа. И он је млинар, сељак с брадом и у кафтану. Држи црвену мараму, поклон за женицу. Женица се смеје, али тек што он хтеде да је загрли кад опет неко куцну на врата. Шта ће сад! Она брзо сакрије суседа под сто, па опет узе вретено. Улази други обожавалац, писар, у војничком оделу. Довде је пантомима ишла глатко, без приговора, покрети су били тачни, без погрешке. Просто и да се чудите гледајући и ове импровизоване глумце, и да и нехотице помислите: колико код нас у Русији пропада снага и талената покатак готово узалудно, у невољама и тешкој судбини! Осуђеник који је приказивао писара мора да је некада играо у каквом покрајинском или домаћем позоришту, па је замишљао да наши глумци, до једног, нити разумеју ствар, нити се крећу онако како се треба кретати на позорници. Он, дакле, изађе онако како су, по причању, у старо време излазили на позорницу класични хероји, избацио једну ногу за велики корак, другу још не диже, нагло застаје, устур се целим телом и главом уназад, поносито гледа свуд око себе - и онда учини други корак. Ако је такав ход био смешан код класичних јунака, још је смешнији код војног писара, у комичној сцени. Али наша публика вероватно мисли да то тако треба, па је дугачке кораке писара дугоње примила као нешто сасвим умесно, без нарочите критике. Једва писар стиже до средине позорнице кад се опет зачу куцање и домаћица се опет узнемири. Где ће сад писара? У ковчег, срећом, незакључан. Писар се завуче унутра, а жена спусти капак. А нови гост је баш посебан гост, и он заљубљен, али човек посебног обележја. То је брамин, и још у свом нарочитом оделу. Међу гледаоцима ори се неуздживи грохот. Брамина игра осуђеник Кошкин, и игра веома лепо. Његов изглед је брамински. Покретима исказује сву своју велику љубав. Диже руке небу, затим их меће на груди, на срце. Али тек што се разнежио, одјекну снажан ударац у врата. Познаје се по ударцу да долази домаћин. Престрављена жена сасвим се збуни, брамин се устумарао као смушен, моли је да га сакрије. Она га брзо гурне иза ормана и, заборавивши да мужу отвори врата, полете вретену и стаде прести, преде, а не чује како муж лупа у врата, од страха не види да јој жица није у

рукама, и врти вретено заборављајући да га дигне с патоса. Тај страх је Сироткин врло добро извео. Утом домаћин избије врата ногом, и с бичем приђе жени. Он је вребао и све је видео, прстима јој показује да је тројицу сакрила, и онда их тражи. Прво пронађе суседа и песницама га испрати из собе. Престрављени писар хтеде да побегне, издиже главом капак и тако се сам издаде. Домаћин га закупи бичем и заљубљени писар сада више не хода класичним кораком. Остаје брамин. Домаћин га дуго тражи и једва га пронађе у куту иза ормана, клања му се уљудно, па га за браду довлачи на сред позорнице. Брамин гледа да се одбрани, виче: „Проклетићо, проклетићо!“ (једине речи које су се чуле у пантомими). Али муж не хаје и разрачунава се с њим како зна. Кад жена виде да је већ и она на реду, баци предиво и вретено и побеже из собе, преслица се свали на земљу, осуђеници се смеју. Алија, не гледајући ме, гурка ме у руку и виче, аједва може да одоли смеху: „Види! Брамин, брамин!“ Завеса пада. Почине друга сцена.

Али нашто описивати сваку. Било их је још две или три. Све су смешне и истински веселе. Ако их осуђеници и нису сами израдили, бар су у сваку унели нечега свога. Готово сваки глумац је импровизовао, тако да је један исти глумац једну исту улогу играо наредне вечери друкчије. Последња пантомима, фантастичног обележја, свршава се балетом. Сахрањује се мртавац. Брамин, са мноштвом послуге, врши над мртвачким обичајима бајања, заклињања, али ништа не помаже. Напоследку се чује: „Сунце залази“, мртавац оживи и сви играју од радости. Брамин игра заједно с покојником, и игра на сасвим посебан начин, брамински. Тиме се програм свршава, до идућег вечера.

Наши се сви разилазе, весели, задовољни, хвале представљаче, захваљују подофициру. Свађе се не чују. Сви су некако преко обичаја задовољни, чисто као да су срећни, и заспу некако друкчије него иначе, готово мирне душе - а да се запитамо: зашто? Међутим, све ово није само тек машта моје уобразиље. Ово је права истина. Допустити само мало овим јадницима да проживе по свом срцу, да се провеселе и порадују као људи, да бар један час не проведу тамнички, као сваки дан, па се људи душевно излече, макар само за неколико тренутака...

Али већ је дубока ноћ. Тргох се и случајно се пробудих, видим стараца на пећи још се непрестано моли Богу и молиће се све до зоре, Алија мирно спава поред мене. Сећам се како се, разговарајући с браћом о представи, смејао све док није заспао, и нехотице се загледам у његово мирно детињасто лице. Мало-помало, па се присећам свега, последњег дана, божићних празника, целоговог месеца, иуплашено подижем главу, гледам своје заспале другове при треперавој светлости

државне шестичарске свеће. Посматрам њихова бедна лица, њихове бедне постеље, сву ову непролазну сиротињу и голотињу - посматрам - и као да бих хтео да се уверим да то није стварна истина, него наставак ружнога сна. Али је то истина, ено, чује се нечији уздах, неко тешко забацује руку, а ланци звече. Други се трже у сну и поче да говори, а дека на пећи моли се Богу за све „православне хришћане“, и чује се његово одмерено, тихо, отегнуто: „Господе Исусе Христе, помилуј нас!...“

„Нисам ја заувек овде, само на неколико година!“, помислих, и опет спустих главу на подглавник.

БОЛНИЦА

Убрзо после празника ја сам се разболео и отишао у нашу војну болницу. Болница је одвојена, сама за се, пола врсте даље од тврђаве. Дугачка, једноспратна зграда, жута. Лети, кад се врше оправке, потроши се на њу врло много окера". У великом болничком дворишту подигнуте су зграде за економат, за болничку управу и за друге потребе. А у главној згради су само болесничке собе. Соба има много, али само су две за осуђенике, увек препуне, нарочито лети, тако да се постеље често морају збијеније намештати. Наше собе се пуне „несрећним људима" сваке врсте. Ту долазе наши, долазе разноврсни војни притвореници" из разних пограничних трупа, осуђени, неосуђени и изгнани", долазе и из војних завода за поправку - чудноватог завода у који су слати, ради поправке владања, војници окривљени и мало несигурни, и одакле су после две године и више излазили обично као неваљалци каквих ретко има. Оболели наши осуђеници обично су се јутром пријављивали нареднику. Записивали су их одмах у књигу, па је болесник с том књигом и у пратњи чувара слат у батаљонски лазарет". Ту лекар прво прегледа све болеснике из свих војних команди у тврђави, па за кога се увери да је одиста болестан, њега записује за болницу. Ја сам био забележен у књигу, и у два часа по подне, када су већ сви наши отишли на поподневни рад, пошао сам у болницу. Болесник обично понесе са собом новаца и хране, колико може, јер се тога дана не може надати оброку у болници, понесе и своју малешну лулицу и дуванкесу, кремен и оцило. Ова два предмета брижљиво се крију у саре од чизама. С неком радозналошћу уђем на болничку капију, да видим ту за мене нову и непознату варијацију нашег осуђеничког живота.

Дан беше топао, тмуран и невесео. У такве дане, заводи као што су болнице изгледају некако нарочито званични, као

70 Окер, жутоцрвена боја.

71 Оптуженици под истрагом и судом.

72 Осуђени, тј. осуђеници, они већ издржавају своју казну, неосуђени су притвореници, оптуженици, под судом, седе у истражном затвору и чекају своју пресуду; изгнани или прогнаници су они који путују у место свога прогонства, па разболевши се путем, долазе у болницу.

73 Лазарет, болница.

да припадају некоме суду, меланхолични, опори, покисли. Ја и чувар уђосмо прво у собу за примање болесника, у којој су стајале две бакарне каде, и где су већ чекала два болесника, притвореника, такође са чуварима. Уђе фелчер", погледа нас тремо и надмоћно, и оде још више тремо да јави дежурном лекару. Овај одмах дође, прегледа нас, врло љубазан према нама, и даде нам свакоме болесничку листу с нашим именом. А даље уписивање о болести, одређивање лекова, хране и друго, оставља се ординатору који управља осуђеничким одељењима. Ја сам већ и пре слушао како осуђеници не могу да се нахвале својих лекара. „Они су нам као родитељи!", одговараху ми они кад сам се распитивао пред свој полазак у болницу. Пресвукосмо се. Наше одело и рубље узеше, а обукоше нас у болничко рубље, дадоше нам и дугачке чарапе, папуче, и дебеле сукнене собне огртаче, халате, мрке боје, постављене или грубим платном или некаквим танким, фластерским. Огртач, да одмах кажем, беше страшно запрљан, и ја сам одмах видео какав је. Затим нас одведоше у осуђеничко одељење, на крају одвећ дугачког ходника, високог и чистог. Спољашња чистоћа свуд је врло добра, сија се све на шта у први мах око падне. Уосталом, после наше тамнице, могло ми је то тако само да изгледа. Она два притвореника оду у своју собу лево, а ја десно. Код врата, затворених гвозденим шипом, стоји стражар с пушком, а поред њега његов заменик. Млађи подофицир (из болничке страже) нареди муда ме пусти унутра, и ја се нађох у дугачкој и уској соби у којој су уздуж зидова поређане двадесет две постеље, а од њих три-четири још су биле празне. Постеље су дрвене, у зеленој боји, сувише познате свима и свакоме код нас у Русији - постеље које по некој Усудовој пресуди никако не могу да буду без стеница. Сместих се у кут, на оној страни где су прозори.

Како сам већ споменуо, ту су били и наши осуђеници, из тамнице. Неки од њих су ме и познавали, или бар виђали раније. Много више има притвореника под судом, и из завода за поправку. Тешких болесника, тј. оних који се не дижу из постеље, нема много. А остали, лакши болесници и они који оздрављају, или седе на постељама или шетају горе-доле по соби, по простору између два реда постеља, доста великом за шетњу. У соби је јако загушљиво, болеснички задах. Ваздух је заражен свакојаким непријатним испарењима, мирисом лекова, осим што се готово по цели дан греје пећ. На мојој постели била је пругаста навлака. Скинем је. Испод ње су сукнени покривач, пошивен грубим платном, и дебело рубље, врло сумњиве чистоће. Поред постеље је столић, на њему

бокал и калајна чаша. Све се то, реда ради, покрива малим убрсом, који су ми дали. Столић одоздо има и поличицу на којој се, за оне који пију чај, држи чајник, ибрик с квасом и друго, али међу болесницима мало их је који пију чај. А луле и дуванкесе, које има готово сваки, па чак и јехтичави, крију се у постељама. Лекар, и други из управе, готово никад не претражују, а ако кога и затекну с лулом, чине се да не виде. Него и болесници су готово увек опрезни, пуше код пећи. Наравно, ноћу пуше у самој постељи, али ноћу их готово нико не обилази, осим понекад официр, старешина болничке страже.

Никада досад нисам лежао у болници, зато ми је све око мене било ново. Опазио сам да побуђујем неку радозналост. О мени су већ чули, па ме посматрају без устезања, чак помало и с присенком неке надмоћи, као што се у школи гледа на новог брата, или у каквом надлештву на молиоца. Десно од мене лежи један притвореник, писар, незаконити син неког капетана у оставци. Суди му се због лажног новца, а лежи већ годину дана и, како изгледа, и није болестан, али је уверавао лекаре да има аневризам. И постигао је што је хтео - мимоишли су га робија и телесна казна, после годину дана отада послат је у Т-к, да га држе негде у болници. Снажан је и жилав, има око двадесет осам година, велики је шерет и „адвокат“, доста бистар, вешт, необично окретан и у себе поуздан човек, готово болесно самољубив, те је најозбиљније сам себе уверавао да на свету нема од њега поштенијег и правичнијег човека, и чак да баш ништа није скривео, у томе уверен > ујео стао. Он првизапоче са мном разговор, радознало ме испиткиваше, и доста потанко ме упознаде са спорним поретком у болници. Разуме се, пре свега ми је рекао да је он капетански син. Веома је волео да изгледа као да је племић, или бар „из реда благородних“. Одмах за њим приђе ми један болесник из завода за поправку и стаде ме уверавати како он познаје многе од ранијих изгнаних племића, називајући их по имену и презимену. То је већ оседео војник, на лицу му се чита да све оно лаже. Зове се Чекунов. Било је јасно да ми се он само улагује, свакако зато што мисли да имам новаца. Кад угледа мој чај и шећер, одмах се понуди да донесе чајник и да ми скува чај. Мени је М-ци још у тамници обећао да ће ми сутра послати чајник по неком од осуђеника, који долазе у болницу на рад. Али Чекунов све спреми сам. Донесе некакво гвоздено лонче, донесе чак и чашу, узвари воду, попари чај, једном речи услужио ме необично усрдно, што код једнога болесника одмах изазва неколико заједљивих подсмеха на његов рачун. Тај болесник био је туберкулозан, постеља му према мојој, зове се Устјанцев, један од оптуженика под судом, онај што је, плашећи се казне, попио стакло ракије јако засићене бурмутом и тако навукао на себе јехтику, њега

сам већ споменуо. Досад је лежао ћутом, и тешко дишући посматрао ме укоченим и озбиљним погледом, и срдито пратио рад Чекунова. Необична, хучна озбиљност давала је његовој срџби нарочито комичан израз. Напоследку, он се не устрпе.

- Гле измећара! Нашао господина! - проговори испрекидано, гласом задиханим од слабости и немоћи. Дани су му већ избројани.

- Ко је измећар? - запита Чекунов срдито и погледа Устјанцева презриво.

- Ти! - одговори болесник тако поузданим тоном, као да има права да грди Чекунова, и баш као да му је тога ради и дато место поред њега.

- Ја измећар?

- Ти, ти! Чујте, добри људи, не верује! Чуди се!

- Шта се то тебе тиче! Видиш ли: сам је, без услуга је, као без руку. Није навикнут сам да се служи, то се зна. Зашто да га човек не послужи? Ето ти да знаш, лудаче грдни, чупоглавче!

- Које грдан?

- Ти!

- Ја грдан!

- Ти, ти!

- А ти си ми лепота. У тебе је лице као вранинојаје... ако сам ја грдан.

- И јеси, јеси грдан!... Већ га је и Богубио, и има само да лежи и да умре! Аја, не, он га двори! Што га двориш?

- Што? Ето што: што више волим да се поклоним ципели него опанку. Ни мој отац није се клањао, није ни мени заповедно... Ја... ја...

Онај је хтео још да настави, али је неколико тренутака страшно кашљао избацујући крв. Готово хладан заморан зној изби на његовом узаном челу. Кашаљ га је помео иначе би непрестано говорио, по његовим очима се видело да би хтео још да грди, али, немоћан, он је само одмахивао руком. Те тако га Чекунов напоследку већ и заборави.

Осетио сам да је пакосна срџба болесникова управљена више на мене него на Чекунова. На Чекунова се не би нико љутио, нити би га с особитим презирањем гледао због жеље његове да кога подвори и тако добије копејку. Свако је видео да он то чини само ради новца. Прост народ у томе погледу нимало не цепидлачи, а уме тачно да распозна ствари. А Устјанцеву се нисам свидео ја, ни то што сам и у оковима био господин, који као да не може да буде без послуге, мада ја, стварно, никакву послугу нисам ни звао ни желео. Доиста, ја сам увек хтео све сам да радим, и чак сам нарочито желео да нимало не изгледа као да ја, човек нерадник, „белорук", и мекушац, још господујем. У томе се унеколико састојало и

моје самољубље, кад је већ, уз реч, и то дошло. И просто не разумем како се то увек тако дешава, никако нисам могао да се одрекнем тих разних послушника и удворника, који ми се сами намећу, на крају крајева потпуно овладају мноме, и, право рећи, они постају моји господари, а ја њихов слуга, споља се међутим некако само собом истицало: да сам ја доиста господин, да не могу без послуге, и да господујем. Разуме се, то ми је било веома непријатно. Али Устјанцев је човек туберкулозан, раздражљив. Остали пак болесници задржавају изглед хладан, чак с неком нијансом надутости.

Сећам се, сви су се тада интересовали једним особитим случајем: из њиховог разговора сазнао сам да ће вечерас довести неког оптуженика кога су у овом тренутку кажњавали танким шибама. Осуђеници с неком радозналешћу очекују тога новака. Уосталом, кажу да ће казна бити лака - свега пет стотина удараца.

Ја се мало обазрех око себе. Колико сам могао да опазим, стварно, сви болесници овде лежали су махом од скорбута и очне болести, локалних болести тамошњег краја. У соби беше неколико таквих људи. Други, доиста болесни, болују од грознице, разних чирева и отока, и грудних слабости. Овде није као у другим одељењима, где су болесници разврстани. Овде су скупљене у гомилу све болести, чак и венеричне. Рекох: доиста болесни, јер су неки дошли и онако, без икакве болести, да се „одморе“. Лекари њих радо примају, из сажалења, нарочито кад има више празних постеља. Рекло би се да је храна у тамници, и на стражама, савршена са болесничком, много лошија, толико да многи осуђеници, без обзира на устајан ваздух и закључане собе, радо долазе овамо да леже. Има баш нарочитих љубитеља лешкарења и уопште болничког живота, уосталом, ових је највише из војног завода за поправку. Ја сам радознало посматрао своје нове другове и, сећам се, нарочиту радозналост моју је већ тада побудио један из наше тамнице, болесник већ на умору, такође туберкулозан и такође у последњим данима, који је лежао за једну постељу даље од Устјанцева, те је тако и он био готово преко пута од мене. Зове се Михаилов, пре две недеље видео сам га у тамници. Одавно је болестан и одавно је требало да оде на лечење, али он се с неким упорним и сасвим непотребним трпљењем савлађивао и уздржавао и тек о божићним празницима отишао је у болницу да за три недеље умре од ужасне туберкулозе, лепо изгоре човек. Запрепастило ме сада његово страшно промењено лице, које сам угледао кад сам ушао у тамницу, некако ми је онда пало у очи. Поред њега лежи неки војник из завода, већ стар човек, страшно запуштен, одвратан прљавко...

Него, да не набрајам баш све болеснике... И овог старца споменуо сам тек само зато што је и он тада учинио неки утисак

на мене и за тренутак ми створио доста потпуну представу о неким особинама осуђеничког одељења. Сећам се, тада је тај старац имао врло јаку кијавицу. Кијао је непрестано, а и после је кијао, и целу недељу дана, чак и у сну, некако на душак, по пет-шест пута одједном, и редовно би сваког пута додао: „Господе Боже, што ме снађе оваква казна!" У овај мах он је седео на постељи и жудно пунио нос бурмито из папирне кесе, да би се што јаче и темељније искијао. Кијао је у своју мараму, коцкасто ишарану, сто пута прану, сувише избледелу, при том се његов мали нос некако посебно скупљао, правећи ситне, небројене наборе, а помаљали су се стари, крњави и поцрнели зуби, заједно с црвеним слуњавим деснима. Кад се искија, он развија мараму, пажљиво разгледа слузотине обилно накопљене у њој, и одмах их брише о свој мрки болнички халат, тако све пређе на халат, а марама остане, ваљда, само влажна. То је радио целе недеље. Ово пипаво и тврдичко чување своје мараме, на штету болничког халата, није болеснике побуђивало ни на какав протест, мада се лако могло десити да доцније неко од њих обуче баш тај халат. Али, наш прост народ није грожљив ил' гадљив, толико, да је то већ и чудновато. Мене је пак то, у том тренутку, врло непријатно такнуло, те сам нехотице одмах радознало и гадљиво прегледао свој тек обучени халат. Ту осетих да мене тај халат још од прве непрестано узнемирава својим jakim задахом, био се већ загрејао на мени, и све је јаче и јаче задисао на лекове, мелеме и, како се мени чинило, на некакву трулеж. Што и није никакво чудо, јер се халат од памтивека не скида с болесничких леђа. Можда је платнена постава на леђима некада и прана, но не знам поуздано. Али сада је та постава натопљена свима могућим непријатним соковима, проливеном водом из облога, из просечених пликова, итд. Поред тога, у осуђеничке собе су врло често долазили и кажњеници који су тек прошли кроз тешку шибу, с ранама на леђима: они су лечени облозима, и зато халат, обучен непосредно на мокру кошуљу, на сваки начин мора да се квари, једном речју, све остаје на њему. Зато, док сам год био у тамници, за ово неколико година, чим би ми се десило да идем у болницу (а ишао сам почешће), ја сваког пута с бојажљивом неповерљивошћу облачим халат. Нарочито су ми биле гадне ваши, крупне и очевидно ухрањене, које сам покашто налазио у тим халатима. Осуђеници их с уживањем хватају и убијају, кад под њиховим дебелим и незграпним ноктом пукне кажњена животиња, по ловчеву лицу се могло судити о степену његовог задовољства. Ни стенице нису код нас биле много омиљене и понекад, за време неке од дугих зимских вечери, цела би се соба дигла у хајку, до истребљења. Мада је у соби све осим тешког задаха било по могућству чисто, ипак, с унутрашњом чистоћом, заправо

с налицјем њеним, није се код нас разметало. Болесници су на то навикли, чак су мислили да тако и треба да буде. Сав поредак није нагињао особитој чистоти. Али о поретку говорићу после...

Тек што ми Чекунов даде чај (узгред речено скуван од пијаће воде која се само једанпут доноси у собу, за цео дан и ноћ, и некако се врло брзо квари у нашем ваздуху) - кад, врата се с неком лупом отворише, и онај војник што је малочас шибан, уђе у пратњи појачане страже. Први пут видех кажњеника. Доцније су још често довођени, а неки чак и доношени (били су врло тешко кажњени), и то је сваког пута било велико разонођење за болеснике у соби. Код нас таквога новајлију дочекују обично са усиљено строгим изразом и с неком нешто чак и напрегнутом озбиљношћу. Иначе дочек зависи унеколико и од тежине кривице, па дакле и од величине казне. Што је ко страшније био бијен, и ко је на гласу већи кривац, тај ужива и веће поштовање и већу пажњу него некакав тамо регрутић, војнички бегунац - ево на пример као овај кога су сад увели. Али ни у овој ни у оној прилици нема ни особитог сажаљења, нити падају какве посебно јетке напомене. Несрећнику се ћутећи помаже, дворе га и негују, нарочито ако сам не може да себи помогне. Видари већ и сами знају да избијенога несрећника предају у искусне и веште руке. Обично је помоћ у честом и неминовном мењању облога од чаршава или кошуља наквашених у хладној води, и стављаних на одерана леђа, осим тога, помоћ је и у вештом вађењу бодљика које често остају у ранама на леђима, од поломљених прутава. За болесника је таква операција обично врло неугодна. И ја сам се увек чудео кажњениковој реткој издржљивости у подношењу болова. Гледао сам их многе, понекада исувише ишибане, и готово ниједан од њих није јечао! Само им се лице непрестано мења, бледи, очи горе, поглед је расејан, немиран, усне се тресу тако да их, јадник, намерно стеже зубима, и готово до крвављења.

Доведени војник беше младић од двадесет три године, не више, јаког мускулозног састава, леп, висок, витак, црнпураст. Али леђа су му била поштено изударана. Одозго, па до самих крстина био је ишаран, мокар чаршав му пребачен преко леђа, због чега су му сви зглавци дрхтали као у грозници, сат и по је ходао горе-доле по соби. Загледам му лице, и чини ми се да у тај мах ништа не мисли, гледа чудно и дивље, погледом летимичним, којем је очевидно тешко да се ма на чему с пажњом задржи. Учини ми се да му је поглед упрт у мој чај. Чај беше врео, пара се дизала из шоље, а јадник је озебао, дрхти, цвокоће зубима. Понудох му да попије чај. Он се ћутећи и круто окрете мени, прими шољу, па је стојећи испи и без шећера, врло журно, и некако нарочито пазећи да не гледа у мене. Кад све испи, ћутећи остави чашу на место,

па ни главом да махне према мени, него одмах опет поче да хода. Наравно, њему није било ни до речи ни до климања главом! Осуђеници су испрва однекуд избегавали сваки разговор са кажњеним регрутом, пошто су му већ помогли, гледали су да више нимало не скрећу пажњу на њ', желећи ваљда да му што могу више даду мира, и да му не досађују никаквим даљим запиткивањем и „саучешћем". А тиме је он, како ми се чини, био сасвим задовољан.

Смркло се. Упалише ноћну светиљку. Неки осуђеници, али врло мало њих, видим, имају и своје свећњаке. Напоследку, после вечерње лекареве походе, уђе стражарски подофицир, преброја све болеснике и, собу закључаше, пошто је првоунесен ноћни чабар... Чудило ме је што дознах: да тај чабар целу ноћ остаје ту, иако је прави залаз одмах ту у ходнику, на два корака од врата. Али, заведен је такав поредак. Дању се још и сме и то само на часак изаћи из собе, али ноћу: ни под каквим изговором. Осуђеничка одељења нису била слична осталима: болесни осуђеник је дакле и у болести сносио своју казну. Не знам ко је први увео овакав ред, само знам да то није никакав прави ред и да се суштина некорисне формалности никад није грубље истакла него, на пример, у овом случају. Разуме се, овакав поредак не потиче од лекара. Понављам, осуђеници не могу доста да се нахвале својим лекарима, сматрају их за своје родитеље, поштују их. Сваки је осетио њихову пажњу према себи и чуо од њих само добру реч, а осуђеник, кога је свако одбацио, цени то, јер види ту истинитост и искреност пажње, лепе речи и милоште. То се не чини по морању, лекари не би били ни према коме одговорни ако би се понашали друкчије, то јест ако би били грубљи и нечовечнији, дакле, били су добри из праве човекољубивости. Разуме се, они знају да је свеж ваздух потребан свакоме болеснику, осуђенику као и сваком другом болесном човеку, макар на каквом високом положају да је. Болесници из других одељења, на пример они који су се већ придигли, могу слободно да шетају по ходнику, да прибаве себи више кретања, да дишу ваздух који није тако покварен као у собама, устајао и увек неизбежно пун загушљивих испарења. Дође ми и страшно и гадно сада кад замислим колико ли је тек ноћу морао код нас бити отрован ваздух и онако већ искварен, пошто унесу онај чабар, и пошто је соба загрејана и пошто има болесника са болестима због којих је употреба чабра неизбежна!

Кад сам рекао да осуђеник и у болести мора да сноси своју казну, ја, разуме се, нисам мислио, нити мислим да је такав поредак заведен баш само за казну. Разуме се, то би од мене била глупа клевета. Нема разлога кажњавати болесника. А кад је тако, онда се по себи разуме да је по злој прилици нека немилосрдна потреба натерала управу да изда такве,

по последицама штетне наредбе. Али која потреба? То ијесте мука, што се ничим не може бар колико-толико разјаснити потребност те наредбе, а поред ње и многих других, непојмљивих толико да не само што се не могу разјаснити, већ им се разјашњење чак ни наслутити не може. Чиме да се разјасни та излишна суровост? Ево чим: осуђеник дође у болницу навлаш притворно болестан, обмане лекаре, затим, преко ноћ, изађе из собе и, користећи се мраком, побегне. Неразложност оваквог мишљења озбиљно доказивати - готово је немогућно. Куда да побегне? Како да побегне? У чему да побегне? Дању се један по један пушта из собе, могло би тако бити и ноћу. Код врата стоји стражар с пуном пушком, оно место је само два корака даље, ипак, болесника и дотле прати заменик стражарев и никако га не испушта из очију. А тамо има само један прозор с гвозденом решетком, зими с дуплим прозорима. Споља, под прозором, у дворишту, близу самих прозора на осуђеничким собама, други стражар хода по целу ноћ. Да би се кроз прозор изашло, треба претходно избити прозор и решетку. А ко ће то пустити? Рецимо, онај ће прво убити стражаревог заменика, тако да не писне, те нико неће чути. Али, допустивши могућност и те глупости, стоји још увек то: да би се морали развалити прозор и решетка. Не заборавите да одмах ту, код стражара, спава послуга из одељења, а на десетак корака, код другог осуђеничког одељења, стоји други наоружани стражар, поред њега други заменик, и други чувари. И, куда ће по зими да се бежи у чарапама и папучама, у болничком халату и капи? Па кад је тако, кад тако мало има опасности (управо, и нема никаквих опасности), нашто онда то строго притезање и стешњавање болесника, мучење можда пред сам крај њиховог живота, и кад је њима чист ваздух још преча потреба но здравоме човеку - нашто? То никада нисам разумео...

Али кад се већ пита: „нашто“, и кад је већ тако дошло, уз реч, морам споменути још нешто, једну двоумицу која ми је годинама штрчала пред очима као најзагонетнији факт, на који такође никако не могу да нађем одговор. Пре него што наставим своје причање, морам и о томе да кажем бар неколико речи. Мислим на окове од којих робијаша никаква болест не спасава. Својим сам очима видео да су чак и туберкулозни болесници умирали у оковима. Сви су се на то навикли, сви сматрају то као нешто утврђено, неизбежно. Мучно да је на то неко и помислио, кад се чак ни од лекара нико за толико година није сетио да бар једанпут замоли главну управу да се скину окови тешком болеснику, а особито јехтичавом. Рецимо, да сами окови и нису богзна какав терет - обично су тешки од осам до дванаест фунти. Здравоме човеку није тешко носити десет фунти. Истина, причали су ми да се ноге у оковима после неколико година почну сушити.

Не знам је ли то истина, премда неке вероватности сигурно има: терет, ма и мали, ма само и десет фунти, привезан на ногама за свагда, ненормално повећава тежину стопала и може после дужег времена изазвати штетно дејство... Али рецимо да све то није ништа за човека здрава. Је ли тако и за болесника? Рецимо чак да ни за обичног болесника то није ништа. Но, понављам, је ли тако и за тешкога болесника, је ли тако за туберкулознога коме се ионако суше и ноге и руке, па му је и свака сламка тешка? Заиста, кад би лекарска управа израдила олакшице ма само за туберкулозне осуђенике, само то би већ било истинско и велико добротинство. Узмимо да ће неко рећи да су осуђеници зликовци, и да не заслужују доброту, али зар треба удвајати казну ономе кога се већ ионако прст Божји дотакао? А не може се, даље, веровати: Да се то чини само ради казне. Туберкулозне и суд ослобађа од телесне казне. Према томе, има ту нека потајна, важна мера, као правило за спасоносну опрезност. Али каква мера - разумети се не може. Јер, ваљда се не може збиља бојати да ће туберкулозан болесник побећи? Кома ће то ићи у рачун? Нарочито ако је болест узела маха? Туберкулоза се не може симулирати, лекар се не да преварити - па да се може утећи. То није болест која вара, она се види на први поглед. Ајош и ово да кажем: зар се човеку стављају окови на ноге само зато да не побегне или да би му сметали да бежи? Никако. Окови су хотимично обешчашћење човека у очима других, стид и бремене физичко и морално. Бар тако се замишља. Окови никад никоме не могу сметати да бежи. И најневештији и најсметенији осуђеник умеће без велике тешкоће да их врло брзо преструже или да клинцем каменом избије. Окови на ногама не чувају просто ни од чега! А ако је тако, ако се робијаш осуђује на окове само ради казне, онда ја опет питам: зар треба кажњавати онога који умире?

Управо сад кад ово пишем, живо се сећам једнога који је умирао од туберкулозе - онога истог Михаилова, који је лежао готово према мени, близу Устјанцева и, сећам се, умро четвртог дана по мом доласку у ту собу. Можда сам сад и повео реч о туберкулозним болесницима, што сам се и нехотице сетио својих утисака и мисли којима сам био обузет приликом те смрти. Иначе, Михаилова сам врло мало познавао. Био је још врло млад, двадесет пет година, не више, висок, витак, и врло допадљиве спољашњости. Спадао је у засебно одељење у тамници и био ћутљив необично, увек некако тихо, некако мирно тужан. Као да је венуо у тамници, „сушио се” - бар тако су после говорили о њему осуђеници, код којих је оставио о себи лепу успомену. Ја се сећам само да је имао дивне очи, и зато не знам зашто ми је остао у овако јасној и живој успомени. Кад је умро, дан је био ведар и хладан, три часа по подне. Сећам се, оштри и

коси сунчеви зраци пробијали су се кроз замрзнута стакла на прозорима и као бујица су падали на несрећника. Умро је без свести, мучно и дуго је умирао: неколико часова. Још изјутра, његове очи већ нису могле да познаду оне који су му прилазили. Видећи да му је врло тешко, другови су желели да му некако олакшају патње, дисао је мучно, дубоко, као у ропцу, грудисумусејаконадимале, каодаимјемаловаздуха. Збацио је покривач, све одело, па је најзад почео и кошуљу да кида. Страшно је било гледати то дугачко и издужено тело, усахнуле руке и ноге - остала сама кост - упале слабине, а груди јако испупчене, са јасно обележеним ребрима, као на костуру. На целом његовом телу остао беше само дрвени крстић с амајлијом, и окови, кроз које би сад могао, чинило се, проденути исушена стопала. На по часа пред његову смрт сви су се наши некако смирили, разговарали су готово шапатом. Ко је корачао, ступао је тихо, нечујно. Разговарају врло мало, о споредним стварима, само покатакд погледају на самртника, који је све јаче и јаче крчао. Напослетку, он непоузданом руком и лутајући напипа на грудима крстић с амајлијом и поче и то кидати са себе, као да му је и то тешко, као да га и то узнемирује и гуши. Скидоше и крстић. Задесетак минута издахну. Куцнуше на врата, јавише стражару. Уђе чувар, мукло погледа мртваца и оде лекарском помоћнику. Помоћник, млад и добар човек, мало више заузет бригом о својој спољашњости, уосталом доста срећној, дође брзо, хитрим и снажним корацима пређе преко утишане собе, приђе покојнику и, као с неком намерном неусиљеношћу, која као да је нарочито смишљена за овакву прилику, узе да му пипа било, одмахну руком и изађе. Одмах одоше да јаве стражи, јер то не беше један од обичних злочинаца, био је из засебног одељења, и њега је требало по нарочитом пропису огласити за мртвога. Док се чекало на стражу, неки осуђеник гихо опомену да није згорег затворити очи покојнику. Други, саслушавши га пажљиво, ћутећи приђе мртвацу и затвори му очи. На подглавнику опази крстић с амајлијом, узе га, разгледа, и ћутећи опет га намести Михаилову о врат, намести га и прекрсти се. Мртво лице се постепено кочи, по њему игра сунчана светлост, уста су упола отворена, испод танких усана, прионулих за десни, светлуцају два реда белих младих зуба.

Најзад уђе стражарски подофицир, с тесаком и шлемом, за њим два стражара. Он прилази, све више и више успоравајући кораке, с устезањем посматрајући заћутале осуђенике који га са свих страна собе суморно гледају. На један корак од мртваца он застаде као укопан, као уплашен. Запрепастило га је сасвим наго, усахнуло тело, само у оковима, и наједанпут попусти његова стегнутост, он скиде шлем, што се уопште никако не тражи и широким замахом

прекрсти се. То беше огрубело, седо лице старога службеника. Сећам се, баш у тај мах ту је стајао и Чекунов, такође сед старац. Он једнако гледа у лице подофицирово, гледа га нетремице, ћутећи, и с неким чудном пажњом посматра сваки његов покрет. Очи им се најзад сусретоше, и, не знам зашто, Чекунову тад одједном задрхта доња усна, искриви је некако необично, искези зубе и брзо, готово случајно махну главом подофициру да погледа покојника, и проговори:

- И он је имао мајку! - и оде даље.

Сећам се, мене чисто прободоше ове његове речи... Зашто их је рекао, како су му дошле на памет? Али ево, дижу га заједно с постељом, слама зашушта, окови, усред мртве тишине, звекнуше о патос... Дигоше их. Понеше тедо. Наједанпут сви почеше гласно да говоре. Чује се како подофицир већ из ходника наређује да се позове ковач. Треба мртвацу скинути окове...

Али скренуо сам с предмета...

НАСТАВАК

Лекари обилазе болеснике пре подне у једанаест часова дођу код нас сви заједно, пратећи и главног лекара, а сат и по пре њих долази наш ординатор. Наш ординатор био је тада неки млад и спреман лекар, срдачан и умиљат, кога су врло волели осуђеници, само су му налазили један недостатак: „сувише је смирен“. Доиста, он је некако неразговоран, чак и као да се нешто збуњује пред нама, само што не црвени, и чим га само замоле, он им одмах мења оброке, и, чини ми се, спреман је да им и лекове мења по њиховој жељи. Али био је изврстан младић. Треба рећи: многи лекари у Русији задобили су љубав и поштовање простог народа, и, уколико сам ја опазио, то је сасвим оправдано. Знам, моје тврђење изгледаће чудновато, особито кад се помисли на опште неповерење целог руског народа према медицини и непознатим лековима. Истина је, прост човек радије се лечи код врачаре, годинама, и од најтеже болести, или узима домаће народне лекове (које никако и не треба занемаривати) него да оде лекару или у болницу. Осим тога има ту нешто врло значајно, што се нимало не тиче медицине, наиме: цео наш прост народ нема нимало поверења према ичему што носи знак администрације, формалитета, осим тога, народ је стекао погрешно мишљење о болницама, и боји се од њих, заплашиле су га страшне приче о њима, често и глупе, али које имају свога основа. Но највише га је страх од немачког поретка у болници, од туђих људи око него за све време боловања, од строгости у храни, од причања о сталној немилосрдности болничара и лекара, о парању и сечењу тела, и друго. Уз то, народ суди да ће га лечити господа, јер су лекари, ипак, господа. Али чим дође у додир с њима, и чим их боље упозна, онда (ако и не без изузетка, али бар већином) врло брзо нестане свега тога страха, то, како ја мислим, чини част нашим лекарима, а на првоме месту младима. Већина их уме да стекне поштовање па и љубав простог народа. Ја пишем о оном што сам сам видео и доживео, и то често, и на многим местима, а немам разлога да мислим да се на другим местима, исувише често, не поступа и друкчије. Свакако, понегде лекари примају мито, и од својих болница имају великих користи, готово занемарују болеснике, чак сасвим заборављају и на струку. Тога још има, али ја говорим о већини, или боље рећи о духу, о правцу који се данас, у наше

доба, остварује у медицини. А одметници, они вуци међу овцама, не могу се оправдати па ма шта наводили у своју одбрану, и бацали кривицу, на пример, на околину која и њих убија, они ће увек бити криви, а нарочито ако су изгубили човекољубље. Човекољубље, пажљивост и братско саосећање према болеснику понекад су потребнији од лекова. А време је већ давно да престанемо са својим апатичним жалбама на околину, сатужбама како нас онаубија. Рецимо, истинаједа нам она много шта одузима, али ипак не све. Често бива да понеко, какав лукави варалица који разуме ствар, врло вешто прикрива своје слабости и правда их утицајем средине, доста често такав човек правда баш и своје неваљалство, нарочито ако уме лепо да говори или да пише. Него, ја сам орет скренуо од своје теме. Хтео сам рећи толико: даје прост свет више неповерљив и непријатељски расположен према медицинској администрацији, него према лекарима. Видећи какви су они на послу, он брзо губи многе своје предрасуде. Остале околности наших болница, у многоне, заиста, ни до данас не одговарају народноме духу, и до данас су оне својим поретком мрске навикама нашег простог народа, и не могу задобити потпуно народно поверење и поштовање. Бар мени се тако чини, по неким мојим личним утисцима.

Наш ординатор обично се задржава код сваког болесника, озбиљно и врло пажљиво га прегледа и пропитује, одређује му лекове и храну. Понекад он опази да болесник ни од чега не болује, али како је затвореник дошао да се одмори од рада, и да лежи на душеку уместо на голим даскама, и, напоследку, ипак у топлој соби, а не у влажној стражарници где се у тескоби држе густе гомиле бледих и испијених оптуженика (оптуженици код нас, у целој Русији, готово су увек бледи и испијени - знак да им је чекање и такво душевно стање готово увек теже него да су већ осуђени), наш ординатор му мирно напише какву febris catarrhalis, и лажног болесника остави да лежи понекад и недељу дана. Тој febris catarrhalis сви се наши смеју. Сви врло добро знају дајето, по неком узајамном споразуму између лекара и болесника, већ усвојена формула да значи притворну болест - „поштено пробадање“, како осуђеници сами преводe febris catarrhalis. Понекад болесник хоће и на зло да употреби милосрдност лекареву, па лежи дотле докле га силом не отерају. Тада вреди видети нашег ординатора: он се и боји и стиди да отворено опомене болесника да „оздрави“ и да што пре моли за отпуст, а имао би пуно право да сасвим просто, без икаквих разговора и умољавања, напише на његовој болесничкој листи sanat est. Али он му прво издалека напомиње, па га после некакo нутка: „Зар, није време? Па ти си готово већ здрав, а у соби је тесно, како би било да устанеш?“ Тако, и још друго му говори, док се болесник и сам не застиди те напоследку

замоли за отпуст. Најстарији лекар, иако човечан и честит човек (осуђеници и њега веома воле), неупоредиво је тврђи, одлучнији од ординатора, штавише, према приликама, он је веома оштар, а зато су га код нас некако нарочито поштовали. Он долази после ординатора у пратњи свих болничких лекара, прегледа свакога појединца, а нарочито се задржава код тешких болесника, увек уме да им каже коју добру реч, да их охрабри, често чак врло срдечно и искрено. Уопште, правио је најбољи утисак. Оне који дођу са „пошtedним пробадањима“ никад није одбијао, нити их враћао натраг у тамницу, али ако болесник буде упоран, тада га сасвим кратко отпусти: „Шта ћеш, брате, доста си лежао, одморио си се, сад хајде – треба знати и за ред.“

Обично су најупорнији они што их мрзи да раде, нарочито у летње радно време, или оптуженици који чекају пресуду. Сећам се како је према једноме од таквих требало бити особито строг, штавише морало се држати и сурово, и једва га склонише да изађе из болнице. Дошао је због очне болести: очи му црвене, тужио се да га јако боде у очима. Метали су му мелем, пијавице, бризгали му у очи неку љуту течност, и тако дал^е, али очи не могу да се очисте, болест неће да прође. Мало помало, па се лекари досетише да је болест извештачена: запаљење је непрестано незнатно, а нити иде нагоре нити набоље, увек исто. То је сумњиво. И осуђеници знају већ да се болесник претвара и људе обмањује, али он сам не признаје. Био је то младић, доста и леп, али некако је на све нас остављао непријатан утисак: прикривен, потуљен, сумњив, натмурен, ни с ким не говори, гледа испод ока, чува се и склања од свакога, као да у свакога нешто сумња. Сећам се, некимa је брзо пало на ум да тај нешто смера? Био је војник, страшно је крао, па је ухваћен и осуђен на хиљаду удараца, а затим на робију. Како сам већ и раније споменуо, понеки притвореници се усуђују на страшан изгред, само да би одложили момент казне: гурну нож у месо коме било од старијих или коме притворенику, садругу, и онда им се суди према новом делу, казна се одлаже још на два месеца, а он је го и хтео. Не мари он што ће после два месеца бити двапут и трипут оштрије кажњен, само да у овај мах тај грозни час казне отклони бар још за који дан, после, нек буде шта буде. Ето колико ти несрећници понекад клону и изгубе срчаност. Код нас су неки међу собом давно шапутали: да се њега треба чувати, да тај лако може ноћу кога и заклати. Уосталом, тако се само говорило, али нико није нарочито био на опрезу, нити је шта предузимао, па чак ни они којима су кревети били уз њега. Видели су, међутим, како он ноћу трља очи кречом са шда и још нечим другим, да би сутрадан опет биле црвене.

Напоследку, главни лекар припрети му „провлаком“. Кад дуготрајној и упорној очној болести ништа не помаже, кад су већ сви лекови употребљени да се спасе вид, лекари се одлучују на једно јако и мучно лечење: да метну болеснику провлаку, као што се меће коњу. Али онај јадник ни тада не хтеде да оздрави. Био је или тврдоглав или сувише плашљив, јер провлака, ако и није исто што и шиба, ипак је операција пуна бола. Под потиљком, на врату болесникову, руком се покупи кожа колико се год може и цело то захваћено парче прободу се ножем, те се на затиљку направи од тога доста широка и дугачка рана, кроз њу се провуче платнена врпца, прилично широка, колико за прст, затим свакога дана, у одређени час, врпца се повуче кроз рану тако као да се поново просеца: да би се стално гнојила и да не може да зарасте. Кукавац је, са ужасним боловима, неколико дана непрестанце, трпео и то мучење, и тек затим пристао да се испише из болнице. За један дан очи му сасвим оздравише, а кад је и рана на врату зарасла, отишао је у притвор да, сутра, поново издржи хиљаду удараца.

Очигледно је да је тренутак пред казном толико мучан, да ја можда и грешим што тај страх називам слабашћу и кукавишћом. Мора бити да је то тешко, кад се пристаје и на двогубу и трогубу казну, само да се не изврши тога часа. А споменуо сам и такве, који још док им ни прве повреде на леђима нису зарасле, већ моле да се изведу на остатак шиба, само да једном сврше с тим суђењем, јер држање под судом, у притвору, за свакога је много горе него робија. Осим разлике у темпераментима, за одлучност и неустрашивост појединих криваца много значи и њихова навика на ударце и на кажњавање. Онај који је више пута бијен, некако очврсне и духом и телом, па напоследку скептички гледа на казну, готово као на неку малу незгоду, и више је се не боји. Уопште узевши, тако је. Неки наш осуђеник из засебног одељења, покрштени Калмик - Александар, или Александра, како га наши зову, чудан деран, мало лукав, неустрашив, а уједно добричина, смејући се и шалећи се испричао ми је како је* он издржао четири хиљаде удараца и најозбиљније се клео 1 да их не би могао претрпети да није још одмалена растао Ј под бичем, од којег му се, дословце кроз цео живот његов у њиховом племену, маснице нису скидале с леђа. Причајући ми то, он је чисто благосиљао такво васпитавање под бичем. „Стално сам био бијен, Александре Петровићу“, рече ми једне вечери, према свећи, седећи на мојој постељи, „за све и сва, зашта било, тукли су ме пуних петнаест година узастопце, од првога дана откад знам за себе, сваког дана по неколико пута, тукао ме сваки ко год је хтео. Тако сам се најзад на то и навикао.“

Не знам како је доспео у војску, не сећам се, можда ми је и причао, био је обичан бегунац и скитница. Сећам се само да ми је причао како се силно препао кад су га осудили на четири хиљаде удараца, зато што је убио свога старешину. „Знао сам да ме чека врло љута казна, и да ме можда неће ни пустити испод шиба: и, премда сам на шибе оуглао, ипак, није шала - четири хиљаде! И још су и све старешине биле озлојеђене! Знао сам, поуздано сам знао да нећу олако проћи, нећу се извући, неће ме пустити испод шиба. Прво помислих: да се као покрстим - ваљда ће ми опростити. Кажу мени моји земљаци, неће ми то ништа помоћи, али ја опет хтедох, мислио сам: биће им жао покрштењака. И збиља се покрстим и на крштењу добијем име Александар. Али батине су батине, те ме нису мимоишле. Бар да су ми једну хиљаду опростили, аја! Тада ми дође криво на њих. Мислим у себи: чекај, богами ћу све вас да преварим! И, шта мислите, Александре Петровићу, заиста сам их преварио. Ја веома добро умет да се претварам да сам мртав, и то не као сасвим мртав, него онако - тек душа да излети из тела. Поведоше ме, па удри прву хиљаду, гори, ја вичем, удри другу хиљаду, е, помислих, сад долази мој крај, већ ме сасвим избише из памети, ноге ми клечају, грунем о земљу: очи ми мртвачке, лице модро, не дишем, на устима пена. Приђе лекар - вели, овог часа умреће. Однесу ме у болницу, а ја одмах оживим! После су ме још двапут тако изводили и већ су се љутили на мене, баш су се љутили, али ја сам их још двапут преварио, прођох само трећу хиљаду, па обамрех, а кад одох на четврту, а оно сваки ударац пада као нож у срце, тако су жестоко били, сваки удар као три удара! Помамили се људи, много сам их разјарио! Ето, та гадна последња хиљада (проклета била!) стала ме је колико све три прве, и да се нисам опет умртно, баш пред крај (остало је још само двеста удараца) дотукли би ме сасвим, смртно, ту, оног часа. Али, не дадох ни ја да ми се нажао чини: опет сам их преварио, опет сам се умртно и опет ми повероваше, а и како не би, кад лекар верује, тако да су ми затим, у љутини, оних последњих двеста жестоко оцепили, жешће него други пут и две хиљаде, али јест, ништа ми нису могли, а зашто нису могли? Па зато што сам одмалена јео батине! Зато сам и до данас остао жив. Ух, баш сам у свом веку много био бијен, много!", дода он на крају свога причања као у невеселом размишљању, као да се напреже да се сети и да преброји колико је пута био бијен. „Да", дода опет, прекидајући тренутно ћутање „не може се то ни избројати, броја тог нема!" Он ме погледа па се насмеја, и тако добродушно да сам се и ја морао да осмехнем, њему у одговор.

„Знате ли, Александре Петровићу, ја и сада, кад год сањам, увек сањам само како ме бију, за друге снове и не

знам." И збиља, он често ноћу виче, и то понекад из свег гласа, тако да га други спаваачи одмах гурају и буде: „Шта ти је, ђаволе, што ту вичеш!" Био је то човек здрав, омален, живахан, немиран и весео, од неких четрдесет пет година. Слагао се са свима, додуше веома је волео да краде, што му је врло често доносило шибе, али ко код нас није крао, и ко није за то био бијен?

Додајем још ово: увек сам се чудио доброћудности и блакости с којом су ови бијени људи причали о онима који су их били и о томе како су их били. Често се у томе причању не види чак ни трунке срџбе или мржње, а у мени од тог причања покашто срце се узбуди и стане куцати све јаче и брже. Они, међутим, као деца, причају и смеју се. Тако ми је и М-цки причао како је кажњен, он није био племић, прошао је пет стотина шиба. Ја сам то дознао прво од других, па сам га сам питао: Је ли истина и како је било? Одговорио ми је некако кратко и као с неким душевним болом, као да избегава да ме погледа, а лице му је поцрвенело, мало после он ме погледа, у очима му севну пламен мржње, а усне задрхташе од срџбе. Осетио сам да никад неће заборавити ту страницу своје прошлости. Али наши, готово сви (не јамчим да нема изузетка) гледају на то сасвим друкчије. Не може бити, мислио сам понекад, да они сматрају себе скроз кривима, таквима који су заслужили казну, особито ако су грешили против старешина, а не према својима. Већина од њих себе не окривљује. Већ сам рекао да код њих нисам опазио грижу савести, чак ни у преступу против својега друштва. Да и не говорим о преступу према старешинама. Понекад ми се чини да у овом другом случају имају неки свој сопствени, такорећи практични, или још боље фактички поглед на ствар. Узимала се у обзир судбина, неизбежност факта, и то не пошто се о томе размишљало, него онако, несвесно, као некакво веровање. Тако, на пример, премда осуђеник увек нагиње осећању да у свом преступу према старешинама није крив и мисли да је чак питање о томе сасвим неразложно

- ипак, он стварно види да управа сасвим друкчије гледа на његову кривицу, дакле, мора бити кажњен, и квит. Ту је борба узајамна. Кривац зна, и у то не сумња: да њега оправдава суд његове рођене околине, средина простог народа, који - он и то зна - неће га никада коначно осудити, него ће га већином сасвим оправдати, само ако се он својом кривицом није огрешио против својих рођених, против браће, својих простих људи. Савест му је мирна, а савест јесте његова снага, морално се он не узнемирује, и то је главно, некако као осећа да има на шта да се ослони и зато не мрзи, него све оно што му се дешава прима као неизбежан факт, који није он сам започео, нити ће га довршити, и који ће се још дуго и дуго настављати, у већ започетој, пасивној, али упорној

борби. Војник неки мрзи лично Турчина кад се с њим бори, јер Турчин пуца на њега, коље га, убија.

Сви, дакако, не причају баш сасвим хладнокрвно и равнодушно. Тако, о поручнику Жеребјатникову причали су чак с неком срибом, али не врло великом. Ја сам се с тим поручником Жеребјатниковом упознао још кад сам први пут лежао у болници - наравно, упознао се из осуђеничких причања. Но доцније сам га и видео, кад је био код нас на стражи. То је био човек око тридесет година, висок, дежмекаст, гојазан, румених образа у салу, белих зуба, и смејао се као Ноздрев", громогласно. По лицу му се види да је најнесмишљенији човек на свету, који ни о чем не лупа главу. Страсно воли да бије и да извршује казне са шибањем, кад га за то одреде. Одмах ћу додати да сам га још тада гледао као изрода међу његовим друговима, а тако су га гледали и осуђеници. И у старо време било је таквих извршитеља, разуме се, у оно старо време које није баш одавно прошло и о којем је „предање свеже, а верује се тешко", ти су извршитељи волели да свој задатак изврше марљиво и уредно. Али се то махом извршавало наивно и без особитог усхићења. А поручник Жеребјатников био је нека врста врло рафинираног гастронома у извршилачком задатку. Он воли, он страсно воли извршилачку уметност и воли је једино ради уметности. Наслађује се њоме и, као некадашњи римски патриције, истрошен и увео од уживања и наслада, измишља свакојаке префињености, разне неприродности, да колико-толико уздрма и пријатно заголица своје живце огрезле у салу. Дакле, осуђеника изводе на казну и Жеребјатников је извршилац, један само поглед на дуги ред поврстаних људи с дебелим прутовима у рукама, и он је већ живахнуо. Задовољно обилази редове и оштро наређује да сваки своју дужност врши марљиво, савесно, јер иначе... Али војници већ знају шта значи то: јер иначе. Ево доводе кривца; ако се он досада још није упознао са Жеребјатниковом, ако о њему још није чуо све до најмањих ситница - онда, на пример, поручник ће извести једну своју пошалицу с њиме. (Дабогме, једну од стотину других пошалица, поручник је неисцрпан у проналасцима). Сваки осуђеник, у часу кад га свлаче, а руке му привезују за кундак, са којим га затим подофицири вуку кроз целу „зелену улицу" - сваки осуђеник, држећи се општег обичаја, увек ће у тај час почети жалосним и плачним гласом да моли извршиоца да га блаже казни и да казну не удвостручава излишном строгошћу: „Господине поручниче", виче несрећник, „смилујте се, будите отац рођени, Бог вам дао живота и здравља, не убијте ме, смилујте се!" А Жеребјатников само то и чека. па одмах обустави казну, и као да и он осећа, започне разговор с осуђеником.

- Па шта ћу, пријатељу, шта ти могу? Не казним те ја, него закон!

- Господине поручниче, све је у вашим рукама, будите милостиви!

- Мислиш, није ми те жао? Мислиш, мило ми је да гледам како ће те бити? Та и ја сам човек! Како ти мислиш: јесам човек или нисам?

- Па то се зна, господине поручниче, знамо ми то, ви сте наши родитељи, а ми ваша деца. Будите ми отац рођени, молим вас! - виче кривац и већ добија наду.

- Е, пријатељу, размисли сам, имаш памети, па промисли, и ја сам знам да и на тебе грешника морам гледати као човек, благо и милостиво.

Господине поручниче, то је сушта истина!

Тако је, треба бити благ, па ма како да је неко погрешно. Али ово не чиним ја, него закон! Промисли! Ја служим Богу и отаџбини, па ако ја сад ублажим закон, узимам тежак грех на себе, промисли и сам!

- Ваше благородство!

- Е, нека, добро! Нека буде овако, тебе ради! Знам, грешим, па ипак, нека буде овако! Да се овога пута баш и смилујем и да те казним благо, добро, али шта ће бити ако ја тиме теби нашкодим! Ето, да ти се сад смилујем, па да те благо казним, ти ћеш се понадати да ће и други пут бити тако, па ћеш и по други пут учинити кривицу. И? То је онда на моју душу грех...

- Господине поручниче! То ја нећу учинити другу ни недругу! Кунем се пред самим престолом Божјим...

- Е, добро, добро! А хоћеш ли се и мени заклети да ћеш се одсада добро владати?

- Убио ме Бог, дабогда на ономе свету...

- Не куни се, грехота је. Вероваћу ти и на реч, дајеш ли реч?

- Ваше благородство!!!

- Е па, слушај, имаћу сажаљења према твојим самохраним сузама. Јеси ли самохран?

- Јесам, господине поручниче, сам сам као прст, немам ни оца ни мајке ...

- Е, дакле, ради твојих сиротих суза. Али пази, то само засад!... Водите га - дода милостивим гласом, а кривац на то већ не зна како да моли Бога за таквог заштитника... И крену страшна поворка, поведоше га, удари добош, замахаше први прутеви.

- Терај! - из свег гласа виче Жеребјатњиков. - Ожежи! Удри, удри! Опали! Још, још! Јаче, јаче удри лупежа самохраног! Намести му леђа, добро намести!

А војници ударају што игда могу, прште варнице из јадникових очију, јауче, а Жеребјатњиков за њим трчи дуж

целог реда војника, па се кикоће, кикоће, зацењује се од смеха, застаје да се подбочи, јер већ не може да се исправи, те вам је напослетку и жао тога нежног човека. И мило му је и смешно му је и само се поклатио прекине његов звонки, здрави и громогласни смех, и опет се чује:

- Удри, удри! Опали лопужу, опали самохраног јадника...

И још је и варијације неке проналазио: кад кривца изведу на казну, он куми и моли, а Жеребјатњиков се овом приликом не претвара, него одмах почиње отворено:

- Е, пријане, казнићу те како треба, јер си то и заслужио. Али ипак, ево нешто и да ти учиним, нећу да те притежем уз кундаке. Ићи ћеш сам, тек да није исто. Трчи што игда можеш, низ цео фронт! Па ако те и мазне сваки прут, бар ће се све брже свршити - како мислиш? Хоћеш ли да пробаш?

Осуђеник слуша удвоумици, с неповерењем, и замисли се. „Па“, говори он у себи, „може то збиља да буде лакше, протрчаћу што могу брже, па ће ми муке пет пута мање потрајати, а може бити неће ме ни свака палица погодити!“

- Добро, пристајем, господине поручниче.

- Па лепо, сад потечи! А ви пазите, не блените! - виче он војницима, а и сам је начисто да ниједан прут неће промашити, јер сваки војник врло добро зна шта га чека ако промаши. Осуђеник потрчи што брже може „зеленом улицом“, али разуме се, не пројури ни петнаест редова, а сви прUTOви, као ситно добовање, као муње, намах, уједанпут, као киша се просипају на његова леђа, сиромаш, пада као покошен, као да га је пушка погодила.

- Не, господине поручниче, боље је по закону - каже, и полако устаје на ноге, блед и преплашен. А Жеребјатњиков, који одраније зна целу ту шалу и шта ће да следује, смеје се из гласа, све се разлеже... Наравно, не могу се описати све његове забаве и све оно што се код нас о њему прича!

Нешто друкчије, у другом тону и духу, прича се код нас о поручнику Смекалову, који је у нашој тамници замењивао заповедника пре него што је за то место био одређен наш мајор. О Жеребјатњикову баш кад причају и доста равнодушно, без особите срце - али никад не уживају у његовим поступцима, нити га хвале, очевидно се грозе и њега и његових дела. Још га и некако охолко презиру. А поручника Смекалова спомињу радосно и суживањем. Ствар је у томе штотај није волео да бије, у њему не беше ни трага од елемената једног Жеребјатњикова. Па, ипак, ни он није био с раскида да добро избије, и ето, све у томе и лежи: да је осуђеницима некако пријатна успомена баш на батине које добијају од њега, тако је тај човек некако умео да им угоди! Али чиме? Како је стекао толику популарност? Истина, ови наши људи, као можда сав руски народ, увек су готови да ради једне лепе речи забораве на све муке, то

износим као факт, али за овај мах о томе не расправљам ни с једне ни с друге стране. Није тешко угодити овим нашим људима и стећи код њих популарност. Но Смекалов је стекао особиту популарност- осуђеници су се готово тронуте сећали чак и тога како их је тукао. „Бољи нам отац не треба!“, кажу они покаткад, у разговору, па још и уздишу кад садашњег старешину, мајора, упореде с пређашњим, привременим, са Смекаловом. „Душа од човека!“

Био је Смекалов човек прост, а можда и добар на свој начин. Али дешава се да старешина није само добар, него и племенит човек - па ипак! Не воле га сви, а понекад му се просто смеју. А Смекалов је умео некако извести да су га сви код нас сматрали као свога човека, то је велико умење, или, болје рећи, урођена способност о којој они који је имају никада и не мисле. Чудновато, има их који су баш рђави људи и, понекад, баш ти стекну велику популарност. Не гаде се од простих људи којима заповедају- ето где је узрок! Бар како се мени чини. На њима прости људи не виде да су мекушна господа белих руку, не осећају им господски дах, него неки нарочити, простонародни, прирођен - Боже Госпode, што народ има осетљив на њих за тај дах! И шта не би дао за њега, кад га осети! Готовједа и најтврђега, најстрашнијег човека прими као најмиљоснијег, само ако му он мирише на његов рођени, кудељни мирис! А шта ће тек онда кад је тај, који помало народски задише, још и човек збиља добродушан, па макар и на своју руку! Тада нема цене којом би га оценили! Као што рекох, Смекалов је понекад и теже кажњавао, али некако је умео да то изведе тако да никога не само не озлоједи, него да га, ево, још и сада, сви радо помињу и да с уживањем, весело смејући се, причају о његовим вештинама при кажњавању. Он није имао много неких пошалица, недостајало му је уметничке маште. Истину рећи, имао је само једну и једину своју шалу и држао се нје готово пуну годину дана, али може бити да су је баш зато и волели што је била једина. Ту долази много у обзир наивност. На пример: кривац се изведе на казну. Смекалов и сам дође ту, осмехује се и шали и одмах стане о чем било запиткивати кривца, увек нешто споредно, о његовим личним, домаћим, робијашким стварима, и никада с неким нарочитим смером, нити да се с њиме „нашали“, него онако просто - зато што он одиста жели да то зна. Донели су, међутим, розге, и за Смекалова столицу, он седне, запали лулу. Има неку врло дугачку лулу. Осуђеник почне да моли...

- Не може се, брате, него лези, нема друго ... - каже Смекалов, а осуђеник уздахне и легне.

- Дедер, пријане, знаш ли наизуст какву молитву?

- Како не бих знао, господине поручнике, ми смо крштени. учили смо одмалена.

- Па прочитај!

Осуђеник већ зна шта ће да прочита, и унапред зна и шта ће при том читању да буде, јер се то већ тридесет пута и раније понављало с другима. Па и сам Смекалов зна да је то осуђенику познато, зна да су се одавно доста наслушали те шале и војници, који с подигнутим прutowима стоје крај жртве, но ипак је он понавља, тако му је она омишела једном заувек, а можда и зато што је то његов састав, дакле из литерарног самољубља. Кривац почиње читати молитву, људи стоје с прutowима и чекају, а Смекалов се мало нагиње, диже руку, престаје да пуши лулу - чека познату реч. Осуђеник, после првих редака познатих стихова, изговара „на небеси“. Само је то и требало, дабогме!

- Стој! - виче распаљени поручник, с покретом надахнућа, па се одмах окреће човеку који је дигао прут, и узвикује: А ти му поднеси! - и прсне у смех. Осмехују се и војници што ту стоје, осмехује се и онај што бије, а замало па да се смешка и онај који ће бити бијен, не марећи што прут, на заповест „поднеси“ већ фијуче кроз ваздух, да у трен ока, као оштра бритва, мазне по његовом грешном телу. Радује се Смекалов, радује се управо зато што је ово он сам овако лепо измислио - он сам и саставио: „на небеси“ и „поднеси“. па још и у слику. По свршетку казне одлази Смекалов потпуно задовољан собом, а и кажњени кривац одлази готово задовољан собом и Смекаловом и - пола часа затим, он већ прича по тамници како је и данас, тридесет први пут, опет, и по тридесет први пут, пре свега поновљена шала.

- У једну реч, душа од човека! Милина! Шаљивчина!

Покашто се неком маниловштином“ изазива успомена на предброга поручника.

- Ето, браћо - прича неки млад осуђеник, а цело лице му се осмехује на успомену - бива, идем ја, а он већ седи код прозора, седи у халату, пије чај, пуши лулицу. А ја скинем капу.

„Куда Акселове?“

„На рад, Михаило Васиљиху, прво и прво треба ићи у радионицу... „ А он се насмеје ... Душа од човека! Права душа, па то ти је!

- Какву више нећемо видети! — додаје неко од слушалаца.

Говорио сам о кажњавању, као и о неким извршиоцима те занимљиве дужности, говорио сам зато што сам о свему томе тек у болници добио очевидан и стваран појам. Дотле сам знао о томе само по чувењу. У наше две собе у болници доводе се сви шибама кажњени притвореници, из свих батаљона, осуђеничких одељења и других војних команди из нашега града и из целе његове околине. Разумљиво је што је у прво време, док сам још врло радознало посматрао све што око мене бива - сав тај за мене чудан поредак, сви ти кажњеници, и они, који су се спремали на казну - што је све то, природно, чинило на мене најјачи утисак. Бивао сам узбуђен, збуњен и уплашен. Сећам се да сам тада почео нестрпљиво да улазим у све потанкости тих нових појава, слушао о томе разговоре и причања других, код осуђеника и затвореника се распитивао и постизао да су ми давали своја мишљења и свој суд. Између осталог, желео сам свакако да сазнам за све степене пресуда и извршења, све нијансе тих извршавања, и како на све то гледају сами осуђеници, старао сам се да замислим душевно стање оних који иду на казну.

Већ сам рекао да је у томе тренутку мало ко од њих био хладнокрван, не изузимајући ни оне који су раније више пута, и много бивали бијени. Уопште, осуђеника тада обузима неки љути, али чисто физички страх, нехотичан и неодржљив, који убија цело морално биће човеково. Ја сам и доцније, док сам за ових неколико година био сужањ, и нехотице пажљиво посматрао оне притворенике који у болници одлеже добијену половину шиба и излече своја леђа, па изађу из ње да би сутрадан могли добити и другу досуђену половину. Овај прекид у шибању бива увек према одлуци лекара који присуствује казни. Ако је кривац осуђен на велики број удараца, које он не може одједанпут да издржи, онда се број подели на два или на три дела, према ономе што лекар каже при самом бијењу, то јест, може ли кривац и даље трчати кроз шибе или ће то бити опасно по његов живот. Обично се даје пет стотина, па и хиљаду пет стотина удараца уједанпут, а пресуде на две или три хиљаде извршују се с прекидима, из двапут па и трипут. Они који залече своја леђа после прве половине, и излазе из болнице да би затим примили и другу 79Све ово што сад пишем овде о кажњавању и казнама, било је у време док сам ја тамновао. Чуо сам да се сада све променило, и још се мења. (Ф. Д.).

половину досуђених удараца - обично су на дан отпуста из болнице, уочи казне, врло мрачни, жалосни, и једва говоре. Запажа се код њих нека затупелост, нека неприродна расејаност. Такав човек се не упушта у разговоре и више ћути, а што је најинтересантније, с њиме ни осуђеници никад не говоре, нити хоће да му напомињу оно што га чека. Ниједне сувишне речи ни утехе, још се упињу да уопште на њега и не гледају. Дабогме, тако је боље за кривца.

Има изузетака, као, на пример, Орлов, о коме сам већ причао. После прве половине казне он се љутио што му леђа не зарашћују, те не може брже да изађе из болнице па да што пре претрчи и другу половину удараца, те да може с осталим друштвом поћи у одређено му место изгнанства, па да негде успут побегне. Орлова је занимала нека намера и богзна шта му се вртело по глави. То беше страсна и жилава природа. Био је врло задовољан, силно узбуђен, мада је угушивао своја осећања. Јер, он је још пре прве половине казне мислио да га неће жива испустити и да мора умрети. Још док је био под судом слушао је разне гласове о намерама управе, па се већ и тада спремао за смрт. Али кад је издржао прву половину, охрабрио се. Полумртав је донет у болницу, онаких рана ја још никада нисам видео, али он је дошао с пуно радости у срцу и надао се да ће све преживети, да су они гласови о намерама управе лажни, да су га ево оставили живог - тако да сад, после дугог чекања под судом, њему су се привиђали: друм, бекство, слобода, шума и поље... А само два дана после изласка из болнице, умро је у тој истој болници, на истој постељи, другу казну није могао да издржи. Али то сам већ спомињао. ..

Па ипак, ти људи, који су уочи казне проводили тако тешке дане и ноћи, саму казну подносили су мушки, сви редом, па и најплашљивији. Ретко сам их кад чуо да јаучу, чак ни оне који су сувише тешко бијени, чак ни прве ноћи по доласку у болницу, уопште, народуме да трпи бол. О томе сам се много распитивао. Кашто сам пожелео да одређено сазнам: колики су ти болови и с чиме се, најзад, могу упоредити. Искрено да кажем, не знам зашто сам то тражио. Сећам се само да то нисам радио из пuke радозналости. Понављам, био сам узбуђен и потресен. Али кога год сам питао, никад ми нико није одговорио тако да будем задовољен. Жеже, пече као ватра - то је све што сам могао од њих чути и сви су ми једино то и исто одговарали. Жеже - и ништа више. Баш у то време кад сам се мало боље упознао са М-ом, питао сам и њега. - Боли - одговорио ми је он - јако боли, а осећа се као да ватра пали, као да се леђа пеку на најжешћој ватри. Речју, сви су одговарали једно исто. Али, сећам се, опазно сам тада нешто необично - за тачност запажања не јамчим, но подударање у мишљењу кривца јако га поткрепљује: то јест

да су танке шибе, ако се дају у великом броју, најтеже од свих казни које се код нас употребљавају. На први поглед рекло би се да је то бесмислено и немогуће. Па, ипак, са пет, па и са четири стотине шибачовек може да буде намртво избијен, а са више од пет стотина - то је готово поуздано. Хиљаду удараца танком шибом уједанпут, не може да издржи ни најснажнији човек. Док се пет стотина удараца палицом могу поднети без икакве опасности по живот. Хиљаду палица може без те опасности да издржи човек слабијег састава. А човек средње снаге и здравог састава не може се утући ни са две хиљаде удараца палицом. Сви осуђеници кажу да су шибе горе од палица. „С тањег краја горе боли“, кажу осуђеници. Шибе јаче раздражују живце, претерано их узбуђују, потресају изнад могућности.

Не знам како је данас, али некада, не много раније, било је центлмена који су, кад им се да прилика да своју жртву ишибају, осећали неко задовољство које подсећа на маркиза Де Сада. Мислим да у том осећају има нешто од чега срце тих центлмена премире и слатко и болно у исти мах. Има људи жедних крви, као тигрови. Ко је само једном осетио ту моћ, ту неограничену власт над телом, крвљу и над духом човека створеног исто као што је и он сам, надбратам, ближњим својим по Христовом закону, ко је осетио моћ и потпуну могућност да друго биће, створено по Божјем лику, понизи најгорим и највећим понижењем - тај некако и нехотице постаје немоћан у својим осећајима. Тиранија, мучење, то је навада, она има способност развијања и развија се напослетку у болест. Налазим да навика може и најбољег човека претворити у грубу и тупу животињу. Крв и моћ опијају човека, он огруби, поквари се, најненормалније појаве приступачне су његовом разуму и осећању и напослетку су му сладост. У тиранину се изгуби човек и грађанин, заувек, и он готово никад не може да се врати на људско достојанство, да се покаје и препороди. Пример могућности такве самовоље заразно утиче и на цело друштво, таква моћ заводљива је. Друштво које такву појаву прима равнодушно и само је већ у својој основи заражено. Једном речи, право телесног кажњавања, дато једноме над другим, јесте једна од друштвених рана, јесте једно од најјачих средстава да се у друштву уништи сваки заматак, сваки оглед грађанске свести и јесте јак основ за неизбежно и несавладано пропадање друштва.

Друштво се гнуша целата, али центлмена целата ни близу не. Тек пре кратког времена чуло се друкчије мишљење о томе, али чуло се тек само у књигама, као уопштен појам. А ни они који га исказују још нису сви могли ни сами у себи да угуше ту потребу за самовлашћем. Сваки фабрикант, сваки подузетник, мора неминовно осећати неко шкакљиво уживање, неко надражљиво задовољство у радничковој

зависности једино од његове воље, понекад и у потпуној зависности не само радниковој, него и целе његове породице. То је поуздано тако, и неће се нараштај брзо ослободити од онога што у њему лежи наследно, неће се човек тако брзо одрећи онога што му је већ и у крв прешло, што је тако рећи с материним млеком усисао. Не дешавају се брзи преокрети. Мало је, врло мало, ако се само призна кривица и наследни грех отаца, треба се сасвим одучити од њега. А то не иде брзо.

Почех о целату. Готово у сваком данашњем човеку има клица целатских особина. Али се човекове зверске особине не развијају подједнако. А ако код понеког својим развићем преовладају све остале његове особине, онда је такав човек, разуме се, страховит и ругобан. Има две врсте целата - добровољних и примораних, обавезних. Дакако, добровољни целат је у сваком погледу испод примораног, а баш овог се народ гнуша страховито, гнушањем које је близу ужасу, грози, близу готово несвесног мистичног страха. Откуда тај скоро празновалан страх од једнога целата, а према другоме равнодушност, замало не и повлађивање? Има изванредно необичних примера: ја сам знао људе, чак добре људе, чак честите, чак угледне у друштву и цењене људе - који, на пример, нису могли хладнокрвно да подносе ако кривац не јауче под шибама, ако не моли и не преклиње за милост. Кажњавани кривци морају неминовно да вичу и да моле за милост! Тако се тражи, сматра се да је то и у реду и нужно и, једном приликом, кад жртва није хтела да вапи, онда је извршилац казне, кога сам ја познавао и који би се у другим приликама зацело могао сматрати као добар човек - био чак лично увређен таквим држањем. Испрва је мислио да осуђеног казни благо, а кад није од њега чуо оно познато: „Господине... оче рођени, смиљујте се, док сам жив молићу се Богу за вас..." итд., он се разјарио и, у жељи да истера јауче и молбе, додао још педесет шиба више - и истерао је. „Не сме он тако, није у реду“, одговорио ми је врло озбиљно. Што се тиче правога целата, целата под морањем, обавезног, то је, зна се, затвореник, суђен и осуђен на изгнанство, али задржан за целата, он испрва код другог целата долази на науку и, спремљен тако, остаје заувек у тамници, где добија засебно издржавање, у засебној соби, и чак и мало имање које сам обрађује, но готово је увек под стражом. Дакако, жив човек није машина, целат, ако и бије по дужности, бије понекад још и са страшћу, или, ако бије баш и са задовољством за себе, ипак готово никад лично не мрзи своју жртву. Вештина у ударању, познавање свога заната, жеља показати се пред својим друговима и пред гледаоцима, све то подстиче његову амбицију. Он се стара о послу свом вештине ради. Осим тога, он врло добро зна да је избачен из свакога друштва и да га

свуда и увек сусреће и прати сујеверан страх људи, дакле се не може јемчити да то на њега не утиче, да не појачава његов гнев, његове зверске склоности. Чак и деца знају да се целат „одриче родитеља“. Чудновато, колико год ми се пута десило да видим целата, увек су то били људи свесни, разумни, разложни, врло честољубиви, чак поносити. Ја не знам да ли се тај њихов понос развија као отпор општем презирању према њима, ни да ли се појачава свешћу о страху који уливају својим жртвама, и што осећају своју власт над њима. Може бити да развијају чак и неке охолости код њих доприноси парадност и театралност с којима се целати појављују на месту кажњавања, пред гледаоцима. Сећам се, у једно време имао сам прилике да једнога целата често видим и да га изблиза посматрам. Био је то обичан човек средњег раста, жилав, јак, сувоњав, од неких четрдесет година, доста пријатног и паметног лица и с кудравом главом. Увек је изгледао врло достојанствен, спокојан, држао се центлменски, одговарао увек кратко, разборито, па и љубазно, али некако охоло љубазно, као да се нечим поносио и уздицао преда мном. Често су официри страже с њиме разговарали и то, богами, с неким поштовањем према њему. Он је то опазио, па је пред старешинама намерно удвајао своју уљудност, опорост и хладноћу, осећање свога сопственог достојанства. Што је старешина љубазније с њиме говорио, он се показивао све тврђи, али уза сву своју претањену углађеност, у којој нипошто није попуштао, ја сам уверен, у том тренутку је он себе држао за неизмерно вишег од старешине. То му се читало на лицу. Дешавало се да га понекад, у вреле летње дане, и у пратњи чувара, пошаљу с танком дугачком мотком да побије градске псе. У граду беше врло много паса, који нису били ничији, а множили су се необично брзо. У вреле дане они су били опасни, па је управа наређивала да се потамане, и за то је слат целат. Али њега, како је изгледало, није ни овако понижавајућа дужност нимало понижавала. Вредело је видети с каквом је он достојанственошћу пролазио улицама, у пратњи свог уморног чувара, и већ самом својом појавом плашио жене и децу, и како је мирно, чак и с висине, гледао на све пролазнике... Уосталом, целати живе задовољно. Имају новаца, хране се врло добро, пију. Новац добијају митом. Сваком цивилном притворенику, коме је казна изречена, прва је брига да колико-толико унапред обдари целата, макар му дао и последњу пару. Али од понеких имућнијих осуђеника целат узима и сам, и према ономе што ти људи имају одређује им колико да даду, узима и по тридесет рубаља, а понекад још и више. Са врло имућнима он се чак и погађа. Свакако, целат не сме да казни врло лабаво, јер за то одговара својим леђима. Али, за мито, он обећава жртви да је неће избити врло јако. Готово се увек пристаје на његов предлог, а ако

не, он кажњава доиста варварски, и то је сасвим у његовој руци. Дешава се да он врло много тражи чак и од врло сиромашних криваца, долазе рођаци, погађају се, мите га, и зло је ако га не задовоље. У таквим приликама целату много помаже празноверан страх који он задаје. Чуда се причају о целатима! Осуђеници су ме сами уверавали да целат једним ударцем може да убије! Премда, када је то пробано? Али, може и бити: говори се о том сувише потврдно. А целат ми је и сам јемчио да може то да уради. Говорило се такође да целат може из све снаге да удари по леђима преступниковим, али тако да се чак ни најмања масница не појави и да кривац не осети ни најмањи бол. О свима таквим мајсторијама и претањеностима целатске вештине познате су многе приче... Ај! О је целат и узео мито да би казна била блага, ипак, први ударац даје он у пуном замаху и свом снагом. То је међу њима просто обичај. Наредне ударце ублажава, нарочито ако му је већ плаћено. Али онај први његов је, па било му плаћено или не. Одиста, ја не знам зашто тако раде? Да ли зато да се жртва од прве научи на остале ударце, рачунајући да после врло тешког ударца, остали, лаки, неће изгледати мучни, или је то просто жеља посилити се пред жртвом, улити јој страх, одмах од прве је престравити, да види с ким има посла, речју, да се целат покаже. Свакако, увек пред почетак казне целат је узбуђен, осећа своју моћ, види да је он господар, у томе часу он је глумац, гледаоци му се диве и страше се од њега и, разуме се, пре него што ће први пут ударити, он с уживањем довикне својој жртви оно његово познато, кобно: „Држ' се! Хоћу да ожежем!" Тешко је замислити колико се људска природа може изопачити.

У болници, у то време, наслушао сам се оваквих осуђеничких причања. Лежање нам је свима сувише додијало. Сви су дани један као и други! До подне нас мало разгали лекарска похода, а убрзо после нђе и ручак. У оваквој једноликости и досади јело је, дабогме, прилична забава. Оброци су разнолики, према болести сваког болесника посепце. Неки добијају само супу с некаквом прекрупом, други само тарану, трећи само сутлију од гриза, коју су многи волели. Од дугога лежања осуђеници се разнеже, па воле слаткише. Онима који оздрављају и који суготово здрави, даје се парче куване говедине или, како се то код нас каже, „бик". Најбољи је оброк за скорбутне: говедина с луком, реном или с чим другим, а понекад и чашица вотке. И хлеб се даје према болестима, црн или упола бео, добро печен. Болесници су се смешкали на ову службену пажљивост у одређивању хране. Разуме се, у неким болестима се човеку ионако ништа не једе. Али болесници којима се једе, једу што хоће. Неки се мењају с оброцима, те оно што је одређено за једну болест, оде на сасвим другу. Други, на слабој храни, купују говедину

и оброке скорбутних болесника, пију кvas, болничко пиво, опет од оних којима је прописано. Неки поједу чак и по два оброка. Оброци се продају и препродају за новац. Говедина је доста скупа: пет копејки у новчаницама. Ако у нашој соби нема од кога да се купи, шаље се слуга у осуђеничку собу, а ако тамо нема, онда и у војничке собе, „слободне“, како се то код нас каже. Увек има некога ко радо продаје. Такви продавци остају само на хлебу, али зато зарађују новац. Дабогме, све је то сиротиња, ипак, они који имају неку пару, шаљу послугу још и по пециво из радње, још и за колаче, и друго. Све те поруцбине наша послуга извршује без икакве награде.

После ручка настаје најдосадније време: из дуга времена неко спава, некоћерета, неко се препире, а неко гласно нешто прича. Још је досадније ако се не доведу нови болесници. Долазак новајлије, нарочито ако га нико не познаје, увек изазива неки утисак. Посматрају га, труде се да дознају ко је и шта је, одакле је, зашто је доведен. Нарочито се интересују у том случају за пресељенике, за оне који се преводе из једног места у друго, ти увек понешто испричају, додуше не о својим личним стварима, никада их уосталом о томе и не питају, сем ако човек сам хоће да каже, пита се само: откуда долазе, с ким, какав је пут, куда иду? Понеко, слушајући нова причања, као узгред спомиње штогод из овојих доживљаја, прича о каквом пресељавању, о каквој поворци осуђеника вођених у заточење, о старешинама поворке, о извршиоцима казне. У то време, предвече, доводе се и они који су кажњени танким шибама. Ти увек остављају врло јак утисак, што сам већ споменуо, али их не доводе сваког дана, а онога дана кад н>их нема, код нас је некако све свело, мртво, као да су сва та лицаједно другом страшно додијала, почињу чак и свађе. Код нас се радују чак и доласку душевно болесних, доведених на посматрање. Понекад бива да се оптуженици претварају да су луди, само да се избеаве казне. Неке од њих брзо ухвате у превари, или, боље рећи, они се сами реше да промене своју политику, и тако, пошто се пролудира два-три дана, оптуженик се изненадно опамети, смири се и тмурно моли за отпуст из болнице. Њему нико ништа не пребацује, ни лекари ни осуђеници, нити га постиђују спомињући му његово недавно претварање, ћутећи га испишу, ћутећи га испрате из болнице, а после два-три дана враћа се он, кажњен. Али такви случајеви су уопште ретки. А прави душевно болесни затвореници, довођени на посматрање, права су казна Божја за све у соби. Неке од таквих болесника, веселе, живахне, који вичу, певају, играју, осуђеници испрва дочекују готово усхићено. „Ето забаве!“, говоре они, гледајући на неког тек доведеног лудака. Мени је било врло тешко и мучно гледати

те несрећнике. Никад нисам могао равнодушно гледати душевно болесне.

Уосталом, непрекидно кревељење и немирни испади доведенога и са смехом дочеканог болесника, већ после дан-два свима додијају и сасвим изводе из стрпљења. Једнога од њих држали су код нас три недеље и дошло је дотле да се просто бежало из собе. Утом, баш као намерно, доведоше још једнога. На мене је тај учинио нарочити утисак. То је било у трећој години мога тамновања. Прве године, или, боље рећи, првих месеци мога робијашког живота, у пролеће, ишао сам с једним одељењем циглара на рад у циглани, за две врсте далеко. Требало је да се поправе пећи за рад на лето. Тога јутра, у циглани, М-ци и Б. упознадоше ме с Острожским, подофициром, који је ту живео као надзорник. Острожски је Пољак, стар човек од шездесетину година, висок, сувољав, на очи врло пријатан, поносит па баш и узвишен. Он је одавно на служби у Сибиру и мада је пореклом из простог народа - а дошао је из војске као војник тридесете године", - ипак су га и М-ци и Б. волели и ценили. Он стално чита католичку Библију. Разговарао сам с њиме, говорио је врло мило, врло пометно, причао врло занимљиво, и гледао веома питома и поштено. Од тада, две године га нисам видео, само сам чуо да је због неког дела био под ислеђењем. И, изненада, њега доведоше к нама, у нашу собу - полудео је. Уђе с циком, смејући се грохотом, па са најнеуљуднијим, сасвим камаринским покретима, заигра по соби. Осуђеници се веома развеселише, а мени то беше врло тужно и жалосно... После три дана, нисмо знали шта ћемо с њиме. Свађа се, бије, цичи, пева, а ноћу сваки час прави тако неприличне испаде, да нам се свима просто смучило... Не боји се никога. Облаче му лудачку кошуљу, али за нас је тада бивало још горе, мада је, без кошуље, увек готов био на свађу и нартање на сваког. За те три недеље цела се соба дизала и покашто, у један глас, молила главног лекара да нас избави напасти и да болесног склони у другу осуђеничку собу. А тамо, после два дана, моле да га преведу код нас. А кад би се код нас тако у исти мах нашла два лудака, оба немирна и свађалице, онда су се две собе мењале лудацима. А они, један гори од другог. Сви слободније одахнуше кад их једва једном некуд одведоше ...

Сећам се још једног необичног умно болесног. Једном, у лето, доведоше нам притвореника, здравог, и на очи врло неспретног сељака, око четрдесет пет година, лица нагрђеног од богиња, очију малих и зацрвенилих, необично суморног и натуштеног. Сместио се поред мене. Био је врло миран, ни с ким не говори, и држи се као да нешто размишља. Смрква се, а он се изненада окрете мени. Непосредно, без

увода, али с изразом као да ми поверава неку ретку тајну, стаде ми причати како ових дана треба да добије две хиљаде шиба, али да то сада неће бити, јер се за њега заузима кћи пуковника Г. Погледам га у неверици, па му одговорим да ми се чини да му у таквој прилици пуковникова кћи не може ништа помоћи. Тада још ништа нисам слутео ни знао, јер није доведен као човек поремећене памети, него као обичан болесник. Запитам га од чега болује. Одговори ми да не зна, да су га нечега ради довели, али да је он потпуно здрав, а пуковникова кћи је у њега заљубљена, пре две недеље, провезла се поред његовог затвора, а он је баш у тај мах гледао кроз решетку на прозору. Чим га је видела, одмах се заљубила. И од тада, под разним изговорима, већ трипут је тамо долазила. Први пут, заједно с оцем, код брата, официра, који је у то време био код њих на стражи, други пут с мајком, да подели поклоне, и пролазећи поред њега дошапнула му је да га воли и да ће га избавити. Чудновато је како је он мени потанко испричао ову бесмислицу, створену, разуме се, у његовом јадном болесном мозгу. Он тврдо верује да ће се избавити казне. О превеликој госпођичиној љубави говори мирно и поуздано, и зато, поред све бесмислености његовог причања, било је чудно слушати овога човека са близу педесет година, с овако јадном и жалосном, огорченом и нагрђеном физиономијом, да прича о тако романтичној љубави једне девојке заљубљене у њега. Чудо је шта је страх од казне могао учинити од ове плашљиве душе. Може бити да је он одиста некога угледао кроз прозорче, а лудило, које се већ, услед страха, припремало и непрестано расло, наједном је нашло свој излаз, свој облик. Тај несрећни војник, који можда целог свог живота ниједанпут није ни помислио на госпођице, сад је изненада измислио цео љубавни роман и инстинктивно се хватао и за ту сламку. Саслушах га ћутећи и обавестих о њему друге осуђенике. Али кад га други почеше радознано запиткивати, он чедно ућута. Сутрадан, лекар га је дуго испитивао, али кад му он рече да није болестан, а по прегледу је доиста тако и изгледало, пуштен је из болнице. Тек после, пошто су лекари отишли, ми смо видели да је на његовом листу забележено *sanat*, и тако им нисмо могли казати шта је у ствари. Ми се, међутим, ни сами тада још нисмо досетили шта је ту у ствари. Све је било због погрешке онога старешине који га је послао код нас, а није казао зашто га шаље. Десила се нека непажња. А можда ни они који су га послали нису били поуздано уверени о његовом лудилу, само су нагађали, радили по нејасном и непровереном причању и послали га на посматрање. Било како било, после два дана несрећника изведоше на казну. Изгледа да га је запрепастила тако неочекивана одлука, ни до последњег тренутка није у то веровао и кад га поведоше између редова шиба, он поче

викати у помоћ. У болници, затим, нису га наместили у нашу собу, јер није било постеља, него у ону другу. Али ја сам се распитивао о њему и дознао сам да за свих осам дана није ни с ким ни речи проговорио, био је смућен и веома тужан... Кад су му зарасле повреде на леђима, отпослали су га некуда. Бар ја нисам више ништа чуо о њему.

Што се уопште тиче лечења и лекова, колико сам ја запазио, лаки болесници нису се готово држали наређења нити су узимали лекове, а тешки болесници и уопште прави болесници, лече се врло радо и редовно узимају своје лекове. Наши највише воле спољашње лечење. Врло радо, чак и с уживањем употребљују купице, пијавице, топле облоге и пуштање крви, све оно што наш прост човек воли као лек и у шта верује. Ту ме је заинтересовала једна чудна ствар. Ти Лсти људи, тако стрпљиви у подношењу мучних болова од шиба и прута, често се жале на какве купице, јаучу, мрште се и кревеће. Јесу ли се разнежили, или су се претерано, или тек онако просто пренемагали - то не знам како да разјасним. Истина, наше купице и јесу нека особита врста. Лекарев помагач је већ одавно радио без оне справице којом се кожа зачас просече, ко зна кад је ту справицу изгубио или искварио, или се можда и сама искварила, тек - он је морао за резање коже да употреби ланцету. За сваку купицу прави се око дванаест засека. Са справицом, то не боли. Дванаест ножића удари, тренутно, па се бол и не осеги. Али, друго је зарезотина од ланцете. Ланцета засеца много спорије, осећа се бол, и кад мора да се метне, рецимо, десет купица, онда се мора направити сто двадесет зарезотина, то све скупа мора да се осети, то је јасно. И сам сам ово искусио. Али, иако је болело и било несносно, ипак није било тако да се не би могло издржати без цвиљења. Понекад је просто смешно гледати какву крупну људину, здравог и снажног човека, како се превија и слини. Уопште, то би се могло упоредити с понашањем човека који је иначе, у каквом озбиљном послу, миран и чврст, а код куће, кад нема шта да ради, он чами, зलोвољан је и ћудљив, грди и псује, неће да једе шта му се донесе, ништа му није по вољи, сви га љуте, вређају, муче, речју, то је оно „сито па бесно“, како се понекад каже о таквим домаћинима, какви се виђају, уосталом, и међу простим људима, па и код нас у тамници, заједничком живљењу, и што бива чак и врло често. Понекад, наши, у соби, стану задириковати такву мазу, понеки га просто и изгрде, и он онда ућути као да је то и чекао, да га изгрде, па да се смири. Нарочито Устјанцев то никако не трпи и никад не пропушта прилику да се с мазом не погрди. А и уопште, он не пропушта прилику да се с ким дохвати. То му је уживање, нека потреба, што свакако долази од болести, а нешто и од тупоглавости. Он, обично, испрва гледа озбиљно и нетренимице, па онда

некако мирно и уверено почне да „чита“. Свуд се мешао, као да је лично одређен да код нас пази на ред, или уопште на лепо понашање.

- Он се у све меша - кажу понекад осуђеници и смеју се. Иначе, штеде га и избегавају да се с њиме грде, само му се покашто смеју.

- Их, што га оцрни! На троја кола не натовари!

- Шта сам га оцрнио? Пред будалом капа се не скида, то се зна. А што се дере због ланцете? Како је удубио, тако нека куса.

- А шта се то тебе тиче?

- Купице, браћо - упале у реч један наш - купице нису ништа, ја сам то пробао, најгоре боли кад те вуку за уши.

Сви се насмејаше.

- А зар су тебе вукли?

- Мислиш, нису? Јесу, то се зна.

- Зато су ти уши тако начуљене.

- Доиста, Шапкин, тај осуђеник, има врло велике, веома клемпаве уши. Шапкин је био скитница. још је млад, паметан, младић и миран, говори увек с неким озбиљним, скривеним хумором, што је његово причање врло зачињавало, оно је било пуно комике.

- Што бих ја мислио о твојим ушима? Шта ја знам ко те вукао! Куд бих се на то и сетио, еј ти тврда главо! - опет се натоврзе Устјанцев, љутито, окренут право Шапкину, иако овај није говорио њему, него свима уопште. Али Шапкин га и не погледа.

- А ко те је вукао за уши? - упита неко.

- Ко? Па зна се ко, управник полиције. То је, браћо, било због скитње. Дошли ми тада у К., а било нас је двојица, ја и још један, и он скитница, неки Јефим, без презимена. Успут, ми се малчице снабдемо код неког сељака у Толмини. Има такво село, Толмина. Дођемо ми код њега, промотримо, може се ту лепо снабдети, па онда кидај! У пољу - четири воље⁸¹, а у граду је већ опасно. Прво и прво, одемо у крчму. Осврнемо се. Прилази нам некаква пропалица, подераних лаката, у немачком оделу. Па поче: ово - оно.

- А како ви - каже - ако смем питати, имате ли документ⁸²?

- Немамо.

- Тако. А ни ми. Имам овде још два пријатеља, и они служе код генерала Кукушкина⁸³. А смем ли питати, да ли

81 Тј. отворен и слободан пут на све четири стране.

82 Путни лист. (Ф. Д.).

83 То јест, тамо где кукавица кука, у шуми. Хоће да каже да су и они скитнице. (Ф. Д.).

бисмо малчице гуцнули, само сад нисмо баш при новцу, учините љубав, заједан полић.

- Што да нећемо, драго нам је - велим ја. И тако смо пили. Ту нам они кажу за неки посао што се тиче обијања фиока, лоповског заната, то јест: ми смо за то мајстори. На крај града беше једна кућа, ту станује неки богат човек, има силно благо, утврдисмо да ми то преко ноћи испитамо. Но тек што смо се, исте ноћи, сва петорица нашли код Гавана, све нас похватише. Одведоше нас у полицију, па пред старешину. Каже, сам ће да нас пропита. Уђе он с лулом у зубима, а неки јак, здрав човек, с бакенбардима. За њим носе шољу чаја. Седе. А осим нас ту су још тројица, и они скитнице. Скитница, браћо, то вам је смешан човек, тај вам се ничега НQ сећа, колац му на глави теши - све је заборавио, ништа не зна. Тек, управник право на мене, грмну као из бурета: Ко си ти? - А ја, дабогме, кажем, као и сви остали: Ништа се не сећам, господине управниче, све сам заборавио.

- Чекај, с тобом ћу ја да поразговарам, твоје ми је лице познато - вели он, а упрштио очурине на мене. А ја њега нисам дотле никад видео. Упита другога.

- Ко си?

- Хватај маглу, господине.

- Зар се ти тако зовеш?

- Тако, господине.

- Па добро, хватај маглу, а ти?

- Па, ја за њим, господине.

- Али, како се зовеш?

- Па тако, господине: „ја за њим“.

- А ко те тако назва, хуљо?

- Добри људи, господине, има добрих људи на свету, то се зна.

- А ко су ти добри људи?

Па, мало сам их позаборавио, господине, опростите, молим вас.

- Све си их заборавио?

- Све.

- Па ваљда си имао родитеље... Бар њих се сећаш, ваљда?

- Биће да сам их имао, господине, али нешто ни то не памтим, можда сам и имао.

- А где си досад живео?

- У шуми, господине.

- Увек у шуми?

- Увек.

- Добро, а зими?

Зиму нисам видео, господине.

А ти, како је теби име?

Секира, господине.

А теби?

- Оштрине зијај, господине.

- А теби?

- Прогледај кроз прсте, господине.

- И тако, нико ништа не памти?

- Ништа, господине.

Стоји, смеје се, а и они, гледају га и осмејкују се. Јест, али други пут, чим натрчиш, а он одмах по зубима. А то су све здрави, крупни момци.

- Водите их у тамницу - каже - с њима ћу после, а ти остани - каже мени. - Ходи овамо, седи! - Видим: сто, хартија, перо. Мислим се: шта ли то спрема?

- Седи - каже - на столицу, узми перо, пиши! - А ухватио ме за уво па вуче. Гледам га ја као ђаво попа.

- Не умем господине! - велим.

- Пиши!

- Смилујте се, господине!

- Пиши како умеш! - А једнако ме држи за уво, и вуче ли вуче, па тек кад га заврну! Е, браћо, богами вам кажем, лакше би ми било да ми је триста опалио, па чак варнице да искачу. А он само окупио: пиши, пиши!

- Па шта му је било, ваљда се лудирао?

- Није. Него баш у то време неки писарчић из Т-ка направио посла: придигао државне паре па побегао, и њему су уши овако штрчале. Па се то свуда разгласило. А ваљда понешто и личим на њега, те зато ме онај мучио: умем ли да пишем и како пишем?

- Их, човече! А, болело?

- Па кажем вам: боли! Сви се насмејаше.

- И, шта би, написа ли?

- Шта да напишем? Вуци пером по хартији, вуци, вуци, те се он тога и ману. Па онда, то се зна, прилепи ми десетак врућих по образу, и тако пусти и мене, у затвор, дабогме.

- А зар ти умеш да пишеш?

- Некад сам умео, али откако почеше писати перима, ја сам заборавио...

Ето, у оваквим причањима, или, боље рећи, ћеретању, пролази нам, понекад, наше досадно време. Боже, да тешке досаде! Дани дуги, запарни, и сви исти, истоветни. Бар да је какве било књиге!

Ја сам, међутим, још и често ишао у болницу, нарочито у почетку, некад због болести, а некад просто да полежим, бежао сам од тамнице. Тамо је било тешко, још теже него овде, морално теже. Пакост, непријатељство, гложење, завист, непрестане зађевице, неразложна вика на нас, племиће, зла лица пуна претње. А овде, у болници, сви су више на једнакој нози, живе више пријатељски. Најгоре је увече, при свећи, и у првим часовима ноћи. Рано се леже.

Мутни ноћни жижак светли се подаље тамо, код врата, као јасна тачка, а у нашем углу је полумрак. Ваздух почиње да смрди и да гуши. Неко не може да заспи, устаје и по сат и по седи на постељи, с обореном главом под ноћном капом, изгледа као да нешто мисли. Па да бисте и ви како год убили досадно време, ви га цели час посматрате, а трудите се да погодите шта мисли. А иначе, маштате, сећате се прошлости, уображење ствара широке сјајне слике, падају вам на ум и такве ситнице на које у друго време не бисте ни помислили или их не бисте осетили овако као сада. Или се мисли на будућност: како ће се изаћи из тамнице, куда ће се после и када ће то бити? Хоће ли се икад вратити у свој завичај? Мисли се, мисли, и надање се залелуја у души... А неки пут просто се броји - један, два, три... да би се некако у бројању и заспало. Покашто набројим и три хиљаде, а не заспим... Ето, неко се окреће у постељи. Устјанцев се закашљао својим трулим, јехтичавим кашљем, затим ће немоћно да јекне, и сваки пут ће уз то рећи: „Згрешио сам, Господе!“ Страшно је у овој тишини чути тај болесни, разбијени и болни глас... А не спавају ни они тамо у углу, разговарају лежећи. Неко прича о својој прошлости, о нечем далеком што је одавно било и битисало, прича о скитању, о деци, о жени, о некадашњем свом обичном животу. И већ по самом шапату, који допире до ува, осећате да му се ништа, ништа од свега тога што сад прича, никад више неће вратити и да је и приповедач одсечен комад. Он прича, други га слуша. Чује се само тих, једначит шапат, као да вода жубори негде далеко...

Памтим, једне дуге зимске ноћи слушао сам једну приповетку. У први мах учинило ми се да је то неки грозничав сан, и ја као да сам у врућници, па све сањам и гледам у ватру у заносу.

АКУЉКИН МУЖ

Приповетка

Већ је касна ноћ, дванаести час. Спавао сам, али се изненада пробудих. Мутна мала светлост удаљеног ноћног жишка једва осветљава нашу собу... Готово већ сви спавају. Спава и Устјанцев. Кроз тишину се чује како тешко дише и како му са сваким дахом сипи слуз у грлу. Наједном, далеко у ходнику, одјекнуше тешки кораци страже која долази на смену. Кундаци лупнуше о патос. Отворише се собна врата, фрајтор опрезно уђе да преброји болеснике. Мало затим закључаше собу, наместише другог стражара, одоше, и опет наста пређашња тишина. Тек тада опазим да ту близу мене, лево, двојица не спавају, и као да нешто шапућу. То бива по собама, понекад двојица данима и месецима леже један поред другог, а ни речи не проговоре, па наједанпут, неке ноћи, у ноћни час који изазива на разговор, на исповест, један почне другоме износити целу своју прошлост.

Како изгледа, она двојица већ одавно говоре. Почетак сам пропустио, а ни сада не могу све да разумем; али мало-помало уво се навикну, све сам после чуо разговарно и све разумео. Не спава ми се, па шта ћу друго него да слушам? Један упола лежи на постељи, придигао главу, испружио врат према ономе другоме и прича с ватром. Јасно се види да се загрејао, узбудио, добио вољу да прича. Његов слушалац, тмуран и равнодушан, седи на постељи опружених ногу, показто промумла нешто, као тобоже да одговара приповедачу, или као хоће да му покаже своје учешће, али све то некако више из уљудности, а не стварно, и једнако из фишека меће бурмут У НОС. То је био војник из затвора, неки Черевин, човек од педесет година, мрзовољан педант, хладан резонер и охоло будала. А Шишков, приповедач, још је млад, испод тридесет година, наш цивилни осуђеник, који је радио у шивари. Досад сам га мало запажао, а и после, док сам год био у тамници, некако ме ништа није вукло да се њим занимам. Празан је и будаласт. Покашто ћути, невесео је, натмуран, држи се грубо, недељама не говори. А понекад се наједном уврзе у какав случај, почне сплеткарити, жести се због ситница, тумара из касарне у касарну, носи гласове, пањка, љути се. Избију га, он опет ућути. Плашљив је, јадан и кукаван човек. Сви се некако презриво понашају према њему. Омален је, мршав, некако немирних очију, показто тупо замишљених. Деси се да он нешто и прича: почне ватрено, са

жестином, чак маше рукама, па наједном прекине или пређе на нешто друго, занесе се у неке друге ситнице, па и заборави о чему је почео говорити. Грди често, а дешава се, кад грди, кад ма шта пребацује човеку, какву било погрешку према њему, он то чини осетљиво, само што не плаче... Добро свира на балалајци, и воли да свира, а о празницима, кад га натерају, он и игра, а игра лепо... Врло брзо га можете натерати да вам штогод учини... Не зато што би био врло послушан, него што воли да се гура у другарство и да угађа ради другарства.

Дуго нисам могао да пронађем о чему прича. Испрва ми се чинило да се непрестано удаљава од предмета и да се заноси изгредицама. Можда је опазио да Черевин уготовије ни стало до његове приче, али, чини ми се, намерно је хтео сам себе уверити да се његов слушаца сав у уво претворио и мога да би га веома болело кад би видео да није тако.

- ...Бива да изађе на трг - наставља он - а сви му се клањају, поштују га, уједну реч - богаташ.

- Велиш, трговао?

- Трговао, дабогме. Оно, грађани наши тамо, то ти је све невољно. Права голотиња. Жене с реке носе воду да заливају вртове, злопате се, злопате, а подјесен не наберу ни колико за шчи. Он ти је пак имао велику земљу, радницима је обрађивао, тројицу је држао, па је имао и пчелињак, продавао је мед, а и стоку. Дакле, био је код нас врло уважен. Беше много стар, имао је седамдесет година, кости му дотехале, сав бео, а велики. Кад изађе на трг, онако у бунди од лисичине, свако му одаје чест и поздравља га.

- Добар дан, газда Анкудиме Трофимићу!

- Добар дан, како ти? - одговара он. Никога не презире.

- Живи били, Анкудиме Трофимићу!

- А како твоји послови? - питаће. - Па, траљаво. Како ви, газда?

- Па, тако, држим се и ја, крадем од Бога дане.

- Бог вас поживео, Анкудиме Трофимићу!

- Ето, кажем ти, ни од кога се тај не либи, са сваким разговара, свакаму реч паравреди. Био је писмен човек, увек је читао побожне књиге. Посади своју бабу поред себе, каже: „Е сад, слушај, жено, и гледај да разумеш!“, па јој тумачи. А његова жена није ни била баба, то му је била друга жена, узео је да би имао деце, од прве их није имао. А од ове друге, од Марије Степановне, два сина, још недорасла. Онога млађег Васју, добио је у шездесетој години. А кћи, та Акуљина, била му је најстарије дете, дакле имала је осамнаест година.

- Је ли то твоја жена?

- Чекај, прво је направио зло онај Фиљка Морозов. Каже он Анкудиму:

- Да се делимо, дај ми све четири стотине сребрних рубаља, нисам ти ја неки твој радник. Нећу с тобом да тргујем, и нећу - вели - да узмем твоју Акуљку. Ја сам сад -

вели - почео да пијем. Сад су ми - вели - родитељи помрли, па ћу да пропијем новце, па после идем у најамнике, хоћу, брате, у војнике, а после десет година бићу маршал војске, и доћи ћу овамо код вас.

Анкудим му даде новац, разрачуна се с њиме сасвим поштено, јер је још Фиљкин отац с њиме заједнички трговао, с једним капиталом.

- Ти си пропао човек - каже Анкудим Фиљки. А он њему: - Хе, пропао не пропао, тек, овако с тобом, седа брадо, научио бих сркати млеко шилом. Ти хоћеш, вели, да од две паре уштедиш, чуваш свакојаке трице и отпатке - као мислиш: ваљаће то можда за кашу. А ја бих на то плунуо. Штедиш, штедиш, да ђавола купиш. А ја имам карактер. Ту твоју Акуљку нећу да узмем, ја сам, вели, и без тога спавао с њоме...

- А како ти смеш да срамотиш поштенога оца поштену кћер? - вели Анкудим. - Кад си ти с њоме спавао, змијски гаде, штучја крви! - И сав цепти. Фиљка је тако причао.

- И није само то - вели - што ти је ја нећу узети, него ћу тако урадити да ваша Акуљка сада ни за кога неће поћи, нико је неће хтети, неће је сад ни Микита Григорић узети, јер је ваша Акуљина сада непоштена и неће се удати. Још јесенас ми смо се погодили да заједно живимо, а сада ни за сто ракова нећу да пристанем. Ево, пробај, овога часа дај сто ракова - нећу пристати.

- И поче ти момак да пије и да се скита! Земљи је тешко, трешти град од његовог весеља! Покупио друштво, а новаца као плевне, и три месеца је пио, оде све! „Кад све потрошим, ја ћу и кућу да дам, све ћу да дам, па после одох или у најамнике или међу скитнице!" Бива да је пијан од јутра до мрака, вози се на колима са два коња с прапорцима. И девојке су луделе за њим. Лепо је свирао на теорбани.

- Дакле, с Акуљином се он и пре тога проводио?

- Стани, почекај... Тада, умре мени отац, моја мајка је онда радила код Анкудима, пекла медањке, и тако смо се хранили. Лоше смо живели. Но и ми смо имали мало земљице, иза шуме, сејали смо жито, а кад отац умре, све довршисмо, зато што сам се и ја пропио, мој брате! Мајку сам своју тукао, те јој новац изнуђавао ...

- То не ваља, кад је с бојем. То је велика грехота.

- Бивало је често, мој брате, да сам пијан од јутра до мрака. Имали смо кућу, онако, приличну ако и стару, иако си по соби могао зечеве ловити - али своју. Понекад читаве недеље гладујемо, немамо шта да окусимо. Мајка ме некад грди и псује, а шта се то мене тиче! Тада се брате, нисам раздвајао од Фиљке Морозова. С њиме сам од јутра до мрака! „Свирај ми", вели, „на гитару, и играј, а ја ћу да лежим и да бацам новац на тебе, зато што имам, што сам најбогатији човек!" Шта ти није радио! Само неће да прими ништа

крадено. „Ја“, вели, „нисам крадљивац, ја сам поштен човек! Него, хајдемо да Акуљкина врата намажемо катраном“, нећу да се Акуљка уда за Микиту Григорића. То ми је сад слађе од меда“, вели. А старац ју је пре Фиљке хтео да уда за Микиту. И Микита је стар човек, удовац, носи наочаре, тргује. Чим је чуо шта се о Акуљки говори, он се одби. „Анкудаме Трофимовићу, не могу“, вели, „да се женим твојом ћерком, то би била велика срамота за мене, а не бих ни хтео да се женим, стар сам, нећу.“ Ми Акуљки намазасмо врата. Зато су је у кући добро избили. „Убићу те!“, виче Марја Степановна. А старац:

„У старо доба, за време честитих патријарха, ја бих је на дрвљанику исекао, али сада су у свету тама, пепео и трулеж.“ Суседи чују како се целом улицом разлиже Акуљкина вика и дрека: бију је по цели дан, од јутра до мрака. А Фиљка по целом тргу виче: „Добраје девојка Акуљка, другарица у пићу! Чедно ходаш, бело носиш, кажи кога волиш! Ја им спремих колач, запамтиће!“ У то време ја једном сретнем Акуљку, она носи ведрице, а ја јој довикнем: „Добар дан, Акулина! Простирку пред вашу милост! Чедно ходиш, где купујеш, дај писмено с киме живиш.“ То јој рекох. А она ме погледа, очи јој дошле крупне, а смршала као вејка. Како ме погледа, а мати њена мисли: смеје се са мном, па с врата: „Што се клибиш, бестиднице!“ И тако су је тога дана опет чекале батине. Кашто је туку по цео час. „Убићу је“, вели мати, „није више моја ћерка!“

- Је ли распусна била, шта ли?

- Само ти слушај даље, чико! Док сам ја тако с Фиљком стално пијанчио, долази ми мајка, а ја лежим. „Што лежиш, неваљалче? Лупежу никакви!“, грди ме она, па вели: „Жени се, рђо, ено ти Акуљине, узми је. Сад ће је њени и за тебе радо дати, и уз њу триста рубаља пара!“ А ја њој: „Па она је сад пред целим светом осрамоћена.“ „Будало једна, све ће то венац покрити, а за тебе је боље што ће она целога века бита пред тобом крива. С њиховим новцима и ми бисмо се подигли. Ја сам већ говорила с Марјом Степановном. Лепо је она то примила.“ Нека положи двадесет рубаља на овај сто, па ћу се оженим“, рекох ја. И, хоћеш веровати или не, ја ти се до свадбе нисам трезнио. А и Фиљка Морозов поче да ми прети: „Чујеш ти, Акуљкин мужу“, вели, „сва ћу ти ребра пребити, а с твојом женом спаваћу сваку ноћ, само ако хоћу.“

„Умукни, псето погано!“, рекох му ја, али он ме ту обрука пред целом улицом. Отрчим кући: „Нећу“, рекох, „да се оженим, ако ми одмах овога часа не положи још педесет рубаља!“

- А зар су пристали да је за тебе даду?

- За мене? А као зашто не би? Па ми нисмо сиромаси, стекли смо иметка. Мој отац је тек пред смрт пропао, и то због пожара, а онако смо живели и боље од њих. Тад Анкудим каже: „Ви сте“, вели, „пука сиротиња.“ Али и ја њему одговарам: „Доста је то што су вам врата умазана катраном.“ А он мени: „Шта се ти то над нама натресаш. Докажи да је она непоштена, а свету се не могу запушити уста. Божја волџа. Слободан си па иди, немојјеузети, само ми врати паре што си узео.“ Тада ја раскрстим и с Фиљком. По Митрију Биковом поручим ја њему да ћу га сад пред целим светом осрамотити, и све до свадбе, брате мој, био сам ти мртав пијан и нисам се никако трезнио - тек о венчању. А чим се венчасмо, а Митрофан Степанић, њен ујак, рече: „Ако и није часно и поштено, а оно бар је готов посао, и свршена ствар.“ А и онај стари, Анкудим, беше пијан, и заплака се на то, сузе му теку по бради. А да видиш шта сам ја урадио, мој брате! Још пре венчања понео сам бич у цепу. Наумио сам да се сад и ја задовољим, као велим, нек Акуљка зна како је кад се удаје непоштено, на превари, а нек и људи виде да се ни ја не женим као будала...

- И право је! Нек она унапред осети ...

- Није то, чико, само ти далџе пази. У нашем је крају обичај да се младенци одмах после венчања одведу у собу, а они други остану да пију. И тако оставише нас у соби саме. Акуљка седи, сва бела у лицу, ни капи крви. Уплашила се, па то је. И коса јој је бледа, сасвим као лан. Очи велике. Само ћути, не чује се, као да је нема. Сасвим чудновата. А мој брате, како би ти рекао - ја спремио бич, и метнуо га код постеље, а она, мој брате, беше права, чиста девојка.

- Шта рече!

- Права поштена девојка из поштене куће. Па зашто, брате мој, да претрпи онакве муке? Зашто да је Фиљка Морозов осрамоти пред целим светом?

- Јесте!

- Ја онда одмах с постеље, па клекнух пред њу и скрстих руке: „Акуљина Кудимовна, драга моја, опрости мени лудаку што сам и ја држао да си онаква. Опрости ми. Што сам рђа био!“ А она седи преда мном на постељи, гледа ме, обе руке стави ми на рамена, смеје се, а сузе јој теку, и плаче и смеје се... Ја онда чим изађох из собе рекох свима: „Е сада, кад сретнем Фиљку Морозова, неће му бити живота на овоме свету!“ А они стари, већ не знају шта ће од радости, ни коме да се моле, мајка само што не падне пред њене ноге, плаче, цвили. А старац рече: „Да смо знали и тражили, кћери наша драга, оваквога ти мужа не бисмо нашли.“ Кад прве недеље ја и она пођосмо у цркву, а на мени кафтан од финога сукна, чакшире од кадифе, капа од дабровине, а она у новој бунди од зечевине, и свилена марама на њој - то јест, и ја ње вредим, и она мене: ето како идосмо! Људи нас гледају

па уживају, ја сам онако, обичан, а Акуљинушка, ако се и не може похвалити да је лепша од других, а оно не може се ни покудити, него тако, не издваја се од осталих ...

- Е па онда све лепо.

- Само ти слушај. Неког дана по свадби, бејаш истина пијан, али побегох од гостију, отех се и трчим. „Где је онај лупеж, Фиљка Морозов! Овамо хуљо!“, вичем ја по тргу. Али и јесам био пијан, те тако ме ухватише, близу Власјових, и тројица њих једва ме силом одведу кући. А по граду се само прича. Девојке на тргу говоре: „Девојке, знате ли - Акуљка се поштена удала!“ Мало затим Фиљка ће мени пред људима: „Продај жену, па ћеш пити и пијан бити. Наш Јашка војник зато се и оженио - није са женом спавао него се три године опијао.“ „Ти си хуља!“, вичем ја. А он мени:

„А ти си лудак! Ухватили те пијана па те венчали, ниси знао шта радиш!“ Одем кући па станем викати: „Ви ме пијана венчасте!“ Умеша се и мајка, поче да грди, а ја н>ој: „Тебе је злато заслепило. Овамо Акуљку!“ И почнем бити Акуљку. Био сам је, брате, био, пуна два часа, док и сам с ногу не падох. Три недеље није с постеље устајала.

- Оно, тако је - флегматично напомену Черевин - ако их човек не бије, оне онда... а зар си је ти затекао с љубавником?

- Не да сам је затекао, не, то нисам - одговори Шишков мало поћутавши и као с неким напором. - Нисам, ама, већ ми је било много криво, људи су ме много задиркивали и дражили, а свему је био Фиљка коловођа. „Ти имаш жену за мустру, да је други гледају.“ Позва нас у госте, па пред свима поче да извија: „Његоваје жена, милосрдна душа, племенита, смерна, дружевна и обрлатна, свакоме добра, баш као ово сада њему! А заборавио је, клипан, како јој је и он мазао врата!“ Ја седим пијан, а он ме онда шчепа за косу, шчепа ме и сави надоле.

„Играј“, вели, „Акуљкин мужу, ја ћу те овако држати за косу, а ти играј, да ме забављаш!“ „Хуљо!“, вичем ја. А он мени: „Доћи ћу ти с друштвом, па ћу твоју жену на твоје очи танком шибом шибати док ми душа жели.“ Те тако, ако ћеш веровати, ја после цео месец дана не смедох из куће изаћи. Доћи ће, мислим у себи, и осрамотиће ме. И, ето, зато сам је почео бити...

- А што да је бијеш! Руке се везују, а језик не. А не вреди много ни бити. Заповедај, саветуј, поучи је, па и угоди јој, милуј. Зато је жена.

Шишков мало поћута.

- Вређало ме - прихвати поново - и опет узех стару навику, понеки дан бијем је од јутра до мрака, ако устане - не устаде лепо, ако пође - ружно иде, од н>е ми ништа није право. Ако је не бијем, досадно ми је. А она, обично ћути, гледа у прозор, плаче... Једнако плаче, беше ми је жао, али

бијем. Мати ме због ње куне и грди: „Неваљалче, хуљо једна“, виче она, „разбојнички породе!“ „Убићује!“, вичем ја, „и нека ми нико ништа не усуди се да каже, кад сте ме на превару оженили!“ Стари Анкудим је у почетку долазио и заузимао се. „Ниси ти богзна ко“, вели, „наћи ћу ја за тебе суда!“ А после се окануо. А Марја Степановна се сасвим смирила. Једном дође, па плаче и моли: „Дођох до тебе, Иване Семјонићу, да те молим, мала брига, велика молба. Имај душе, брате!“, и она се поклони, „смири се, опрости јој! Зли људи опадоше нашу ћерку, сам знаш, поштену си је узео...“ И опет ми се клања до ногу и плаче. А ја се јуначим: „Сад нећу ни да вас чујем! Што хоћу то ћу и да урадим са свима вама, јер ја сад собом не владам, а Фиљка Морозов ми је пријатељ и најбољи друг...“

- Дакле, опет сте заједно пили?

- Таман! Како! Ни да му приђем! Пропио се сасвим, утуцао све што је имао. Примио се за најамника код неког грађанина, да иде у војску уместо његовог најстаријег сина. А код нас је тако - све до самога дана када ће најамника одвести у војску, цела кућа мора пред њим у прах да пада и он је прави господар над свима. При обрачуну, он добија сав новац, а у домаћиновој кући и по пола године живи, све док не пође у војску. А шта све не ради с укућанима! Читав лом! Као вели, ја у војску идем уместот твога сина, дакле ја сам ваш добротвор, сви у кући морате ми чинити сваку част, иначе - све ћу да покварим. Тако је Фиљка код тога грађанина правио чуда и покоре - спавао је с његовом ћерком, и сваког божјег дана после ручка вукао га за браду, све је чинио да себи угоди. Тражио је да се сваког дана купа, и да се с вином прави пара“ и жене да га на својим рукама носе у купатило. Кад се из шетње враћа кући, он стане насредулице, па викне: „Нећу да уђем на врата, руши плот!“ И тако морају мимо врата, на другом месту да развале ограду, да он прође. Једва једном дође и крај, време да га предаду војсци, скиде им се беда. А улицом навалио силан свет - Фиљка Морозов иде у војску! Он се клања на све стране. У тај мах наиђе Акуљка, иде из повртњака. Чим је Фиљка угледа, баш код наших врата, он викну: „Стој!“, скочи из кола, па јој се до земље поклони, и рече јој: „Душо моја, срце, две године сам те волео, а сад ме с музиком воде у војнике. Опрости ми, ти си поштена кћи поштена оца, а ја сам био гадан према теби за све сам ја крив!“ Па јој се опет до земље поклони. А она стоји, испрва као да се препала, после се сави до појаса, поклони му се, па му рече: „И ти мени опрости, добри младићу, а ја се на тебе ништа не љутим.“ Ја за њом у кућу па викнем: „Шта си ми казала, кучко?“ Она ме погледа, и, веровао ми, не веровао, одговори ми: „Сад га волим више него цео свет!“

- Гле!..,

85 Тј. да се вино сипа на усијан котао у купатилу.

- Тога дана не проговорих с њоме ама ни речи! Тек предвече рекох јој: „Акуљка! Убићу те сад!“ Целе ноћи не заспах, изађох у предворје да пијем кваса, а утом ће и зора. Уђем у собу. „Акуљка, спреми се да идемо у поље на рад“, рекох јој. Ја сам се и пре овога спремао и знала је и она да ћемо ићи. „И то ми је рад“, рече, „радно доба ујеку, а радник, тамо, кажу, већ три дана беспослен ваља се потрбушке.“ Ја спремих кола, ћутим. Чим се изађе из града одмах настаје борова шума за читавих петнаест врста, а иза шуме је наша земља. Прођосмо до три врсте, зауставих коња и рекох јој: „Силази, Акуљка, сад ти је крај.“ Она ме гледа, страх је, устаде преда мном, ћути. „Додијала си ми, моли се Богу!“ Па је ухватила за косу, косајој дебела и дугачка, умотам је око руке, па је с леђа са обе стране притиснем коленима, извучем нбж, главу јој савијем назад, па нож превучем преко грла... Она завришта, крв бризну, ја бацим нож, њу обема рукама обухватим спреда, легох на земљу, загрлих је, па вичи над њом, вичи, дери се, и она виче ија вичем, свадрхће, оtima се из мојих руку - а крв на мене, крв и по лицу, и по рукама, па шиба, шиба... Оставим је, нападну ме страх, оставим и коње, па бежи, па бежи, долетим кући кроз позадно двориште, јурнем у купатило, а наше је купатило врло старо и не служимо се њиме, завучем се испод клупе и тако останем ту све до ноћи.

- А Акуљка?

- После је и она, видело се, устала и пошла кући. Нашли су је на сто корака од онога места.

- Ниси је сасвим убио ...

- Па ... - поче Шишков и застале.

Има таква нека жила - напомену Черевин - ако се та жила одједном не пресече, онда се човек само мучи, и...

Али она је умрла. Увече су је нашли мртву. Одмах се то објавило, стану мене тражити, и тек под ноћ ме нађу, у купатилу... Ево, већ је сад четврта година како сам овде - дода он пошто поћута.

- Хм... Оно, такоје, ако сенебије, нема добра-напомену Черевин хладно и промишљено, па опет извади кутију и дуго, с прекидима, ушмркиваше бурмут. - Али опет, опет, кад погледам, био си, брате, много глуп. Тако сам ијаједном своју жену затекао с љубавником. Зовнем је у стају, предвостручим улар. „Коме се заклињеш? Које се заклињеш?“, велим јој, па удри, удри оним уларом, био сам је, био читав сат и по, а она мени: „Ноге ћу ти прати, па ону воду пити!“ Авдотја - тако се звала.

ЛЕТЊЕ ВРЕМЕ

Али ево дође и почетак априла, ево и Ускршње недеље. Мало-помало почињу летњи послови. Сунце је свакога дана све топлије и сјајније, ваздух мирише на пролеће и узбуђује организам. Настају лепа дани који и окована човека узбуђују, рађају и у њему неке жеље, чежње и узнемирење. Чини се да се под сјајним сунцем још јаче тугује за слободом него кад су ружни зимски и јесењи дани, и то се запажа на свим затвореницима. Они се и радују светлим данима и, уједно, некако се у њима још више појачава нетрпљивост и плаховитост. Одиста, опазио сам да су наше тамничке свађе некако још чешће с пролећа. Чешће се чују вика, врева, бука, смера се нешто, а уједно с тим, дешава се, негде тамо на раду, да изненада запазиш нечији замишљен и укочен поглед упрт негде у плаву даљину, онамо на другу обалу Иртиша, одакле, као бескрајан застор, на хиљаду и пет стотина врста, настаје слободна киргиска степа, чује се и нечији дубок уздах из пуних груди, као да нешто вуче човека да удахне од тога удаљеног слободног ваздуха, и да олакша својој пригушеној, окованој души. „Ех!”, изусту најзад осуђеник, па као да одбацује одмах од себе све своје маштање и размишљање, нестрпљиво и тмурно прихвата опет мотику, лопату или вреп који треба пренети с једног места на друго. И зачас, он већ заборавља своје изненадно осећање, па се смеје или грди, већ како му је у нарави, или наједанпут, с необично великим одушевљењем, сувише претераним, опет прионе да ради задати посао, па ради, ради свом снагом, као да би желео да теретом од рада угуши у себи нешто што га изнутра мори и дави.

Све су то људи јаки, већином у најбољим годинама и снази... Тешки су окови у то доба! У овом тренутку ја не поетизирам и уверен сам у истинитост ове моје забелешке. Осим тога што је на топлини, под јарким сунцем, када се свом душом и целим бићем чује и осећа како се природа свуда буди у свој својој неизмерној снази и лепоти - још теже подносити затворену тамницу, чувара и туђу вољу: осим тога, у то пролетње време, с првим шевама, почиње и скитнички живот по Сибиру и по свој Русији. Божји људи беже из тамница и спасавају се по шумама. После загушљиве пећине у којој се живело, после судова, окова и шиба, они лутају потпуно по својој вољи, где год им се хоће, где им је zgodније, лепше и

мало слободније, пију и једу како где, што нађу, шта Бог да, а ноћ мирно преспавају негде у шуми или у пољу, без великих брига, без тамничких мука и невоља, као птице у шуми, праштајући се пред спавање једино с небесним звездама, уз будно око Божје. Разуме се, понекад није лако „служити код генерала Кукушкина“, мучно је то, заморно, гладује се. Деси се понекад да се по неколико дана нема ни залогаја, треба се од свакога крити, чувати, па се мора и красти, и отимати, а понекад и убијати. „Насељеник је што и дете, што год види то вуче себи“, каже сибирска узречица о насељенику. А та се узречица, у свој њеној снази и још и с неким додатком, може применити и на скитницу. Мало има скитница који нису разбојници, а готово увек су крадљивци, разуме се више из- преке потребе него по занату. Има упорних скитница. Неки, који су већ завршили свој робијашки рок, беже чак из насеобине. Рекло би се да је у насеобини и задовољан и обезбеђен, али узалуд, нега увек нешто вуче некуда, зове га. Живот по шумама мучан је и страشان, али је слободан и пун догађаја, има нешто заводљиво, неку тајанствену лепоту за онога којеједном живео таквим животом, кад боље погледамо - бежи и понеки скроман и уредан човек, од кога се већ могло очекивати да ће постати добар и сталан настањеник и вредан домаћин. Понеки се чак и ожени, изроди децу, неких пет година живи ту где је, па га изненада нестане, остави у чуду и жену и децу и општину у којој је уписан.

У нашој тамници су ми показали једног таквог бегунца. Он није скривео никакве нарочите кривиче, бар није се чуло да се за њега такво нешто говори у граду, али је стално бежао, у бежању провео цео свој живот. Био је и на јужној руској граници, преко Дунава, и у киргиској степи, и у источном Сибиру, и на Кавказу - свуда. Ко зна, можда би он, под другим околностима, како је страсно волео путовање, постао и какав Робинзон Крусо. Уосталом, све ово о њему причали су ми други, он сам је у тамници мало разговарао, па и тад, ако проговори само што је најпотребније. То је био сељак од педесет година, врло мали растом, необично кротак, врло спокојна лица, чак и тупава, спокојна до идиотства. Лети воли да седи на сунцу, и редовно мора да певуши какву песмицу, врло тихо, на пет корака даље се више не чује. Црте на његовом лицу некако су одрвенеле, јео је мало, највише хлеба, још никада није купио земичку, ни чашицу пића, а мучно да је икада и имао коју пару, мучно да је знао и рачунати. Према свему се држао сасвим мирно. Покаткад је тамничке псе хранио из руке, а тамничке псе код нас нико ј не храни, и уопште, Рус не воли да храни псе. Говори се да је био жењен, и то двапут, говори се да има негде и деце... Зашто је допао тамнице, ја не знам. Наши сви очекују да ће и одавде да умакне, но или му још није време или су га

већ и године стигле - тек, он је овде живео и животарио и некако мислећиво посматрао своју нову, необичну околину. Уосталом, ништа се није могло тврдити, мада би човек могао рећи: а зашто и да бежи, шта му то вреди? Па, ипак, узевши у целини, шумско-скитнички живот је рај, према тамничком. То је врло разумљиво, а и не може се никако поређивати. Иако је удес тежак, бар се живи слободно. Ето зашто сваки затвореник у Русији, где био да био, чим гране пролеће, с првим пријатним сунчевим зрацима, некако се узнемири. Истина, не смера баш сваки да бежи, може се поуздано рећи да, имајући на уму тешкоће и одговорности, на то се одлучује тек један од стотине, а осталих деведесет девет само ће просањати како би се и куда би се могло побећи, и само прижељкивати, само замишљањем те могућности, они ће души олакшати. Понеки ће се макар сећати како је некада и он бежао...

Ја овде говорим само о осуђенима. Али, разуме се, много и много чешће и више од осталих одлучују се на бежање оптуженици под судом, у истражном затвору. Осуђеници са краћим роковима казне беже, ваљда само у почетку свога тамновања. Кад већ одлежи две-три године, осуђеник цени то време и мало-помало сам себе мири с тим да му је боље законито довршити рок принудног рада, па отићи у насеобину, него бежати, решити се на ризик па и пропаст, ако бекство не пође за руком. А неуспех је врло могућан. Ваљда тек само сваки десети успева да промени своју судбину. Од осуђених, чешће но други одлучују се на бекство они који су осуђени на врло дуге рокове. Петнаест-двадесет година робије чини се вечност, зато робијаш осуђен на такав рок увек радо сања о промени судбине, да закине бар коју годину, иако је већ можда и десет прегурао. Напоследку, и жигови му унеколико сметају да се одлучи на бекство. Променити судбину, то је технички израз. Тако осуђеник, ухваћен у бекству, одговара и на саслушању: да је хтео да промени судбину. Овај нешто књишки израз овде је стварно применљив. Сваки бегунац има на уму не да се сасвим ослободи - он зна да је то готово немогуће - него или да допадне у какав други осуђенички дом или да погоди неку насеобину или да му се поново суди, по новој кривици, створеној већ самом скитњом - речју, куд било, само да не буде на старом, дотужалом месту, у дотадашњој тамници. Сви ови бегунци, ако преко лета не нађу какво било случајно, необично место где би презимили - на пример, ако не наиђу на каквог јатака који од тога скривања има користи, најзад, ако се не дочепају каквог туђег путног листа, што кашто бива помоћу убиства, те да с тим пасошем могу свугде становати - сви ти бегунци, ако их не похватају, чим настане јесен, и сами у већим гомилама

долазе у градове и тамнице, као скитнице, и тако презиме у затворима, разуме се, у нади да ће на лето опет побећи.

Пролеће је и на мене утицало. Сећам се како сам покашто чежњиво вирио кроз пукотине на огради и дуго стајао прислоњен главом уз њу, и непрестано, жељан и ненасит, посматрао како се на бедему наше тврђаве трава све више зелени, како се далеко небо све јаче плави. Мој немир и туга расли су из дана у дан, и тамница ми беше све више и више одвратна. Мрзост, коју сам, као племић, првих година стално трпео од осуђеника, била ми је све несноснија и тровала ми је живот. Тих првих година ја сам често, и кад нисам био болестан, ишао у болницу да лежим, једино зато да се уклоним из тамнице, само да се избавим од те упорне и свеопште мрзости коју ништа није могло да утоли. „Ви сте гвоздени кљунови, ви сте нас раскомадали!“, говорили су нам осуђеници. Често сам завидео простим људима које су доводили у тамницу, они су одмах постајали другови свих осталих! Зато ми се ваљда чинило да је тужно и некако болно и само пролеће, та визија слободе, општа радост у природи. Крајем великога поста, чини ми се шесте недеље, требало је да постим. Још прве недеље је први подофицир целу тамницу поделио по недељама, на седам смена за пост. Тако је у свакој смени било по тридесет људи. Недеље поста мени су се веома свиделе. Они који посте ослобађају се од рада. Идемо у цркву - она је била близу тамнице - по двапут и по трипут на дан. Давно већ нисам био у цркви. Службе о великом посту, познате ми још из раног детињства, у родитељској кући, свечане молитве, дубоко клањање до земље - све то покрену у мојој души далеку, далеку прошлост, подсети ме на утиске из детињства. Сећам се како ми је било врло пријатно када смо рано ујутру, с наоружаном пратњом, полазили из тамнице, и газећи земљу, смрзнуту преко ноћи, ишли у Божји дом на службу. Наши чувари не улазе у цркву. У цркви, збијемо се у гомилу до самих врата, на крај краја, иза свију, па ништа друго и не чујемо осим зар грлати ђаконов глас, и покашто опазимо свештеникову црну одежду и ћелу на глави. Сећам се како сам некада у детињству, стојећи у цркви, гледао покаткад на прост народ који се густо гомилао код уласка, и покорно се склањао и збијао да начини места неким дебелим еполетама, каквом угојеном господину, или накинђуреној али врло богомољној госпођи, сви они одмах и неминовно иду на прва места, спремни да се сваки час препиру ради њих. А они онамо, кодуласка, како ми се сада чинило, нису се молили Богу као остали, него смерно, усрдно, клањајући се до земље, и с неком потпуном свешћу о својој понижености.

А сад је и на мене ред да стојим на томе месту - чак ни на томе не, ми смо оковани, ми смо нечасни, сваки се од нас клони, и некако као да нас се боји, сваког пута нам

деле милостињу и, сећам се, то ми је увек било чак и некако пријатно, и у том чудном задовољству показивало се и неко особито, префињено осећање. „Нека, кад је тако!“, мислио сам. Осуђеници се врло усрдно моле Богу, сваки од њих када год дође у цркву, доноси своју убогу пару за свећицу или за тас. Можда осећа или мисли: „И ја сам човек, пред Богом смо сви једнаки!“ Ми смо се причешћивали рано, на првој служби. Кад свештеник, с путиром у руци, чита: „... но јако разбојника мја прими“, онда готово сви, уз звеку окова, падну на земљу: они то од речи до речи примају на себе.

Дође и Ускрс. Управа свакоме од нас подели по кришку млечног пшеничког хлеба и по једно јаје. Из града опет заспу тамницу даровима. Опет дође свештеник с крстом, опет даје управа, опет добијемо масну чорбу, опет настаје пијење и тетурање - све исто истоветно као и о Божићу, само с том разликом што сад можемо да шетамо по дворишту и да се грејемо на сунцу. Некако нам је сад све светлије, шире него зими, али некако је и теже. Дуг, бескрајан летњи дан некако је особито несносан о празницима. У радни дан време се бар радом скраћује.

Летњи радови су одиста много тежи од зимских. Падају ти радови махом на инжењерска грађења. Осуђеници граде, копају земљу, зидају, неки од њих раде браварске, столарске, или фарбарске послове, при оправци државних зграда. Неки иду на циглану да праве цигле и црепове, што се код нас сматра за најтежи рад. Циглана је на три или четири врсте далеко од тврђаве. Целога лета, сваког дана у шест часова изјутра, иде тамо једно одељење од педесет људи, да праве цигле. За тај посао бирају се прости радници, то јест они који нису занатлије нити су припадали каквој занатској групи. Они понесу собом свој хлеб, јер је због даљине незгодно долазити на ручак и опет се враћати на рад, тако уштеде радници себи осам врста хода, и ручају тек предвече, кад се у тамницу врате с рада. Посао се одређује за цео дан и то такав да га радник може да изradi за један цео дан. Прво, треба накопати и пренети иловачу, треба радник сам да донесе воду, сам да измеси иловачу у јами и да после сам направи цигле, и то нешто врло много, чини ми се двеста, ако не и двеста педесет комада. Ја сам свега двапут ишао на циглану. Циглари се враћају увече, уморни, намучени, и целог лета стално пребацују другима: да је њима лакше, а они, циглари, имају најтежи посао. Како изгледа, то пребацивање их је тежило. Ипак, неки су чак некако радо ишли на тај рад. Прво, што се иде ван града, на отворен простор, слободан, на обалу Иртиша. Та одатле се може слободно погледати унаоколо, нису то тврђавске зградетине! Може се слободно и пушити, па једно по часа чак и пролешкарити врло слатко. Што се мене тиче, ја сам или ишао у радионицу, као и пре, или на рад

се алабастером, или сам, напослетку, на грађевинама носио цигле. Једном сам морао да их с обале Иртиша преносим чак на нову касарну, која се зидала на растојању од седамдесет хвати, преко бедема наше тврђаве сам ишао, и то је трајало два месеца непрекидно. Тај ми се рад и свидео, мада ми је уже с циглама стално жуљило рамена, волео сам што се од тога рада очевидно развијала у мени снага. У почетку могао сам да понесем само осам цигала, а свака је била тешка дванаест фунти, а доцније сам дотерао и до дванаест и до петнаест цигли, и томе сам се јако радовао. На робији потребна је и физичка снага, не мање од моралне, те да се поднесу све материјалне незгоде тог проклетог живота.

А ја сам још хтео да живим и после робије!

Волео сам да носим цигле, међутим, не само зато што тај рад снажи физички, него још и зато што се то радило на иртишкој обали. Ја ту обалу зато и помињем тако често, што се једино одатле види свет Божји, чиста, јасна даљина, слободна ненасељена степа, која је, онако празна и пуста, чудноутицала на мене. Једино се на обали може човек леђима окренути према тврђави и не гледати је. Сви остали наши радови врше сеутврђави, или близу ње. Омрзнуо сам тврђаву још првих дана, а нарочито сам мрзео понеке зграде у њој. Кућа нашега мајора изгледа ми као неко проклето, немило место, и кад год пролазим поред ње гледам је непријатељски. А на обали човек може да се заборави: гледа неизмерну и пуну ширину као што затвореник с прозора своје тамнице гледа у слободу. На обали ми је све мило и драго: и жарко сунце на плавој небесној бездани, и Киргизова песма из даљине, са киргиске обале. Дуго ваља посматрати, и једва се, најзад, опази нека жалосна, чађава јурта“ каквога Киргиза, опази се и дим из н>е, и Киргискиња која се нешто маје око своја два овна. Све је сиромашно, оскудно, дивље, али је слободно. Смотрим какву птицу у плавом и провидном ваздуху и дуго, истрајно пратим њен лет, ено, сад се плашљиво залепршала над водом, ено, нестало је у плаветнилу, ено је опет, једва се види, као нека треперава тачка... Па и онај убоги кржљави цветић, што сам га рано у пролеће нашао у пукотини камените обале, и на њему се моја пажња некако болно задржава. Целе те прве године на робији бол је био неиздржив, и утицао је на мене раздражљиво, горко. Са тога бола и туге, ја те прве године нисам много шта око себе могао да запазим. Затварао сам очи, нисам хтео да видим. Нисам опазио да међу мојим робијашким друговима, opakим и немилим, има и добрих људи, људи способних да мисле и осећају, мада се на њима види само спољна одвратна кора. Поред заједљивих речи, ја понекад нисам опазио речи умиљате и пријатељске, које су

биле утолико драже што се изговарају без икаквог скривеног смера, често и право из душе, која можда више трпи и пати него ја. Али нашто ова опширност о томе?

Био сам врло задовољан ако се кући вратим јако уморан - ваљда ћу тада заспати! Јер код нас је спавање лети право мучење, готово још горе него зими. Истина, вечери су показто врло лепе. Сунце, које се по цели дан и не миче с тамничког дворишта, напоследку залази. Настаје хладовина, а затим (релативно узевши) готово хладна степска ноћ. Осуђеници обично у гомилама ходају по дворишту, док не дође време закључавања. Додуше, највише их се скупља у кујни. Ту се увек потрже какво насушно тамничко питање, разјашњује се ово-оно, понекад се чују какве новости, често празне и неосноване, али оне увек побуђују велику пажњу ових људи, одлучених од света, или, на пример, донесе се вест да ће наш мајор бити отеран. Осуђеници, као деца, лако верују, знају и сами да је вест будаласта, да је н>у донео Квасов, познати брбљивац и, како они кажу, „шуврта“, од кога су већ одавно дигли руке, па му ништа не верују, чим отвори уста лупне шта било, и слаже, а опет, сви се хватају за ту вест, суде о њој, дотерују је, сами себе забављају, а на крају крајева л>уте се опет сами на себе, и стиде се што су поверовали Квасову.

- Ама, ко ће њега отерати! - виче један - јак је то врат, не да се он оборити!

- Па ваљда и над попом има попа - одговара други, неки ватрен и доста бистар човек, који је био и на ситу и на решету, али је „парничар“, свађалица каквих нема на свету.

- Врана врани очи не вади! - напомену трећи зловољно и као сам за себе, неки већ оседео човек, који је усамљено седео негде у крају и јео шчи.

- Ваљда ће старији тебе питати хоће ли га сменити - додаје четврти, равнодушно одговарајући парничару и прстима овлаш прелете по жицама на балалајци.

- А зашто не мене? - одговара свађалица љутито - то тражи сва ова сиротиња, па кад вас буду питали, а ви онда сви и одговарајте. Него овако, само се виче, а кад дође до чега онда сви назад!

- А како си ти мислио? - рече свирач. - Зато је робија.

- Ономадне - настави свађалица ватрено, не слушајући оног - ономадне претече мало брашна. Покупише погребач, сузе, што се каже, и послаше да се то прода. Аја, не може, чуо је“, потказао један из артеља, одузеше, веле, штедња. Је ли то право?

- Па коме ћеш да се пожалиш?

- Коме? Па саме левизору“, иде он!

87 Тј. чуо је мајор.

88 „Левизор“, ревизор, надзорник.

- Каквоме левизору?

- Истина је, браћо, иде левизор - рече један млад момак, жив, слободан, писмен, некадашњи писар, читалац „Вожтовкиње Лавалијер“ или неке друге такве књиге. Он је вечити веселац и шаљивчина, ценили су га због његовог знања. Не осврћући се на живу радозналост свију за долазак ревизоров, он пође право надрикуварици, то јест кувару, да тражи цигерице. Наши куvari почешће тргују таквим стварима. Тако, купе за своје новце велики комад цигерице, испеку је и продају је на парче осуђеницима.

- За грош или за два? - пита кувар.

- Сеци за два, нека ми људи завиде! - одговара купац. - Генерал, браћо, долази из Петрограда, генерал хоће да прегледа цео Сибир. Истина је. Говорило се код командантових.

Вест изазва велико узбуђење. Четврт часа људи распитују: који, какав генерал, је ли већи по чину од овдашњих? Осуђеници веома воле такве разговоре - о великим старешинама, о рангу, које од кога већи, ко кога може да уклони, ко од тих великих може и сам да буде уклоњен, чак хоће и да се препиру и грде због тих генерала, замало па да се и побију. Да се питате каква им је корист од тога? Та, што се према подробном знању о генералима, уопште о старешинама, мери знање, памет, ранија познаваочева вредност у друштву, коју је имао пре робије. Уопште, сматра се да су разговори о највећим старешинама најкрупнији, најотменији разговори у тамници.

- Дакле, браћо, види се да је истина, долазе да смене мајора - напомену Квасов, онај мали, црвени човечуљак, пргав и сасвим несрећен. Он је први и донео новост о мајору.

- Поткупиће га! - одсечно одговори на то зловољни стари осуђеник, који је, међутим, свршио са својом чорбом.

- И хоће - рече други. - Зар је мало награбио! Пре нас, био је и батаљонски официр. Ту скоро хтеде се оженити протиним ћерком.

- Хтео, али није могао, показаше му врата: сиромашан! Зар он за женидбу! Кад сиђе са столице, готов је, нема од њега ништа. О Ускрсу све је профућкао на картама. То је Феђка причао.

- Јесте, што кажу, он није хтео, али паре одоше.

- Ех, брате, ево и ја сам се женио. Женидба није за сиромаша: кеса плетка, а и ноћ кратка! - напомену Скуратов, који одмах дође на разговор.

- Ево га! Баш о теби и јесте реч! - дометну онај слободни младић, писар. - А ти, Квасове, да ја теби кажем, ти си велика будала! Зар ти мислиш да мајор може подмитити таквога генерала! И мислиш да ће такав генерал баш нарочито доћи

из Петрограда само да контролише мајора! Глуп си ти, дечко, то ти ја кажем!

- Та шта! Зар ако је генерал, он неће узети? - скептички напомену неко из гомиле.

- Неће, дабогме, а ако и узме узеће мастан залогај.

- Сигурно, мастан, према рангу.

- Генерал увек узима - напомену Квасов одлучно.

- Ваљда си му ти давао? - запита презриво Баклушин, који изненадно уђе. - Мучно да си ти икад и видео генерала!

- Јесам, него!

—Лажеш.

- Лажеш ти.

- Браћо, ако га је видео, нека каже сад одмах, пред свима, кога је генерала видео. Дакле, кажи, а ја знам све генерале.

- Па, ето, видео сам генерала Зиберта - одговори Квасов нешто непоуздано.

- Зиберта? Нема тога генерала. Мора да га је тај Зиберт с леђа погледао" још док је био можда тек потпуковник, а теби се од страха учинило да је генерал.

- Ама, мене ви слушајте, ја сам човек жењен! - виче Скуратов. - У Москви збиља беше такав генерал Зиберт, Немац, али руски. Сваке године, о Госпојини, исповедао се код руског попа и, браћо, једнако је пио воду, као патка. Сваког божјег дана попио је по четрдесет чаша москворечке воде. Кажу, он се водом лечио од некакве болести, то ми је сам његов собар причао.

- Мора да су му се од воде и караси запатили у трбуху? - напомену осуђеник с балалајком.

- Ма, престаните једаред! Реч је о послу, а они... А какав је то левизор, је ли, браћо? - забринато се јави један неспокојан осуђеник, Мартинов, стари војник, некадашњи хусар.

- Све то лажу људи! - напомену неки скептик. - Одакле ли све то покупе, и у шта не трпају! А све саме лудости!

- Нису то лудости! - напомену Куљиков некако догматички, а дотле је поносито ћутао. То је човек од важности, близу педесет година стар, врло допадљива лица и с неким величанствено-презривим држањем. Он то зна, и тиме се поноси. Има нешто циганскога, ветеринар је, зарађује лечећи у граду коње, а код нас у тамници тргује пићем. Паметан је, много је шта видео. Речи испушта из уста као да рубље поклања.

- Истина је, браћо - наставља он мирно - чуо сам то још прошле недеље, долази генерал, врло знатан генерал, хоће да прегледа цео Сибир. Позната ствар: поткупиће и њега,

само не наш осмооки, тај му неће смети ни прићи. Ни сви генерали нису једнаки. Има их свакојаких. Само вам кажем, браћо, наш ће мајор свакако остати ту где је. То је поуздано. Ми језика немамо, а из управе, свој на свога неће ударити. Ревизор ће погледати по тамници, па ће отићи, а тамо ће казати да је овде све лепо и красно...

- Па то је, браћо, а мајор се уплашио, још од јутрос је пијан.

- А увече ће други товар да вози. То каже Феђка.

- Зар му је то првина да је пијан? Црну кобилу не опра да буде бела.

- Па шта ми можемо ако и генерал ништа не учини! - узбуђено говоре међу собом други осуђеници. - Доста је, исувише већ, њиховим будалаштинама подражавати.

Вест о доласку ревизорову рашчу се у трен ока. Људи иду двориштем и брзо је казују једни другима. Неки намерно ћуте, одржавају своју хладнокрвност, очевидно старајући се да изгледају што достојанственији. Трећи остају хладни. По степеништима у касарни размештају се осуђеници са балалајкама. Неки још ћаскају. Неки певају, али уопште, те вечери сви су били узбуђени.

У десет часова прозваше нас све, отераше у касарне и закључаше. Ноћи су кратке, не заспи се никако пре једанаест, а устаје се у пет. Док се не заспи, једнако се воде разговори, тумара се, а понекад, као и зими, држе се и мајдани. Неиздрживе су ноћу врућина и запара. Ноћна хладовина пирка, додуше, кроз подигнути отвор на прозору, али се спавачи ипак по целу ноћ претурају по постељи као да су у врућици. А кипте милијарде бува. Имамо их и зими, и то врло много, али почевши од пролећа, оне се страховито коте, о томе сам и раније слушао, али сам нисам искусио и нисам хтео веровати. Што ближе лету, оне су све горе и љуће. Истина, на буве се може и навићи, то сам већ и сам осетио, па ипак је често тешко. Намуче човека толико да не може да спава, лежи као у некој грозничавој ватри, сам осећа да не спава, него је само у неком бунилу. Напослетку, тек пред саму зору, уморе се и буве, као да обамру, али, таман што се на јутарњој хладовини као одиста слатко заспи - изненада, код самих врата, затрешти немилосрдно добошање, настаје зора. Спавач се завија у кожух и проклињући слуша звонке, разговетне ударе добоша као да их броји, а кроза сан протура се у главу помисао да ће тако бити и сутра, и прекосутра, и за још неколико узастопних година, све до самог ослобођења... Али, мислим у себи, када ће доћи то ослобођење, где је оно? Међутим, време је да се устаје, настаје свакидашња трка, журба, тискање... људи се облаче, хитају на рад. Додуше, могло се у подне посавати један час.

Истина је било што се говорило о ревизору. Гласови се сваког дана све више потврђују, и напослетку, сви су поуздано дознали да из Петрограда долази неки важан генерал да прегледа цео Сибир, да је и стигао и да је већ у Тоболску. Код нас у тамници нове вести стизале су сваког дана. Долазе гласови и из града, чује се како су се сви уплашили и забринули, устумарали се да покажу споља гладац. Говори се да највиша управа спрема велика примања, балове, свечаности. Читаве гомиле осуђеника упућују се да поравњују улице у тврђави, да уклањају џомбе, да пребројавају ограде и стубове, подлепљују и замазују - речју, хтело се да се за час поправи све што је требало с лица показати. Наши су то врло добро разумели, те су о свему међу собом расправљали све жешће и пркосније. Фантазија им се исувише развила. Спремају се чак да изнесу своје захтеве, кад их генерал упита како су задовољни. Али су се једнако препирали и грдили међу собом. Мајор је узбуђен. Чешће долази у тамницу, чешће виче, чешће налеће на људе, чешће их скупља у затвор и напрегнуто пази на чистоћу и пристојност. Утом, као намерно, деси се у тамници једна мала неприлика, али, није мајора наљутила, како се могло очекивати, него му је још направила задовољство. Један осуђеник у тучи боцнуо другог шилом у груди, готово под само срце.

Кривац се зове Ломов, а рањеник, како га код нас зову, Гаврилка, неизлечива је скитница. Не сећам се је ли имао и друго име, код нас су га увек звали само Гаврилком.

Ломов је био од имућнијих т-ских сељака к-скога среза. Сви чланови породице Ломов живели су заједно: стари отац, три сина и њихов стриц Ломов. Били су имућни сељаци. По целој губернији се причало како они имају триста хиљада рубаља у новчаницама. Орали су, прерађивали коже, трговали, али су се највише бавили зеленаштвом, скривањем скитница и покрадених ствари, и другим вештинама. Половина сељака у срезу била је код њих на дугу, у њиховој мрежи. Били су чувени као паметни и препредени сељаци, напослетку они се понеше, особито кад је нека врло знатна личносту њиховом крају уобичајила да свраћа код њихуспут, упознала се са старим Ломовом лично, и заволела га због његове разборитости, окретности и вештине. Они наједном уобразише да за њих више нема власти, па су се све више упуштали у свакојака незаконита подухећа. Сви су викали против њих, сви су желели да Ломови у земљу пропадну, али су они све више дизали нос. За њих ништа нису били ни управници полиције, ни председници судова. Напослетку, дакако, изгубише свој значај, и пропадоше, али не због рђавих дела и потајних преступа, него због клевете. На

десет врста од села имали су велики мајур „заимку“¹, како се то каже сибирски. Ту је једном подјесен становало неких шесторо Киргиза, радника, који су одавно од њих зависили, као робови. Једне ноћи свих шесторо Киргиза беху поклани. Почне истрага. Дуго је трајала. Том приликом изађе на видело још много и других рђавих ствари. Ломови су били оптужени као убице својих радника. Они су сами тако причали, и цела је тврђава то знала, осумњичени су да су радницима много дуговали, па како су и поред великог свог имања били тврдице и лакоми на новац, поклали су Киргизе да им не би платили дуг. Док је трајала истрага и суђење, растурило им се цело имање. Старац умре. Деца су разаслата на казну. Један син и његов стриц дођоше у нашу тамницу на дванаест грдина робије. А шта је у ствари било? Они су били сасвим невини за смрт Киргиза. Доцније је у нашу тамницу дошао и Гаврилка, познати лупеж и скитница, весео и живахан мали, који је сву ту ствар примио на себе. Ја нисам чуо да ли је он то признао баш сам, али цела је тамница потпуно уверена да његове руке нису промашиле Киргизе. Гаврилка је још као скитница имао посла с Ломовима. На робију је дошао с кратким роком, као војнички бегунац и скитница. Киргизе није побио сам, него са још три скитнице, мислили су да ће се много обогатити и добро опљачкати мајур.

Код нас нису волели Ломове, не знам зашто. Синовац беше ваљан и паметан младић, мирне нарави и погодне, али његов стриц, који је убо Гаврилку шилом, био је глуп и прзница сељак. Он се и пре с многима свађао и поштено је вукао батине. Гаврилку су пак сви волели због веселе и погодне нарави. Ломови, иако су знали да је он убица и да су они због његова дела дошли на робију, ипак нису се с њиме свађали, истина, нису се никад ни дружили, а ни он се на њих није нимало освртао. И сад наједанпут, он се посвадио са старијим Ломовом, због неке одвратне девојчуре. Гаврилка се хвалисао њеном наклоношћу, сељак је био љубоморан, и тако га је једног дивног дана у подне зврцнуо шилом у груди.

Иако је парница упропастила Ломове, ипак су обојица живела у тамници као имућни људи. Видело се да имају новаца. Имали су самовар, пили чај. Наш мајор је то знао и обојицу је страшно мрзео. Праскао је на њих пред свима, и уопште гледао је да их се докопа. Они су то тумачили мајоровом жељом да од њих узме мито, али га они нису давали.

Да је Ломов само мало дубље зарио оштрицу, убио би Гаврилку. Овако, прошло се само на огреботини. Јавише мајору. Сећам се како је дојурио, сав задуван и очевидно

задовољан. Према Гаврилки понашао се зачудо нежно, као према рођеном сину.

- Па, како је пријатељу? Би ли могао тако отићи до болнице? Не, боље ће бити да га пошаљемо на колима. Одмах упрегните коња! - хитно је викао подофициру.

- Ма, господине мајоре, мене ништа не боли. Он ме је само мало гребнуо, господине мајоре.

- Не знаш ти, не знаш, драги мој, видећеш... Место је опасно, све зависи од места. Погодио под само срце, зликовац! А ти, ти - дрекну он на Ломова - сад ћеш ми пасти шака!... У затвор!

И збиља га се дочепао. Суђено је Ломову, и мада је рана била најлакши убуд, ипак, дело је било намерно. Злочинца осудише на још дужи рок и проведоше га кроз хиљаду шиба. Мајор је био потпуно задовољан.

Напоследку дође и ревизор.

Већ сутрадан по доласку његову у град, он дође и код нас у тамницу. Било је то о празнику. Још пре неколико дана све је опрано, очишћено, углађено. Осуђеници су поново обријани. Обучени су у чисто, бело одело. Лети су по правилу сви у белим платненим панталонама и капутима. Сваки има на леђима ушивен црн круг, до два педља у пречнику. Пун час поучавали су их како ће одговорати ако висока личност случајно назове Бога. Држе се пробе. Мајор се устумарао као смушен. Читав час раније сви су били на својим местима да дочекају генерала, стоје као кипови, руке опружили низ бедра. Уједан час по подне стиже генерал. Био је то велики, важан генерал, крупна личност, тако да је, мислим, по целом западном Сибиру свако старешинско срце морало задрхтати на тај долазак. Ушао је у тамницу величанствено и мрко, за њим упаде велика гомила његових пратилаца из месне војне управе, неколико генерала, пуковника. Беше и један виши чиновник, висок и леп господин, у фраку и плитким ципелама, и он је дошао из Петрограда, а држао се врло природно и слободно. С њим је генерал често говорио, и то врло уљудно. То је осуђенике веома занимало - цивил, а такво поштовање, и још од таквога генерала! Доцније смо дознали његово име, и које он, али је било много тумачења.

Наш мајор, утегнут, са жутом јаком, закрвављених очију, зајапуреног рохаваог лица, није, како изгледа, направио на генерала нарочито пријатан утисак. Из посебног поштовања према високом госту, био је мајор без наочара. Стајао је подаље, прав као свећа, пун грозничавог очекивања да одмах, чим буде потребан, полети да изврши жељу његове преузвишености. Али, не беше ни за шта потребан. Генерал ћутећи прегледа касарне, обиђе и кујну и, чини ми се, пробао је и чорбу. Показаше му и мене: тако и тако, он је племић.

- А! - одговори генерал. - А како се сад влада?

- Засад добро, ваша преузвишености. Генерал климну главом, и мало затим оде из тамнице. Разуме се, осуђеници су били заслепљени и збуњени, ипак, остали су у некој недоумици. Дакако, о каквом „захтеву“ против мајора, није могло бити ни речи. А и мајор је већ унапред био потпуно уверен у то.

ТАМНИЧКИ КОЊИ И ДРУГЕ ЖИВОТИЊЕ

Куповина Мркова, која је убрзо затим извршена у тамници, забављала је осуђенике много више и пријатније него висока похода. У нашој тамници коњ се држи за доношење воде, изношење смећа, итд. Један осуђеник одређен је да га чува. Он га и тера, у пратњи свога чувара, дабогме. За нашега коња има доста посла и јутром и вечером. Мрков нас већ одавно служи. Дobar је коњ, али је много оронuo. Једном, пред сами Петровдан, пошто је довукао буре с водом за вече, Мрков паде и мањка за неколико тренутака. Жалили су га, сви су се окупили око њега, расправљали, препирали се. Некадашњи војници из коњице, ветеринари, Цигани и други, показали су тад много свога знања о коњарству, чак су се узајамно и изгрдили, али Мркова нису могли да поврате. Лежао је мртав, с надувеним трбухом, који су сви, као по некој дужности, прстом пипкали. Кад је мајор ујављено о тој Божјој вољи, он одмах нареди да се купи други коњ. На сами Петровдан, после литургије, када су код нас били сви на окупу, почеше доводити коње за продају. По себи се разуме да је куповина поверена осуђеницима. Ми имамо праве зналце, а тешко је преварити двеста педесет људи који су се раније само тим послом и бавили. Долазе Киргизи, коњарски трговци, Цигани, прости грађани. Осуђеници нестрпљиво дочекују долазак сваког новог коња. Весели су као деца. Највише им ласка што ето и они, као да су слободни људи, као да баш за своје новце и за себе купују коња, имају пуно право да се погађају и да заиста купују. Три коња су доведена и одведена, док се куповина не сврши на четвртом.

Коњарски трговци улазе код нас некако зачуђени и некако плашљиво разгледају око себе, а покашто се осврну и на стражаре који су их доводили. Оваква дружина, од две стотине обријаних глава, жигосаних, у ланцима, код своје куће, на свом робијашком легалу, преко чијег прага нико не прелази - то улива неко чудно, особито поштовање. Наши су били вешти у свакојаким лукавствима при испитивању свакога коња. Свакога су добро прегледали, куд-куд све нису завирили, шта му све нису опипали, и уз то још искусно, тако озбиљно и пословно, као да од тога зависи највеће добро тамнице. Черкези још и узјашу на коња, очи им се усјакте, живо, брзо говоре нешто својим неразумљивим језиком, кезе беле зубе и климају црнпурастом главом с кукастим

носом. Понеки Рус сву своју пажњу прикупи само за њихову препирку, просто као да хоће у очи да им скочи. Не разуме шта говоре, али би хтео бар по очима да погоди шта мисле, је ли коњ добар или није. Каквом другом посматрачу, кога се све ово ништа не тиче, чудно би изгледала та грозничава пажња. Да се пита, шта се о томе тако особито брине овај или онај осуђеник, и то још неки миран, покоран, који пред својим друговима не сме чак ни да писне! Као да за себе сама купује, као да за њега није свеједно какав ће се коњ купити! Осим Черкеза, највише се пажње указује Циганима и џамбасима - њима се уступа прво место и прва реч. Ту је дошло и до неке врете племенитог двобоја, особито између Куљикова, некадашњег Циганина, коњокрадице и џамбаса и, с друге стране, једног самоуког ветеринара, препреденог сибирског сељака, који је пре кратког времена дошао на робију и већ преотео Куљикову сву његову праксу у граду. Наше самоуке ветеринаре веома су ценили у целој граду, и не само прости грађани или трговци, него баш и већи чиновници, од њих су само тражили помоћи за своје оболеле коње, а нису се обазирали на праве ветеринаре, лекаре, којих је у граду било неколико. Пре доласка у тамницу Јелкина, сибирског сељака, Куљиков није имао премца, имао је много рада, и, дабогме, добијао је новчане награде. Он се необично шепурио и шарлатанио, а знао је много мање него што је представљао. По својим дохоцима био је аристократ међу нама. Својим искуством, разумом, смелашћу, и по одлучности, он је већ одавно код свих осуђеника у тамници изазвао неко и нехотично поштовање. Код нас су га слушали, радили како им он каже. Мало је говорио, речи су му биле скупе као да рубље поклања, и увек само у најважнијим приликама. Био је већ крајње уображен, али је имао у себи истинске, праве енергије. Већ је у годинама, али врло леп и врло паметан. Према нама племићима понашао се некако префињено уљудно, а уједно и необично достојанствено. Ја мислим, кад би га ко лепо обукао и удесио, па довео у какав престонички клуб, као каквог бољег грофа, он би се и ту умео наћи, играо би виста, одлично би говорио, мало одмерено, и можда целе вечери не би људи прокљували да он није гроф него скитница. То кажем озбиљно, јер је тај човек био разборит, проницљив, брзе довитљивости. Поред тога, држао се врло лепо, кицошки. Мора да је много шта видео у свом животу. Уосталом, његова прошлост је непозната. Код нас је био у засебном одељењу.

Али, кад дође Јелкин, човек сељак, али врло препреден сељак, од педесет година, раскољник, потамне ветеринарска слава окретнога Куљикова. За нека два месеца Јелкин му преоте готово сву праксу у граду. Он је врло лако лечио и оне коње од којих је Куљиков одавно дигао руке. Лечио је и оне

које градски ветеринари лекари нису више хтели да лече. На робију је доведен заједно са другима који су с њиме правили лажан новац. Требало му је да под старост уђе и у такво друштво. И сам се себи смејао причајући нам како су они од три права златника истерали свега један лажан. Његови ветеринарски успеси сметали су Куљикову, његова је слава већ била бледела међу осуђеницима. У подграђу је Куљиков имао љубавницу, носио је кадифени кафтан без рукава, сребрн прстен, минђушу и сопствене чизме с порубима, и сад наједанпут, с нестанком прихода, спустио се да постане крчмар. При куповању другог мркова, осуђеници су се надали - шта би друго - да ће се она двојица можда и побити. Чекали су врло радознано. А она двојица, свако од њих има своју странку. Вође странака већ се узбуђују и већ се помало добацују погрдама. Јелкиново лукаво лице се згрчило у врло саркастичан осмех. Али не би ништа: Куљиков и не помисли да се свађа, него без свађе изведе ствар мајсторски. Поче попустљиво, штавише с пажњом саслуша критичко мишљење свога премца, али га ухвати у једној речи, па му скромно и с поуздањем напомену да се вара, а пре него што се Јелкин могао прибрати и одговорити, он му доказа, поименце, да се вара у томе и томе. Речју, сасвим изненадно и врло вешто збуни Јелкина. И тако, мада је Јелкин, ипак, остао господар, задовољна је била и странка Куљикова.

- Чекајте, људи, не да се ни он тако лако потући, он много више вреди, те још како -рекоше једни.

- Јелкин зна више - рекоше други, али некако попустљиво. Наједном, обе странке почеше говорити необично попустљиво.

- Није то што он зна посао, него му је некако лакша рука. А што се тиче стоке, ту се ни Куљиков не боји.

- Не боји се! Не боји ...

Напоследку, новог мркова изабраше и купише. Беше врло добар - млад, леп, снажан, и види се, веома весео, доброћудан. Већ, разуме се, и у свему осталом био је сасвим без замерке. Цењкало се, тражило се тридесет рубаља, наши су нудили двадесет пет. Цењкало се дуго и живо, додавало се и попуштало. Напоследку и нама беше смешно.

- Шта ти је, ваљда ћеш из свога цепа да плаћаш? - рекоше једни. - Што се цењкаш?

- Жалиш, ваљда, државно благо? - вичу други.

- Па, опет, браћо, то су заједничке паре...

- Заједничке! Ето ти, види се како смо луди: нас не сеју, ми и сами ничемо...

Напоследку, погодише се за двадесет осам рубаља. Јавише мајору и куповина се сврши. Одмах, то се зна, изнесоше со и хлеб и свечано уведоше новог мркова у тамницу. Чини ми се, није било осуђеника који га том

приликом није потапкао по врату и помиловао по њушци. Још истог дана упрегоше га да донесе воду, сви радознано гледају како ће нови мрков да вуче буре. Наш водоноша Роман посматра га с највећим задовољством. Роман је сељак, од неких педесет година, ћутљив и озбиљан, поуздан. Сви руски кочијаши обично су врло поуздани, па и ћутљиви, као да је збиља истина да стално бављење око коња придодaje човеку неку поузданост, неку темељитост, чак и важност. Роман беше тих, пажљив према свакоме, неразговоран, узимао је бурмут, одавно, већ се и не зна откада, он се стално бакће са тамничким мрковима. Овај нови био му је већ трећи. Сви код нас били су уверени да тамници личи мрка боја, то да је некако према дому. Тако тврди и Роман. Нипошто не би купили зеленка, на пример, или шарца. Место водоноше је стално, као по неком праву, остајало увек Роману, код нас нико никад и не мисли да му то право оспори. Кад је стари мрков мањкао, никоме није на ум пало, чак ни мајору, да ма у чему окриви Романа - Божја воља и ништа друго, а Роман је добар кочијаш. Мрков убрзо постаде љубимцем. Осуђеници, иако људи груби, често прилазе да га милују. Кад се Роман врати с реке, док он затвара капију, коју му је наредник отворио, мрков, ушавши у тамницу, стане с буретом, чека га, тражи га очима. „Хајде сам!“, викне му Роман, а он одмах крене сам, доведе буре до кујне, па стане чекајући да кувари и судоноше дођу с ведрицама по воду. „Паметан си, Мркове!“, вичу му. „Сам воду довезао... Слуша!“

- Гле, збиља, животиња, а све разуме!

- Силан си, Мркове!

Мрков маше главом и фркће као да збиља разуме и да су му миле похвале. Тада, ко било, донесе му хлеба и соли. Он једе и опет клима главом, као вели: „Знам ја тебе! Знам! Ти си добар човек, а и ја сам добар коњ!“

Волим и ја да Мркову дајем хлеба. Некако је пријатно гледати у његову лепу њушку и осећати на длану његову меку и топлу губицу која вешто прихвата поднети дар. Уопште, сви наши осуђеници воле животиње и кад би им се допустило они би врло радо и у тамници гајили много домаће стоке и живине. А шта би више умекшало и оплеменило сурову и нечовечну нарав ових људи, ако не, на пример, такво занимање. Али то им се не допушта. Не допуштају то ни уредбе ни наше место.

Ипак, док сам год ја био у тамници, случајно је имало и неколико животиња. Осим Мркова било је и паса, гусака, па беше и Васка, јарац, а неко време и један орао.

Као што је већ раније казано, имали смо једног сталног, тамничког пса Шарика. Био је то паметан и добар пас и мој веран пријатељ. Али како се у простом народу уопште сматра

да је пас нечиста животиња и да га не треба ни погледати, код нас готово нико није гледао Шарика. Он је живео за се, спавао напољу, јео отпатке из кујне, нико живи није се о њему нарочито старао. А он је ипак свакога у тамници познавао и свакога сматрао за свога господара. Кад се осуђеници враћају с рада, он, чим се из стражарнице викне: „водник!“ већ трчи према капији, умиљато дочекује сваку групу, врти репом, свакоме пријатељски гледа у очи и очекује какву било милост. Али, прошло је много година, а Шарик не доби ни од кога никакве милоште осим ваљда само од мене. Зато је мене највише и волео. Не сећам се како је код нас дошао и други пас Беља. А трећег, Култјапку, довео сам ја. Кад сам га једном, на раду нашао био је још мали и ја га донех.

Беља је био чудновато створење. Неко га је прегазео колима, те су му леђа остала угнута, те кад трчи, издалека изгледа као да трче некакве две беле животиње, срасле. Осим тога, сав је некако као шугав, с крмељивим очима, а реп му олињао, готово без длака и увек подвижен. Уцвељен судбином, он се очевидно решио да се помири с њоме и да ћути. Никад ни на кога не лаје нити режи, као да не сме. Живи махом о хлебу, иза касарни, а чим види кога од наших, он се одмах, још док се онај није ни примакао, изврне на леђа, да покаже покорност, као вели: „Ради са мном што ти је воља, а ја, видиш, и не мислим да ти се опирем.“ Сваки осуђеник, чим се Беља пред њим преврне, обично га ћушне ногом, као да мисли да му је то неизбежна дужност. „Ви'ш рђе!“, рећи ће покашто. А Беља не сме ни да писне, осим ако га већ сувише заболи, онда некако пригушено и жалосно зацвили. Тако се он преврће и пред Шариком, и пред сваким другим псом који је по својој потреби истрчао ван тамнице. Кад се тада деси да на њега рукне и полети какав велики пас клемпавих ушију, он се опет изврне на леђа и лежи мирно и понизно. Пси воле мирноћу и покорност код других паса. Љут неки пас одмах се умири и некако замишљено застане пред покорним псом, који пред њим лежи с ногама увис и с великом радозналешћу га свуда поњушка. Шта у тај мах може Беља да мисли? Вероватно: „Сад ће ме растргнути, зликовац!“ Али пас, пошто га пажљиво изњушка, остави га на миру, јер не види у њему ништа особито занимљиво. Беља тад одмах скочи, па се храмајући и он пусти за дугом поворком других паса који прате какву жујку. И премда поуздано зна да се са жујком никад неће изближе упознати, он, макар и поиздаје, гегуца за њом, и то толико му је нека утеха у његовим јадима. Јасно се види да се некој почастии више и не нада. Пошто је изгубио сваку каријеру, живео је још само да једе и био је потпуно свестан о томе. Једном сам ја пробао да га помилујем - то је за њега било тако ново и неочекивано, да је одмах сав полегао по земљи, на све четири шапе, сав

је задрхтао и, дубоко тронут силно је цичао. Из сажаљења, често сам га после миловао. Зато ме никад није друкчије срео него скичећи. Угледа ме издалека, па цичи, цичи, болно и плачно. Жалосно је и свршио: на бедему, ван тамнице, пси су га растргли.

Култјапка је сасвим друкчији. Не знам зашто сам га онда, док је још био слепо младунче, донео из радионице у тамницу. Било ми је пријатно да га храним и чувам. А Шарик је одмах примио Култјапку под своју заштиту и стално су заједно спавали. Кад је Култјапка мало поодрастао, Шарик му је допустио да га уједа за уши, да му чупа длаку и играо се с њиме као што се обично одрасли пси играју с малима. Необично је то што Култјапка готово није ни растао у висину, него само у дужину и ширину. Длака му је кудрава, некакве отворено мишје боје, једно уво му расте увис, а друго наниже. Ђуд му је ватрена, пун је радости и усхићења, као и свако младо псетање, од радости што види господара обично цичи, виче, хоће да му лизне и лице, а у приправности је да одмахну, пред вама, попусти и у осталим својим осећајима, као вели: „Само нека се види усхићење, а пристojност не значи ништа!“ Дешава се, кад га ја, ма где да сам, само зовнем: Култјапка!, он одмах искрсне однекуд, као из земље, лети право мени, а путем се ваља и претурка као лопта. Јако сам заволео ту малу нагруд. Изгледало је да му је судбина наменила задовољства у животу и саме радости. Алиједнога дана, осуђеник Њеустројев, којије радио женске ципеле и прерађивао коже, обрати на њега нарочиту пажњу. Нешто га наједанпут изненадило. Он дозвољава Култјапку, опипа његову длаку и нежно га повали леђима на земљу. Култјапка, ништа не слутећи, цичи од радости. Али сутрадан, пса несташе. Дуго сам га тражио, но он као да је у земљу пропао. Тек после две недеље све се разјаснило: Њеустројеву се јако свидела Култјапкина кожа. Одрао је пса, прерадио кожу и њоме поставио кадифене зимске кратке чизмице, које му је наручила аудитороница. Кад су биле готове он ми их је и показао. Кожа с длаком била је дивна. Јадни Култјапка!

Код нас у тамници многи су се бавили прерадом коже, и често су доводили неке псе с лепом кожом, којих је одмах нестало. Неке су крали, а неке су и куповали. Сећам се, једном сам видео два осуђеника иза кујни. Нешто су се договарали и радили. Један држи на узици врло лепог великог пса, очевидно од скупocene пасмине. Неки нитков собар украо га од свога господара, и продао нашим обућарима за тридесет сребрних копејки. Осуђеници се спремају да га обесе. То се ради врло лако, кад пса уморе, одеру му кожу, а леш баце у велику и дубоку помијару која је сасвим на крају наше тамнице, далеко, али која је ипак, лети, кад сујаке жеге, страшно заударала. (Покашто се и чисти.) Јадно оно псето,

како ми је изгледало, разумело је шта му се спрема. Радознало и узнемирено је погледало наизменце у нас тројицу, и само покаткад се усудило да поврти свој вунасти подвијени реп, као да жели да нас умекша тим знаком свога поверења. Ја сам брзо отишао. Осуђеници су, разуме се, срећно извршили што су хтели.

И гуске су се исто тако случајно нашле код нас. Не знам ко их је запатрио и чије су биле, али неко време осуђеници су се њима много забављали, па су постале познате и у граду. У тамници су се и извеле, а храниле су се од кујне. Кад су мали гушчићи одрасли, научили су се да јатомице, и заједно са осуђеницима иду на рад. Обично, чим залупа добош, и робијаши крену излазу, наше гуске гачући полете за нама, рашире крила, једна за другом прескоче преко високог прага на мањим вратима у капији и одмах пођу на десно крило, никако друкчије, па се ту поређају чекајући да изиђу сва одељења. Увек се придружују највећој поворци радника; после пасу гдегод близу где се ради. Чим одељење пође с рада натраг кући, дигну се и оне па за њим. У тврђави се прочуло да гуске иду с осуђеницима на рад. „Гле, гле, осуђеници иду с гускама“, кажу пролазници. „Како их то научисте!“ „Ево вам за гуске!“, додаје други и пружа дар. Али, без обзира на ту гушчју оданост, приликом некога мрса све су их поклали...

Но Васку, јарца, нипошто не би заклали, да се није десило нешто нарочито. Ни за њега не знам одакле је дошао и ко га је довео, тек наједанпут, у тамници се обрело једно мало јаре, бело, врло лепо. За неколико дана сви га заволеше, оно постаде разонода, па чак и радост и утеха свију нас. Нашао се и разлог да се задржи - требало је да се у тамничкој коњушници држи и јарац. Ипак, Васка није био у коњушници, него, спочетка, у кујни, а доцније је ишао по целој тамници. То је било врло умиљато и врло несташно створење. Трчи на позив, скаче на клупе, на столове, бode се с осуђеницима, увек је весело и занимљиво. Једном, кад су му већ пробили прави мали рогови, Лезгинац Бабај седео је увече на степеништу и хтео је да се бode с јарцем. Дуго су се ударали челима - то је била омиљена забава тог осуђеника - кад наједанпут Васка скочи на највишу степеницу и тек што се Бабај окренуо у страну, он се у тренутку исправи на задње ноге, предње папке прикупи уза се и свом снагом удари Бабаја у потиљак, те овај главачке падне са степеница. На то се сви веома развеселише, а први сам Бабај. Речју, Васку су сви много волели. Кад је мало поодрастао, на њему је, после заједничког и озбиљног саветовања, извршена позната операција, коју су наши ветеринари умели изврсно да изведу. „Иначе би заударео на јарчевину!“ - рекоше осуђеници. Послетога, Васка почејако да се гоји. А и хранили су га, као за посек. И тако израсте врло

леп, велики јарац, са одвећ дугачким роговима, и необично дебео. Иде и само се ваља.

И он се навадио да пође с нама тамо где радимо, а то је забављало и нас и пролазнике. Свако зна за тамничког јарца Васку. Понекад, ако се ради, на пример, на обали, осуђеници накидају витких гранчица од ракета, накупе још каквог лишћа, наберу на бедему цвећа, па тиме иските Васку: рогове му оплету гранчицама и цвећем, а цело тело венцима, спуштеним као траке. Васка се враћа у тамницу идући испред осуђеника, окићен, нагиздан, а они за њим, као да се поносе пред пролазницима. У тој милошти према Васки отишло се тако далеко, да је неким, као деци, падало на ум како би било да му позлатимо рогове? Али то се само тако говорило, а није се извело... Ја тада, сећам се, запитах Акима Акимића, нашег најбољег позлатара после Исаја Фомића, да ли се збиља могу позлатити јарчеви рогови. Он прво пажљиво погледа јарца, озбиљно поразмисли, па ми одговори: „Оно, рецимо, и може, али неће бити трајно, а ништа то и не вреди.“ И на томе и остаде. Васка би још дуго поживео и мањкао би можда од сипње, али једном, кад се окићен враћао, опет на челу осуђеника, наиђе мајор, возећи се у колима. - Стој! - заурла он. - Чији је јарац? - Рекоше му. - Како? Зар јарац у тамници и то без мога одобрења! Нареднице! Наредник приђе и доби заповест да се јарац сместа закоље. Кожа да се одере и да се прода на тргу, добивени новац да се унесе у државну осуђеничку благајницу, а месо да се даде осуђеницима за шчи. У тамници поразговараше о томе, пожалише Васку, али нису смели да се оглуше о наредбу. Васку заклаше над нашом јамом за сплакотине. Све месо купи један од осуђеника и плати рубљу и по за тамничку благајницу. За те новце купише пецива, а купац меса распродаде га својима за печење. Месо беше збиља врло укусно.

Неко време имали смо ми и орла (тзв. карагуша) од врсте степских, малих орлова. Неко га био донео у тамницу рањена и намучена. Опколише га сви робијаши, није могао да лети, десно му крило вукло се по земљи, а једна нога била је ишчашена. Сећам се како је бесно зверео око себе и посматрао радознале гледаоце, како је отварао свој закучасти кљун, спремајући се да скупо наплати свој живот. Кад су га се нагледали и почели се разилазити, он се полако одвуче, храмајући, поскакујући на једној нози, лепршајући здравим крилом, и оде у најдаљи крај тамнице; ту се завуче у кут и чврсто се приби уз ограду. Проживео је тако два-три месеца, и ниједанпут не изађе из тога кута. Испрва су често долазили да га виде, туткали пса на њега. Шарик је бесно настрао, али се видело да га је страх да приђе ближе, што је осуђенике веома развеселаваало. „Зверка!“, веле они, „не да се!“ После га је Шарик тешко кињео, страх га је прошао, па

ако су га туткали, он се извештио да орла хвата за болесно крило. Орао се свом снагом бранио и канџама и кљуном и сабивши се у свој кут, он је поносито и дивље, као рањени цар, посматрао радозналце који су долазили да га гледају. Напослетку је досадио свима, сви га оставише и заборавише. Па ипак, свакога се дана могао видети поред њега комад свежега меса, и неки цреп с водом. Неко се бринуо о њему. Испрва није хтео да једе, гладовао је више дана, а и кад је почео јести, никад ништа није узимао из руку, нити пред људима. Чешће сам имао прилике да га посматрам издалека. Кад никога не види, мисли да је сам, он се покашто одлучи да изађе из свог склоништа, за неких дванаест корака гегуца дуж оgrade, врати се на своје место, па опет пође - просто као да шета ради здравља. Кад би ме опазио, он одмах, што игда може хитно, храмајући и поскакујући, пожури на своје место, па онда забаци главу, отвори кљун, накомстреши се, одмах се спрема за борбу. Нисам га могао умирити никаквим нежностима и докле сам год стајао пред њим он је уједао, ударао крилима, никако није хтео узети месо из мојих руку и једнако ме је нетренимице гледао својим љутитим и оштрим погледом право у очи. Усамљен и киван, чекао је смрт, никоме није веровао и ни с ким се није мирио. Напослетку, осуђеници као да га се опет сетише, мада се већ два месеца нико није бринуо о њему, нити га је спомињао, одједном се код свију појавило неко сажалење. Почеше разговарати како треба изнети орла напоље. „Макар и свиснуо, само нек то не буде у тамници“, рекоше неки.

- Дабогме, птица слободна, дивља, не може се она навикнути на тамницу - одобравају други.

- Види се да није као ми - додаје неко.

- Ала мудро говори! Па оно је птица, а ми смо људи.

- Орао је, браћо, горски цар ... - поче Скуратов, али га нико не хтеде слушати.

Једном, после ручка, када добош позва на рад, узеше орла, пошто му кљун стегоше руком, јер је почео жестоко да се бије, и однеше га из тамнице. Одоше до бедема. Њих дванаесторо у тој групи живо су желели да виде куда ће орао. Чудновато, сви беху некако задовољни, као да су унеколико и сами добили слободу.

- Гле, што је пас, чиниш му добро, а он уједа! - рече онај што га је држао и готово је нежно гледао опаку птицу.

- Пустите га, Микитка!

- Немој да се правиш пајак с њим, дај ти њему слободу, праву правцату слободу, то он хоће.

И бацише га с бедема у степену. То је било касно у јесен, једног хладног и тумурног дана. Ветар звижди пустом степом и хуји преко пожутеле и увеле местимичне траве. Орао пошао право, маше болесним крилом и као да хита да оде од

нас далеко, куд га очи воде. Осуђеници радознало прате како му глава сваки час промиче у трави.

- Ви'ш ти њега - замишљено проговори неко.

- Ни да се осврне - дода други. - Баш ниједанпут да се осврне, само бежи.

- А ти мислиш: вратиће се да захвали? - упале трећи.

- Што ти је слобода! Осетио своју слободу.

- Слободу, дабогме.

- Више га не видесмо, браћо...

- Шта чекате? Напред, брзо! - повичу чувари и сви ћутом гурнуше на посао.

ЗАХТЕВ

Почињући ово поглавље, издавач записа покојног Александра Петровића Горјанчикова сматра као своју дужност да читаоце обавести о овоме:

У првом поглављу „Записа из мртвог дома“ казано је неколико речи о неком оцеубици, племићу. Поред осталог, он је наведен као пример: колико су осуђеници понекад неосетљиви кад говоре о својим преступима. Казано је и то: да убица није пред судом признао свој злочин, али да су факта, судећи по причању сведока, који су потанко знали његов живот, била врло јасна, толико да се у његов злочин морало веровати. Ти људи су причали писцу „Записа“: да је злочинац у свом владању био сасвим разуздан, да се заплео у дугове и да је у жудњи за наслеђем убио оца. Уосталом, и цео град, у коме је овај оцеубица био са службом, причао је о његовом случају подједнако. За ово издавач „Записа“ има доста тачне доказе. Најзад, у „Записима“ је споменуто и да је убица био стално у најлепшем расположењу, да је то човек сулудаст, лакомислен, врло непромишљен, али ипак нимало глуп, и да писац „Записа“ није никада запазио у њему никакву нарочиту суровост. И одмах ту додато је: „Разуме се, ја у тај злочин нисам веровао.“

Ових дана, издавач „Записа из мртвог дома“ добио је из Сибира извешће: да злочинац збиља није крив, да се на правди Бога мучио на тешком робијашком раду десет година и да је његова невиност званично доказана на суду. Такође, да су прави злочинци пронађени, да су признали и да је онај несрећник већ пуштен на слободу. Издавач никако не сумња да је ово извешће истинито...

Више нема шта да се дода. Не треба говори ни о величини трагичнога у томе факту, о младоме животу који је, под тако страшном оптужбом, рано пропао. Чињеница је сама по себи исувише разумљива, исувише потресна. Ми такође мислимо: ако је такав факт могућ, онда и сама та могућност додаје једну нову и врло јасну црту карактеристици и потпуности слике мртвога дома.

А сад да наставим.

Већ сам раније рекао да сам се напоследку прилагодио своме положају у тамници. Али је ово „напоследку“ дошло врло тешко и мучно, одвећ лагано, мало-помало. У самој

ствари, за то ми је требало готово годину дана и то је била најтежа година у моме животу. Зато ми се тако у целини сва урезала у памет. Чини ми се да памтим редом један по један час те године. Рекао сам да се ни други осуђеници нису могли навикнути на тај живот. Сећам се како сам се те године често питао у себи: Шта је и како је код њих? Зар су они мирни? И та су ме питања веома занимала. Већ сам и то спомињао, да осуђеници овде живе некако као да нису код „своје куће“, него као да су негде у неком свратишту, у рату, на каквој етапи. Па и они који су овамо изгнани доживотно, и они су се узнемиравали или туговали, и мора да је сваки у себи сањао о нечем што је готово немогуће. То вечито незадовољство, изражавано макар и ћутањем, али видљиво, та њихова чудна грозничавост и нестрпљивост у понекад и нехотице исказиваним надама, покашто сасвим неоснованим, толико, да су некако личиле на бунцање, и које су се, што је најчудније, уживљавале често и у главама по изгледу врло практичним, све је то и саме месту давало необичан изглед и карактер, тако да су може бити баш те црте и биле најкарактеристичнија особина места. Готово на први поглед се некако осећало да тако није ван тамнице. Овде су сви сањалице, и то пада у очи. То се осећало болно и пре свега зато што се сањалаштво код већине у тамници исказивало као зловоља и туробност, давало им изглед некако нездрав. Велика већина била је ћутљива, јетка и злобна до мржње и није волела да своја надања износи на видик. Простодушност и искреност презиране су. Уколико су наде биле невероватније и уколико је сам сањалица ту невероватност више осећао, утолико их је чедније и упорније крио у себи, али није могао да их се одрекне. Ко зна, можда их се неко сам у себи и стидео. У руском карактеру има много позитивнога и трезвенога, много унутрашње, интимне подругљивости - прво према себи самом. Можда је због тог сталног незадовољства са собом и било толико нетрпљивости код тих људи у њиховим свакидашњим, међусобним односима, и толико непомирљивости и подсмевања једних другима. Тако, на пример, ако се понеко од њих, мало наивнији и жустрији, неки пут изненадно истрчи па гласно говори о ономе што сваки носи у себи, упушта се у маштања и надања, онда га други одмах грубо прекидају, ућуткују, исмевају, а чини ми се да су најљући противници баш они који су у сновима и надама отишли можда још дал>е него онај. На те простодушне и безазлене другове гледало се код нас, рекох већ, као на најпростије будале, и презриво су се људи држали према њима. Сваки је зловољан, себично осетљив, некако честољубив, толико, да почиње презирати човека добра и без тога самољубља. Поред тих наивних и простодушних причања, сви остали, дакле ћуталице, оштро

се деле на добре и јетке, на суморне и ведре. Суморних и јетких је било више, много више, а ако се десило да је неко од њих просто по нарави био брбљив, није значило да су сви ти били и сплеткаши и завидљивци који узбуњују друге. У све туђе ствари се мешају, али своју душу, своје тајне никоме не поверавају, нити издају. То просто није било уобичајено, није било мода. А они добри - њих је врло мало - мирни су и тихи. Они ћуте и крију у себи своје потајне наде и, дабогме, више него оне мргоде нагињу веровању у њих и уздају се у њих. Чини ми се, најзад, да тамница има и део правих очајника. Такав је, на пример, старац из стародубовског подграђа. Али је тих свакако сасвим мало. Старац изгледа миран и спокојан (ја сам и о њему већ одавно говорио), али по неким знацима држим да му је у души страшно. Но он налази себи излаза, спасења, он има своје молитве и идеју о мучеништву. По свој прилици је и онај полудели осуђеник, онај стално удубљени у Библију, о коме сам такође говорио, и који је на мајора потегао циглу да га убије, по свој прилици је и он очајник, од оних које је оставила свака нада. А како се не може живети без наде, он је у добровољном, готово вештачком мучеништву, нашао себи одушке. Изјавио је да на мајора није насрнуо из мржње, него једино из жеље да поднесе муке. Ко зна какав се психолошки процес тада у њему извршио. Ниједан живи човек не може опстати без неке своје сврхе и тежње. Изгубивши свој смер и своју наду, човек се из очајања неретко претвара у чудовиште... Сви наши тежили су за слободом и одласком с робије, то им је сврха.

Но ја се сад ево трудим да сву нашу тамницу поделим по врстама, а може ли се то? Стварност је бескрајно разнолика, више је то но сви најмудрији закључци апстрактне мисли и не трпи одсечна и крупна разликовања. Стварност тежи рашчлањивању. Свој посебни живот имали смо и ми, какав био да био, тек имали смо га, и то не само службени, него свој сопствени живот, унутрашњи.

Али као што сам делимице већ споменуо, спочетка нисам могао, а нисам ни умео да уђем унутра, у дубину тога живота, зато су ме тада и мучиле његове спољашње појаве и стварале ми неисказан бол. Покашто сам просто мрзео те мученике, такве као што сам био и ја сам. Чак сам им и завидео и тужио сам се на судбину. Завидео сам им што су они, ипак, међ усвојима, међ удруговимас којимасераумеју, мада је и њима, као и мени, у суштини додијала и омрзла та дружба под бичем и батинама, та насилна заједница, и сваки за себе гледао је некуд у страну. Опет понављам, та завист која ме је сналазила у тренуцима озлојеђености и мржње, имала је свој оправдан основ. Стварно, греше они који кажу да је наша робија и тамница подједнако тешка и за племића, човека образованог, итд., као и за сваког сељака. То знам,

о тој претпоставци слушао сам у потоње време, читао сам. Основица те мисли тачна је, човекољубива. Сви смо људи, сваки је човек. Али је та мисао сувише апстрактна. Губе се из очију многи практични услови, који се само у стварности могу разумети. Не кажем то стога што би племић и образован човек тобоже имали финије и болније осећаје, што су они као боље однеговани и духовно развијенији. Тешко је стављати душу и њено развиће под какав узети ниво. Онда ни само образовање није никакво мерило. Ја први увек могу доказати да сам и у овом најнеобразованијем и највише притиснутом друштву, међу свим јадницима, нашао црте најутанчанијег душевног развића. Дешава се каткад у тамници да неколико година познајете неког човека, и мислите да је звер а не човек, презирете га. Али изненада, случајно, дође тренутак у коме се у нехотичном покрету његова душа покаже видљиво, те спазите у њој велико богатство, осећање, срце, видите живо разумевање и својих и туђих патњи. Тада, као да су вам се очи отвориле, ви у први мах не можете ни да верујете у то што сте сами видели и чули. А бива, дакако, и супротно: образованост се понекад саживи с таквим варварством и с таквим цинизмом, да је вама одвратно и били ви ма како добри и ма како иначе мислили и веровали, нећете у свом срцу наћи ни оправдања ни опроштаја.

Нећу ништа да говорим ни о промени у навикама, у начину живљења, у храни, и осталоме, што човеку из вишега друштва свакако пада теже него сељаку, који често у слободи и гладује, док је у тамници бар сит. Ни о томе нећу да се препирем. Рецимо, за човека мало јаче воље, све то, у поређењу с другим неугодностима, није ништа, иако, у суштини, промена у навикама никако није незнатна ствар, ни последња у реду. Али има непријатности и незгода пред којима све то бледи, па се онда човек не осврће ни на прљавштину у затвору, ни на мршаву и нечисту храну. Најфинији белоруки господин, најнежњији мекушац, ако цео дан поради у свом зноју како никад није у слободи радио, јешће и црни хлеб и шчи с бубашвабама. На то се може навикнути, како то каже и хумористична осуђеничка песма о некадашњем господину, нераднику белих руку, који је допао робије:

„Даду ми воду с купусом,
И једем, да све пуца за ухом!”

Али, што је најважније, то је да свако ко уђе у тамницу, за два часа по доласку, постане тачно онакав као и сви други, нађе се код своје куће, постане равноправни господар тамничког артеља, као и сваки други. Он је свима разумљив, а и они су сви разумљиви њему, свима је он познат, сви га сматрају као свога. Није, међутим, тако са племенитим, с

племићем. Ма како он био правичан, добар, разуман, њега ће целе године мрзети и презирати сви, сви доједнога! Њега неће разумети, неће га знати и, што је главно, неће му веровати. Он није друг и није пријатељ, па ако временом и дочека да га више не вређају, ипак неће бити њихов, нешто своје, и увек ће тешко осећати отуђеност и усамљеност. То њихово отуђивање бива покашто и несвесно, а не из непријатељства. Није онај њихов човек и то је све. Ништа горе него живети у несвојем друштву. Сељак пресељен из Таганрога у Петропавловско пристаниште, одмах ће ту наћи истог таквог руског сељака, одмах ће се с њиме споразумети и сложити, а после два часа они ће јамачно заједно и становати у каквој кривињари или шупи и живети сасвим обичним мирним животом. Није тако код племенитих. Њих најдубља провалија раздваја од простог народа, и то се потпуно види само онда кад, на пример, племенити наједанпут, због спољашњих околности, стварно изгуби своја ранија права и постане прост човек. Бадава сте се целога живота знали с народом, ако сте и четрдесет година свакога дана узастопце били у додиру с њиме, на пример у својој служби, административно, или чак и онако, просто пријатељски, као неки добротвор и у неком смислу отац - ипак, нећете ви њега никада битно познати. Све ће бити само оптичка обмана и ништа више. Ја већ знам да ће сви, просто сви који прочитају ову моју напомену, рећи да претерујем. Али ја сам уверен да је ово истина. Нисам се уверио књишки, ни теоријски, него стварно, у животу, имао сам врло много времена да потврдим своје уверење. Доцније ће можда и други видети колико је ово тачно...

Као израчунато, догађаји су још на првоме кораку потврдили та моја запажања и болно су утицали на мене, на моје нерве. Те прве године, ја сам лутао по тамници готово сам самцит. Већ сам рекао, моје тадашње душевно стање није ми дало да оцинем, ни да разликујем оне робијаше који би ме доцније могли завољети, иако се можда никад не би осетили са мном на истој линији. Имао сам и ја другога, међу племићима, али то друговање није ми сву тегобу скидало с душе. Чини ми се: не бих се ни на што освртао, али се није могло никуд побећи. Ево да наведем један од оних случајева по којима сам од првог часа могао најбоље да разумем колико сам у тамници отуђиван и издвајан. Десило се то исте године, пред почетак августа, једног радног дана, ведро и врело, у један час по подне, када су се, као и обично, сви одмарали пре него што ће поћи на поподневни рад. Наједанпут се сви, као један човек, дигну, и почну се сврставати на тамничком дворишту. До самог тог тренутка ја ништа нисам знао. У то време често сам био сам у себе јако удубљен, па готово нисам ни запажао шта бива око мене. Амеђу робијашима је већ три дана стојала потмула узбуна. Можда је та узрујаност почела

и много раније; како сам **доцније** и сам **погодио**, кад сам се и нехотице сећао на понешто из осуђеничких разговора, а уједно и на њихову појачану осорност, свадљивост и зловољу, а особито на огорченост која се у потоње време на њима запажала. То сам ја тумачио тешким радом, досадним дугим летњим данима, нехотичним сањаријама о шуми и слаткој слободици, кратким ноћима у којима је тешко било испавати се до миле **воље**. Може бити да се **све** то сад **одједном** спојило уједно и уједанпут букнуло. А повод је дошао од хране.

Већ неколико дана у потоње време по касарнама су се гласно жалили и љутили на храну, особито су то чинили кад би се, о ручку и вечери, скупили по кујнама, били нешто незадовољни куварима и једном чак пробали да једнога од њих и промене (при чему су и новог одмах отерали, па вратили старог). Једном речју, сви су били некако узнемирени, узбуђени.

- Тежак рад, а хране нас само потрбушином - прогунђа когдо кујни.

- Ако ти се не свиђа, а ти поручи бламанже - прихвати други.

- Ја, браћо, много волим шчи с потрбушином - дода трећи - то је укусно.

- А ако те једнако док си год овде буду хранили само потрбушином, хоће ли ти увек бити укусно?

- Оно, додуше, сада је време месу - вели четврти - ми се у фабрици мучимо и радимо, па после хоће нам се и да једемо. А потрбушина, зар је то неко јело!

- Ако нећеш потрбушину, а ти ћеш пабушину, волео, не волео.

- Ма да даду макар и ту пабушину! Него окупиле све ту потрбушину. Зар је ово јело! Има ли ту правде!

- Јесте, храна је слаба.

- Пуни он свој деп, веруј!

- То није твоја ствар.

- Него чија? Трбух је мој.

- Требало би пред целим светом затражити своје право и ствар би добро испала.

- Право?

- Јесте.

- Мало ти је било батина за та права! Звекане!

- Оно, додуше - промрмља један који је дотле ћутао - што је брзо, да не буде кусо! Што ћеш говорити кад буде захтев, прво то кажи, тврда главо!

- И хоћу. Кад би сви пошли, ја бих тада са свима и говорио. Сиротиња! Код нас неко једе за своје паре, а неко живи само о државној храни.

- Гле оштровидна завидљивца! Ужагрио очима на туђе добро!

- На туђ залогај немој зинути, него порани па гледај свој да зарадиш.

- Да зарадим!... Оседећу правдајућ и се с тобом око тога. Кад скрштених руку хоћеш да седиш, значи богат си.

- Као црквени миш.

- Истина, браћо, зашто ми седимо? Доста било угледати се на њихове будалаштине. Деру кожу! Што не идемо?

- Што? Теби се ваљда сажвакано метало у уста, навадио се јести сажвакано. Робија ти је ово - ето што?

- То ти је, завади, Боже, народ, нахрани војводе!

- И јесте тако. Напредује наш осмооки. Купио је два белца.

- Хе, и не воли да пије.

- Ономадне, при картама, побио се с ветеринаром.

- Картали се сву ноћ. Онај наш два сата провео са песницама". Феђка причао.

- Зато и јесте шчи онаки.

- Их, што сте ви луди! Није то дело наше.

- Е баш сви да изађемо, да видимо како ће онај да се брани. Само толико.

- Да се брани! Тресне он тебе по зубима, па се изгуби.

- Још ће те дати под суд...

Речју, сви се узбуђују. Доиста, тада нам је храна била рђава. И већ, све иде једно с другим. Но, што је главно, код свих је једно исто туробно расположење, вечито скривени бол. Робијаш је свадљив и бунтован, то му је већ у нарави, али се ретко кад буне сви заједно или у већим групама. То долази због вечите несугласице. Сваки од њих то и сам види, зато је код нас увек и било више свађе него заједничке побуне. Па ипак, овогипутаузбуна не прођеузалуд. Првосусе скупљали у гомиле, расправљали су по касарнама, грдили и у срџи спомињали управу нашег мајора, испитивали су сваку и најмању ситницу. Нарочито се понеки много узбуђују. У свим сличним приликама увек се нађу покретачи, коловође. У оваквим приликама, дакле у случајевима тражења својих права, вође су уопште врло интересантни људи и не само по тамницама, него у свим заједницама, командама и иначе. Вође су нарочити тип, свуда међусобно једнаки. То су људи ватрени, жестоки, жедни правде, и врло наивно, врло поштено уверени да се правда може добити сасвим поуздано, несумњиво и, што је главно, брзо. Они нису глупљи од осталих, штавише има их и врло разумних, али су сувише ватрени, брзи, напросити, да би могли да буду смотрени и лукави. Ако се у оваквим приликама нађе људи који умеју вешто да воде масу и да извојују победу, онда је то већ други тип народних вођа, створених за предводнике, и код нас

врло редак. Али покретачи и вође у захтеву права, готово увек изгубе своју ствар, и тако после баш они пуне тамнице и робијашнице. Пропадају због своје ватрености, али својом ватреношћу и утичу на масу. Најзад, за њима људи радо иду. Њихово жарко одушевљење и поштена срџба утичу на све, напослетку им прилазе и најнеодлучнији. Њихова слепа вера у победу мами и најовејаније скептике, мада та вера понекад има врло лабаве и детињасте основе, тако да се необавештен човек чуђи како то људи за њима иду. А главно је што вође иду први, и иду и ничега се не боје. Они, као бикови, пободу роговима, јурну често и без познавања ствари, без опрезности, без оног практичног језуитизма с којим често чак и најгори и најпрљавији човек побеђује, постиже смер и излази прав и чист. Ови пак, морају да поломе рогове. У обичном животу, то су људи жучни, покудљиви, раздражљиви и нетрпљиви. А најчешће су сувише скучени и искључиви, што уосталом унеколико и чини њихову снагу. Најгоре је код њих што не иду право своје смеру, него често ударају укосо, иду на ситнице место на главну ствар. То их и упропашћује. Али њих маса разуме, у томе је њихова снага. Него, треба рећи најзад коју и о томе шта је то захтев?

Ми смо у нашој тамници имали неколико криваца осуђених због тих захтева. Они су се највише и узбуђивали. Особито неки Мартинов, некадашњи хусар, ватрен, узрујан и посумњив човек, иначе поштен и правичан. Други је био Василије Антонов, човек који се некако хладнокрвно једи и љути, с дрским погледом, надменим саркастичним осмехом, необично свестан, развијен, иначе је и он човек поштен и правичан. Све их не могу набрајати, има их много. Између осталих, Петров непрестано шетка тамо-овамо, послушкује код сваке гомиле, мало говори, али је очевидно узбуђен, а кад се сви почеше постројавати, он први одјури из касарне.

Наш тамнички подофицир, који је код нас вршио дужност старијег наредника, уплашио се и одмах изашао. Кад су се поврстали, људи га уљудно замоле да јави мајору да робијаши желе с њиме да говоре и да њега лично замоле нешто по неким предметима. Одмах за наредником изађу и сви инвалиди и поврстају се с друге стране, према тамници. Порука, предата нареднику била је необична и престравила га је. Али он није смео да то не јави мајору. Прво, кад су се робијаши већ побунили, могло би испати и нешто још горе. (Цела наша управа, што се тиче робијаша, била је некако претерано плашљива.) Друго, баш и да ништа не буде, него да се људи предомисле и разиђу, наредник би и тада морао да извести управу о свему што се догодило. Блед и дршћући од страха, он одмах похита мајору, чак и не покушавајући да прво сам саслуша осуђенике и да их опомене. Видео је да они сад не би с њиме ни разговарали.

Ништа не знајући о ствари, изађем и ја да се постројим. Све појединости о догађају дознао сам доцније. У први мах сам мислио да ће то бити неки преглед, али кад не видех ниједног од стражара који то врше, ја се зачудих и почех се обазирати око себе. Лица су била узбуђена и раздражена. Нека су и бледа. А сви уопште забринуте су и ћутљиви - чекају како ће бити кад морадну говорити пред мајором. Опазим да су ме многи погледали веома зачуђено, али су се ћутом окренули од мене. Јасно се видело да им је чудно што сам и ја у њиховим редовима. Очеvidно је било да нису веровали да ја хоћу да протестујем. Ипак, убрзо сви око мене почеше опет да ме гледају. Гледају ме упитно.

- Шта ћеш ти овде? - запита ме Василије Антонов оштрим и јаким гласом. Стајао је подаље од мене него други и све досад увек ми је говорио ви и био врло уљудан према мени.

Погледам га, не знајући шта да мислим, а још једнако се старам да разумем шта је ово, и већ погађам да се дешава нешто необично.

- Збиља, што ти стојиш овде? Иди у касарну - проговори неки младић, војник, добар и миран човек, с којим се досад нисам ни познавао. - Ово се тебе не тиче.

- Па, врстамо се - одговорим ја - мислио сам да је преглед.

- Ви'ш, и он измилео! - викну неко.

- Гвозден кљун - довикну други.

- Мувојед! - рече трећи с неисказаним презирањем. Овај нови надимак изазва гласан смех код свију.

- Смиловали се па га упутили у кујну - дода још неко.

- Њима је свуда рај. Овде је робија, а они једу земичке и купују прасиће. Па ти живиш о својој храни, шта се ћушкаш овде?

- Овде није ваше место - проговори Куљиков и приђе ми одрешито, узме ме за руку и изведе ме из редова.

Бледје био, његове црне очи сијају, гризе доњу усну. Он мајора не чека хладнокрвно. Да додам, веома сам волео да Куљикова посматрам у свим сличним приликама, то јест у свим случајевима кад му је требало да се покаже.

Кочоперио се ужасно, али је био кадар и да учини нешто. Чини ми се, он би и на шибу ишао с неким шиком, елеганцијом. Сад, кад су ми сви говорили ти, грдили ме и исмевали, он је баш удвојио своју уљудност према мени, али је уједно с тим и његов говор био некако особито, чак и надмено енергичан и непопустљив, не трпећи никаквог поговора.

- Александре Петровићу, ми смо овде ради својих послова, а ви ту немате шта да радите. Идите гдегод, причекајте... Ено, сви су ваши у кујни, идите тамо.

- Девета рупа на свирали! - прихвати неки. - Нек иде врана у своје гнездо.

Кроз подигнут прозор на кујни ја збиља угледах наше Пољаке, а учини ми се да осим њих беше тамо и много других. Збуњен, поћем у кујну. За мном се разлегосе смех, ругање, ћућукање (којим робијаши замењују звиждукање).

- Не свиди му се... Бху-ћху-ћху... Чисти се!

Још никада досад нисам овако био вређан, ту у тамници, и паде ми то врло тешко. Наишао сам у незгодан час. У ходнику од кујне сусретнем се с Т-ским, племићем, који је био поуздан и великодушан младић, без велике образованости, он је веома волео Б-а. Њега су осуђеници издвајали од осталих племића, помало су га чак и волели. Био је храбар, јуначан и снажан, и то се некако огледало у сваком његовом покрету.

- Шта је с вама, Горјанчикове - повиче он - ходите овамо!

- А шта је то тамо?

- Зар ви не знате? Протестују, нешто траже. Разуме се, неће успети - ко ће веровати робијашима? Потражиће старешине, коловође, па ако и ми тамо будемо, прво ће на нас пасти кривица за побуну. Сетите се зашто смо ми и доспели овде. Људи ће само бити бијени, али ми ћемо под суд! Нас мајор мрзи и радо би нас у капи воде попио. Он ће се на нама оправдати.

- И робијаши ће нас истаћи као вође! - прихвати М-цки, кад уђосмо у кујну.

- Не брините се, неће нас поштедети! - прихвати Т-овски.

Осим племића, у кујни има још много људи, свега око тридесеторо. Они су остали у кујни, јер нису желели да траже своја права, неки из страха, а неки зато што су били потпуно уверени да им то неће донети никакве користи. Ту је и Аким Акимих, неизлечиви и рођени непријатељ оваквих протеста, свих захтева који ометају правилан ток службеног рада и добар поредак. Он ћутећи и сасвим мирно чека да се ствар сврши и нимало се не боји како ће се свршити, него је још потпуно уверен да ће несумњиво победити воља старешине и потреба за редом. Ту је и Исај Фомић, он је у највећој пометњи и недоумици, обесио нос, па жудно и плашљиво ослушкује наш разговор. Веома се уплахирио. Ту су и сви тамнички Пољаци из простог народа, који су се такође придружили племићима. Беше и неколико бојажљивих Руса, људи увек ћутљивих и утуцаних. Нису се усудили да изађу с осталима и невесели очекиваху како ће се ствар свршити. Ту је још и неколицина тмурних и увек сурових осуђеника, који нису плашљиви. Они су остали зато што су упорно и мрзосно веровали да је све то будалаштина и да неће донети

ништа добро него само рђаво. Али мени се чини да им је сад ипак некако непријатно и незгодно што су изостали, некако не гледају сасвим уверено и поуздано. Иако схватају да у погледу захтева мисле сасвим правилно - што се после и потврдило - ипак осећају да су некако као отпадници који су оставили своју заједницу, управо као да су своје другове издали мајору. Нашао се ту и Јелкин, онај препредени сељак Сибирац, осуђен због прављења лажног новца, и који је Куљикову преотео ветеринарску праксу. А остао је и старац из стародубовског подграђа. У кујни су и кувари, сви до једног, ни они нису изашли, вероватно из уверења да су и они неки део административне управе, па није лепо да иду против ње.

- Мислим - почех ја и неодлучно се окретох М-му - да су, осим ових овде, готово сви остали изашли.

- А шта се то нас тиче? - промрмља Б.

- Да смо ми изашли, ми бисмо се изложили опасностима сто пута више него они, а зашто? Je hais ces brigands". Зар ви ма и за тренутак можете помислити да ће они успети? Каква је то страст: улетати у лудости?

- Нема ништа од тога посла - прихвати један разбојник, тврдоглав и озлојеђен старац. Алмазов - и он је овде - похита да то потврди.

- Ништа друго до то да ће неких педесеторица бити бијени.

- Дошао мајор! - викну неко, и сви жудно полетеше прозорима.

Мајор дојури љут и бесан, црвен, с наочарима. Ћутећи, али одлучно, он приђе фронту. У оваквим приликама био је одиста смео и присебан. Уосталом, готово је увек упола пијан. У овом тренутку чак и његова масна капа са жутим опшивом и запрљане сребрне нараменице изгледају некако злослутно. За њим иде писар Дјатлов, необично важна личност у нашој тамници, који је стварно и управљао све у тамници, а имао утицаја на мајора; неки лукав, опрезан човек, који много мисли само о себи, али није стварно рђав. Осуђеници су њиме задовољни. За њим, наш подофицир, који је, види се, већ добио страховите грдње и прекоре, и чека још и десет пута горе. За подофициром иду чувари, тројица или четворица, више не. Осуђеници, који су, како изгледа, стајали гологлави још откако су послали по мајора, сад се сви исприсише, исправише: сваки од њих промени став с ноге на ногу и затим се сви као скаменише у месту, очекујући прву реч или, боље рећи, први повик свога вишег заповедника.

Повик се зачу брзо, већ на другој речи мајор заурла што га грло доноси, овога пута чак и с неком писком, био је већ врло

бесан. Ми смо кроз прозоре видели како он јури фронтом, налеће, испитује. Разабрали смо само како пискаво виче:

- Бунтовници!...Кроз шибел!...Коловође!...Ти си коловођа!
- кидиса он на једнога осуђеника. - Ти си коловођа!

Одговор се не чу. Али мало затим видесмо како се осуђеник одвоји и пође у затвор. Још један тренутак, и за њим пође и други, па трећи.

- Све под суд! Показаћу ја вама! Ко је то тамо у кујни?
- цикну мајор опазивши нас на отвореним прозорима. - Сви овамо! Дотерај их све овамо, одмах!

Писар Дјатлов упути се к нама. У кујни му изјавише да они не траже права, не траже ништа. Дјатлов се одмах врати и извести мајора.

- А, не траже - рече он за два тона ниже, очевидно задовољан. - Свеједно, сви овамо!

Изађосмо. Ја осећам да је за нас некако зазорно што морамо да изађемо. И сви остали изађоше погнуте главе.

- А, Прокофјев! Па и Јелкин, а ити Алмазове, итиситу... Станите, станите овде, у гомилу - говори нам мајор некако ужурбаним али благим гласом и милосно нас погледа. - М-цки, и ти си овде... то да се запише. Дјатлове! Одмах запиши све, и задовољне и незадовољне, све доједног, па списак мени. Ја ћу вас све извести... пред суд! Списак је имао утицаја.

- Ми смо задовољни! - наједном викну зловољно неки глас из гомиле незадовољника, али некако не баш врло одлучним тоном.

- А, задовољни сте! Ко је задовољан? Нека изађе, ко је задовољан.

- Задовољни, задовољни! - додаје још неколико гласова.

- Задовољни! Дакле, други су вас побунили? Дакле, има коловођа, бунтовника? Утолико горе по њих!

- Боже, шта је ово! - зачу се неки глас из гомиле.

- Ко, ко је викнуо? - грмну мајор и јурну онамо одакле се чуо глас. - То си ти, Расторгујеве, ти си викнуо! У затвор!

Расторгујев, висок, подебео, млад сељак, изађе из редова и лагано, без поговора, упути се у стражарницу, у затвор. Није викнуо он, али кад је он означен, није се ни противио.

- Сити сте па бесни! - довикну мајор за њим. Гле ти дебеле њушке! Све ћу вас ја пронаћи! Излазите ви задовољни!

- Задовољни смо, господине мајоре! - разлеже се неколико десетина тмурних гласова. Остали упорно ћуте. А мајору само то и треба. Очигледно је да би и он сам волео да што пре сврши ствар, да је сврши какогод повољно за све.

- А, сад сте сви задовољни! - рече он ужурбан. - То сам и видео... Знао сам. То су коловође! Међу њима, очевидно, има коловођа - настави он, говорећи Дјатлову. - То треба потање испитати. А сада... сада је време за рад. Лупај у добош!

Он лично присуствовао је прозивци. Ћутећи и невесело осуђеници се разилазе на рад, задовољни бар тим што ће се брзо уклонити с мајорових очију. Али, по њиховом одласку, мајор одмах наврати код затвореника и намираи се с коловођама, додуше не сувише строго. Штавише, хитао је с том ствари. Један од њих, причало се доцније, замолио је мајора за опроштај и мајор му је одмах опростио. Видело се да мајор нешто није у свом обичном расположењу и да се можда чак и мало уплашио.

Захтевање права, свакако је тугаљива ствар, и мада се жалба осуђенога стварно и не може назвати протестом, јер није упућена главној управи, него самоме мајору, ипак је то некако незгодно, рђаво. Нарочито је незгодно што су устали сви листом. Треба да се пошто-пото ствар заташка. Коловође су брзо ослобођене. А већ сутрадан храна је била боља, премда, уосталом, то није дуго трајало. Првих дана мајор је чешће долазио у тамницу и чешће је налазио неуредности. Наш подофицир је забринут и збуњен, као да од изненађења још не може да се прибере. А осуђеници још задуго нису успели да се умире, али се више нису онако узбуђивали као пре, него субили ћутљиви, узнемирени и некако уплахиени. Неки су, штавише, оборили главе. Неки су о целој ствари говорили с гунђањем, али додуше с мало речи. Многи су се доста огорчено и гласно сами себи подсмевали, као да сами себе кажњавају због оног протеста.

- Деде, брате, узми, загризи! - рећи ће један.
- Како дробиш онако ћеш и кусати.
- Има ли миша који ће мачки обесити звонце? - напомену трећи.
- Наши се без мотке не даду уразумити. Још је срећа што нас није све редом издеветао.
- Зато одсада више мисли, а мање торочи, биће боље!
- рећи ће један, огорчено.
- Па ти то нас учиш, јеси ли учитељ?
- Учим друге онеме што знам.
- А који си ти, што тако искрсну?
- Па, ја сам засад још човек, а ко си ти?
- Ти си пасји огризак, ето ко си.
- Ти си то.
- Де, де, доста! Шта сте се развикали! - са свих страна вичу на завађене...

Исте вечери, дакле на дан протеста, кад сам се вратио с рада, нађох се иза касарни с Петровом. Он ме је већ тражио. Прилазећи он ми нешто промрмља, нешто налик на два-три неодређена узвика, али убрзо и расејано заћута и несвесно пође напореда са мном. Цео догађај још ми је болно на срцу лежао, па ми се учини да ће ми Петров понешто разјаснити.

- Реците ми, Петрове, љуте ли се ваши још на нас?

- Ко се љути? - запита он као да се пренуо.
- Осуђеници, на нас... на племиће.
- А зашто да се љуте на вас?
- Па, зато што нисмо изашли на протест.
- А зашто ви да протестујете? - запита он као трудећи се да ме разуме. - Па ви се сами храните.
- Ех, Боже мој! Па и међу вама има их који се сами хране, а ипак су изашли да протестују. Дакле, требало је да и ми изађемо... другарски.

- Да... а зар сте ви наш друг? - запита он у неверици.
Погледам га брзо - збиља, не разуме ме, не разуме шта тражим. Али сам зато ја њега у овом тренутку потпуно разумео. Једна мисао која се одавно нејасно лелујала у мени и гонила ме, сад ми је први пут била јасна, па сам одмах разумео оно што сам досад једва мало нагађао. Сад сам знао да ме они никада неће примити као друга, па да баш и вечити робијаш будем, макар и у посебном одељењу. Нарочито сам упамтио како је у тај мах изгледао Петров. У његовом питању: „Зар сте ви наш друг?“ видела се права наивност, врло простодушна неверица. Помислио сам: да ли у овим речима нема какве ироније, пакости, подругљивости? Ништа: просто, ја им нисам друг, и то је све. Иди ти својим путем, а ми ћемо својим, ти за својим послом, а ми за својим.

Збиља, ја сам мислио да ће нас они после протеста просто измрцварити, да нам неће дати да живимо. А оно ништа. Нисмо чули ни најмањи приговор, ни осетили ни најмањи знак прекора, нити су се њихове срца и пакост штогод појачале. Просто су нас, као и досад, само тек помало мучили, згодном приликом, и ништа друго. Уосталом, нису се нимало љутили ни на све остале који нису хтели да протестују, него су остали у кујни, као ни на оне који су први повикали да су у свему задовољни. Нико то чак и не спомиње. Ово последње ја нисам могао да разумем.

ДРУГОВИ

Разуме се, мене је привлачило моје друштво, племићи, особито у прво време. Али од тројице некадашњих руских племића који су били код нас утамници (ато су Аким Акимих, ухода А-ов и онај кога су код нас сматрали за оцубицу) ја сам се познавао само с Акимом Акимихем. Искрено да кажем, прилазио сам му такорећи из очајања, у тренуцима најтеже досаде и када се већ никоме осим њему није могло прилазити. У прошлом поглављу огледао сам да све наше људе поделим по врстама. Сад, кад сам споменуо Акима Акимиха, мислим да се може додати још једна врста. Истина, он је једини и био у тој врсти. То је врста сасвим равнодушних робијаша. Разуме се, код нас није било, нити је могло бити потпуно равнодушних робијаша, оних којима је свеједно: живе ли у слободи или на робији. Али, како изгледа, Аким Акимих је изузетак. Он се сместио у тамници као човек који мисли да у њој проживи цео свој век: све је распоређено, удељено и намештено за сталност, за трајање, да се задуго остане, све, почевши од душека, подглавника, посуђа. Код њега се није видело ни трага од неке привремености, логоровања. Остало му је још много година тамновања, али мучно да је икада помислио на одлазак. Но, ако се и помирио са стварношћу свога живота, ипак то није било по срцу, разуме се, можда из покорности, што је, уосталом, за њега једно исто. Био је добра душа и мени је у почетку помагао и саветима и овим-оним услугама. Али понекад ми је и нехотице, особито у прво време, натеривао тешку чаму, нечувене муке које су појачавале ионако мучан притисак на мојој души. А ја сам баш због тог терета и почео да с њиме разговарам. Дешава се човеку да зажели какву год живу реч, макар и опору, жучну, преку, да се заједно с ким макар само потужи и пољуту на судбину. А он ћути, лепи своје светилке, или ће испричати како је те и те године била код њих смотра и ко је био командант њихове дивизије, и како се звао и презивао, је ли био задовољан смотром или није, те како су стрелцима променили знаке и тако даље. А прича увек одмереним гласом и једнолико, као кад вода капље. Готово се нимало не загреје ни кад ми прича како је уједној прилици, на Кавказу, заслужио орден свете Ане. Само би му глас у том тренутку постао некако необично важан и чврст, а кад изговара „света Ана“, он га мало и спусти, до неке тајанствености, па после

joш неколико тренутака стоји и некако особито притајен ћути, озбиљан је... Те прве године имао сам лудих тренутака када бих (и то готово увек изненада) готово омрзнуо Акима Акимића, а не знам зашто, па потајно кунем судбину што ме је сместила с њиме на постељама, глава уз главу. После, обично сам себе за то корим. Али то је било само прве године. Доцније сам се у души сасвим помирио с њиме и стидео сам се својих пређашњих глупости. А иначе, сећам се, нисмо се никада посвадили.

Осим те тројице Руса, била су још осморица који су тамновали кад и ја. С некима сам се доста зближио, и то са задовољством, али не са свима. Најбољи међу њима били су некакојако увредљиви, искључиви и нетрпљиви до крајности. Доцније, с двојицом од њих нисам хтео више никако ни да говорим. Образована су била само тројица: Б-ки, М-ки, и стари Ж-ки, некадашњи професор математике негде, добар старац, ваљан, велики особењак и, како изгледа, поред све своје образованости, врло ограничен човек. Сасвим друкчији су били М-ки и Б-ки. С овим првим сам се одмах спочетка лепо сложио, с њиме се никад нисам сукобио, поштовао сам га, али да га заволим, да се с њиме спријатељим, то никад нисам могао. Он је био човек врло неповерљив и озлојеђен, само је умео зачудо добро да се савлађује. А мени се баш то на њему није свидело, некако се осећало да он никад никоме неће показати сву своју душу. Него, ја се можда и варам. То је природа јака и врло племенита. А његова изванредна, унеколико и језуитска вештина и опрезност у понашању према људима, показује његов притајен, дубок скептицизам. Али та је душа патила баш због те двојакости, због скептицизма и због јаке и чврсте вере у нека своја уверења и наде. Ипак, и поред све његове вештине у живљењу, он је остао у непомирљивом непријатељству с Б-ким и његовим пријатељем Т-ским. Б-ки је болестан, нешто мало наклоњен туберкулози, раздражљив је и нервозан, али у суштини ванредно добар, па и великодушан човек. Његова раздражљивост иде каткад до необичне нетрпљивости и ћудљивости. Ту нарав нисам могао да поднесем и тако сам се после разишао с Б-ким, али сам га увек волео. А са М-ким се нисам ни споречкавао, но нисам га никад волео.

Десило се да сам се одмах кад и са Б-им, морао раздвојити и са Т-ским. То је онај младић кога сам споменуо у прошлом поглављу, кад сам говорио о нашем протесту. Биломије веомажао збогтога. Т-ски, истина, није образован, али је добар, честит, храбар, једном речи диван младић. Све је било само у томе што је он Б-а веома волео и поштовао, толико да гаје скоро обожавао, те је свакога ко се мало само не сложи с Б-ким, одмах сматрао готово за свога личног непријатеља. Чини ми се да је доцније због Б-а охладнео и

према М-ком, иако се дуго од тога уздржавао. Уосталом, сви су они болесно осетљиви, жучни, раздражљиви, неповерљиви. А то је опет разумљиво: њима је тешко, много теже него нама. Далеко су од свога завичаја, неколицина су послати на дуги рок, на десет и дванаест година, и, што је главно, они с највећим предрасудама гледају на сву своју околину, у робијашима виде само звери, па не могу, чак и неће, да у њима нађу једну лепу црту, ништа човечанско и - што је, уосталом, сасвим разумљиво - њих су прилике, судбина, ставиле на ту злосрећну тачку гледишта. Јасно је, дакле, да их је у тамници морао притискивати јад. Према Черкезима, према Татарима, према Исају Фомићу, они су пријатни и љубазни, али сви остали робијаши били су им одвратни и избежавали су их. Једини стародубовски раскољник стекао је њихово пуно поштовање. Уосталом, значајно је да нико од робијаша, за све оно време док сам био у тамници, није ништа приговорио Пољацима ни о њиховом пореклу, ни о вери, нионачинумишљења, штоиначенашпростнародчини према туђинцима, нарочито према Немцима, премда и то ретко. Немцима се само радо смеју; Немац је за руски прост народ нешто веома комично. А према другима, робијаши се понашају још и с поштовањем, много лепше него према нама, Русима, и никако их не дирају. Али, како се чини, они то никад нису хтели да опазе, нити да узимају на ум.

Почео сам о Т-ском. То је онај младић што је, приликом њиховог превођења из првог места њиховог прогонства у нашу тамницу, носио Б-ка на рукама, и носио га готово целог пута, јер је Б-ки, онако слабога здравља и састава, изнемогао већ на по пута. Прво њихово место било је У-горск. Како они причају, тамо им је било добро, што ће рећи: много боље него у нашој тврђави. Али код њих се испоставило неко, уосталом сасвим невино, дописивање с другим изгнаницима из другог града, и зато се мислило да ту тројицу треба превести у нашу тврђаву, ближе очима наше главне управе. Трећи њихов друг био је Ж-ки. Пре њиховог доласка, М-ки је био сам у овој тамници. Колико ли је он морао због тога прве године свога изгнанства туговати.

Тај Ж-ки је онај старац који се вечито молио Богу, и њега сам раније већ спомињао. Сви наши политички кривци били су млади, а неки и сасвим млади, једини Ж-ки имао је више од педесет година. Он је доиста честит човек, али је унеколико чудан. Његови другови, Б-ки и Т-ски, нимало га не воле, чак и не говоре с њиме и кажу за њега да је тврдоглав и пркосан. Не знам колико су били у праву. Мени се чини: људима је лакше посвадати се, и омрзнути се, у тамници, и на сваком другом таквом месту где су сакупљени силом, а не по својој вољи - лакше него кад су у слободи. Томе помажу многе околности. Уосталом, Ж-ки је одиста доста тупав и,

може бити, непријатан. Ни остали његови другови нису се с њим слагали. Ја, мада се нисам никад с њиме посвадио, нисам се ни богзна како дружио. Како ми се чини, он је добро знао свој предмет, математику. Сећам се, увек се паштио да ми на свом, упола руском језику, растумачи некакав свој астрономски систем који је сам пронашао. Говорили су ми да је он то некада и штампао, али су му се научници само подсмевали. Мени се чини да му је разум нешто поремећен. По цели дан се на коленима моли Богу и тиме је задовољио опште поштовање тамнице и ни до смрти га није изгубио. Умро је у нашој болници после тешке болести, на моје очи. Уосталом, код робијаша је стекао поштовање, одмах, чим је, после свога сукоба с нашим мајором, доведен у тамницу. Целога пута од У-горска до наше тврђаве нису их никако бријали, те су сви били обрасли у браде, кад су их такве довели право пред мајора, мајор се помамно наљутио на такву повреду послушности према наредбама, за шта они, уосталом, нису нимало били криви.

- Како ови изгледају! - дрекнуо је. - То су скитнице, разбојници!

Ж-ки тада још није руски добро разумевао, па је помислио да их пита: шта су они, скитнице или разбојници, и одговорио је:

- Ми нисмо скитнице, него политички кривци.

- Ка-а-ко! Ти си дрзак! Дрзак! - опет дрекну мајор. - У затвор! Сто батина, одмах, овог тренутка!

И казнише старога. Легао је под шибе без икаква приговора, зубима је стегао руку и издржао казну без и најмањег узвика или јаука и није се ни мрдноу. У то време су Б-ки и Т-скиишлиу тамницу, М-ки их је већ чекао кодуласка, и чим су наишли, одмах им се бацио око врата, иако их дотле никад није ни видео ни чуо. Узбуђени мајоровим дочеком, они му испричају све што се Ж-коме догодило. Сећам се како ми је М-ки о томе причао: - Био сам просто без свести, нисам знао шта бива са мном и дрхтао сам као у грозници. Чекао сам Ж-кога код врата. Морао је доћи из затвора, где су га шибили. Намах, отворише се врата. Ж-ки, не гледајући ни у кога, бледа лица, уздрхталих бледих усана, прође између робијаша сакупљених у дворишту - чули су већ да ће племић бити кажњен - уђе у касарну, оде право на своје место, па не говорећи ни речи, клече и стаде се молити Богу. Робијаши се одвећ изненадише, беху чак и ганути. Чим сам тог старца видео на коленима - прича даље М-ми - седега човека, који је у завичају оставио жену и децу, чим сам га видео тако на коленима, постидно кажњена, како се моли Богу, ја одјурих из касарне и пуна два часа бејаш као без памети, био сам луд од гнева... Од тога часа робијаши су се према Ж-коме

понашали увек смерно, с пуно поштовања. Нарочито им се свидело што под прутом није ни гласка пустио.

Али ипак треба казати сву истину. Не може се никако само по овоме једном примеру судити о понашању свих старешина по Сибиру према изгнаним племићима - ма који били ти изгнаници, Руси или Пољаци. Овај пример само показује како се може наићи на рђава човека, па ако је тај рђави човек још гдегод и старешина, било млађи или старији, онда је, разуме се, и судбина изгнаникова, особито ако га тако зао старешина не заволи, врло слабо обезбеђена. Не сме се прећутати да је највиша управа у Сибиру, она од које зависе тон и држање свих осталих управљача и старешина, што се тиче изгнаних племића, врло пажљива, у неким случајевима она се чак постарала да се њима, у поређењу са осталим робијашима, онима из простог народа, учине и неке олакшице. Јасно је откуда то долази: прво, највиши управници су и сами племићи; друго, у раније време се дешавало да понеки осуђени племићи нису хтели лећи под батине, него би напали на извршитеље, а отуда су потицале читаве страхоте, треће, пре тридесет пет година је наједном наишло у Сибир врло много изгнаних племића, и за тридесет година ти су племићи умели, по целом Сибиру, и утврдити положај и препоручити се, тако да су старешине, у моје време, већ по старом наслеђеном обичају, хтели - не хтели, морали мало друкчијим оком гледати на племиће осуђенике познатог реда, него што су гледали на све остале изгнаннике. А према погледима највише управе, навикле су се и млађе старешине да их истим очима гледају; разуме се, они су тај поглед и тон примали од оних одозго, они су му се покоравали, потчињавали. Уосталом, многе од тих нижих старешина гледале су тупо, у себи су осуђивале те више наредбе, и било би им врло мило кад им се не би сметало да управљају онако како би сами хтели. Али им се то никако није одобравало. Ја имам основаних разлога што тако мислим. И ево зашто.

Други ред робије, у коме сам и ја био, и који чине осуђеници у тврђавама, под војничком управом, био је неупоредиво тежи од остала два - од трећег (у фабрикама) и првога (у рудницима). Био је тежи, не само за племиће, него и за све остале осуђенике, зато што је и управљање и уређење тога реда било војничко, веома слично оном у осуђеничким војним заводима у Русији. Војничка управа је више строга, уредбе више притежу, осуђеници су увек у ланцима, увек под стражом, увек под кључем. У остала два реда то није тако насилно. Бар тако казују сви наши осуђеници, а међу њима има их који то добро знају. Сви би они врло радосно прешли у први ред робије, који се по закону сматра као најтежи, често су о томе и маштали. А о осуђеничким војничким затворима по Русији, сви наши који су тамо били, говоре с

грозом и тврде да у целој Русији нема горих места него што су та одељења по тврђавама и да је ово у Сибиру рај према тамошњем животу. Дакле, ако се поред тако строгог држања као што је у нашој тамници, са војничком управом, пред очима самог генералног губернатора, и још, с обзиром на случајеве (којих је покаткад било) да су неки људи са стране, али службено, из пакости или службене усрдности, били увек спремни да потајно пријаве, тамо где треба, како ови и ови управници у задњој намери чине олакшице овим и овим кривцима тога и тога реда - ако се, кажем, на таквом месту унеколико другим очима гледало на осуђене племиће него на остале робијаше, онда се још много блаже и с много већим попуштањем гледало на оне племиће који су били у првом и трећем реду казне. Према томе, мени се чини да сам ја, с места на коме сам био, могао судити и о целој Сибиру. Моје закључке потврђују све приче и гласови које сам о томе слушао, а који су долазили од изгнаника првог и трећег реда. Доиста, према свима нама, племићима у тамници, управа је била пажљивија и опрезнија. Нисмо имали никаквих олакшица у смислу рада и издржања: исти рад, исти окови, исто закључавање - речју, држала нас је исто онако као и све остале осуђенике. Није се ни могло олакшавати. Знам да је у то скорашње, давно прошло време било у овоме граду много потказивача, много интрига и много људи који су једни другима јаму копали, тако да је управа, сасвим природно, страховала од потказивача. А већ у то потказивачко време шта је могло бити страшније него потказ да се кривцима познатог реда дају олакшице! И тако, свако се прибојавао, а ми смо живели подједнако са свима осталим робијашима. Али, што се тиче телесне казне било је мало друкчије. Истина, ако смо је ми заслужили, то јест кад би штогод скривили, старешине би нас избиле с највећом лежерношћу. То је захтевала дужност у служби, и једнакост - у телесној казни. Али, ипак, нас нису тукли тек тако, ни за шта, лако-мислено, док се, разуме се, лако-мислено поступање те врсте дешавало с простим осуђеницима, особито од стране неких нижих старешина и оних који у свакој згодној прилици радо заповедају и уливају памет у главу.

Ми смо знали да се командант, кад је дознао за догађај са старим Ж-ким, јако наљутио на мајора и да га је строго опоменуо да одсада мало скрати своје руке. Тако су ми сви причали. Код нас се знало и то да му је приговорио и сам генерал-губернатор, који је иначе имао поверења у нашега мајора и доста га и волео као извршиоца и човека с неким способностима. Наш мајор је то и узео на ум. На пример, он би сигурно од свег срца волео да се дочепа М-ког, кога је, по оговарањима А-ова, мрзео, али никако му се није дало да га избије; премда је тражио за то какав било разлог, гонио

оног и вребао. За догађај са старим Ж-ким чуо је цео град, и јавно мишљење било је против мајора, многи су му то пребацивали, а понеки су му уз то чинили и непријатности. Споменућу сад и моје прво виђење с њиме. Мене и још једног изгнаног племића, с којим сам заједно ушао у тамницу, преплашили су неки још у Тоболску причањем о немилој нарави тога човека. Тада су тамо живели неки стари, пре двадесет пет година изгнани племићи, који су нас дочекали с највећим симпатијама и с нама се дружили док смо се тамо бавили, смештени у транспортној станици - ти људи су нас опомињали да се чувамо нашег будућег старешине и обећали да ће преко својих познаника учинити све што могу да бисмо били заштићени од његових гоњења. И збиља, губернаторове три кћери, које су тада дошле из Русије у госте своје оцу, добише од њих писма, а како ми се чини, говориле су оцу за нас. Али шта је он могао учинити? Само је рекао мајору да буде мало пажљивији. Дакле, око три часа по подне, ја и мој друг стигосмо у овај град и стражари нас одмах одведоше код нашег господара. Стојимо ми у чекаоници и чекамо га. Утом већ послаше по тамничког подофицира. Чим он дође, изађе мајор. Његово црвено, рохаво и пакосно лице учини на нас необично мучан утисак, као да је опаки паук истрчао да стегне јадну муву која се заплела у његову мрежу.

- Како ти је име? - запита мога друга. Говор му је брз, оштар, одсечан и, види се, мајор је хтео да на нас учини утисак.

- Тако и тако.

- Теби? - упита мене и окрете своје наочари према мени.

- Тако и тако.

- Нареднице, одмах с њима у тамницу. Да се у стражарници обрију као грађански осуђеници, половину главе, брзо, сутра им метнути окове. Какви су то шињели? Откуда су вам? - запита он изненада, скренувши пажњу на суре огртаче са жутим кружићима на леђима, које нам дадоше у Тоболску, те смо тако у њима и изашли пред његово светло лице. - То је нова униформа! То је зацело нека нова униформа... Још је у пројекту... из Петрограда... - говорио је он okreћући нас, једног па другог. - Имају ли још што са собом? - одједном запита жандарма који нас је пратио.

- Имају своје одело, господине мајоре - одговори жандарм и некако у тренутку се исправи, чак мало и задрхта. Мајора свако зна, свако је о њему слушао, свакоме он задаје страх.

- Све да им се одузме. Да им се изда само рубље, и то бело, а њихово, ако је у боји, да им се одузме. Све остало да се јавно прода. Новац да се унесе у благајну као приход. Осуђеник нема својине - настави он и погледа нас оштро. - И

сад пазите, добро се владајте! Да ништа не чујем! Иначе... телес-на каз-на! За најмању кривицу - ш-ш-шиба!

Ненавикнут на овакве дочеке, ја сам целе вечери био чисто болестан. Утисак се још појачао и од онога што сам мало после видео у тамници, али о своме уласку у тамницу већ сам говорио...

Споменух малочас како нама нису чинили никаквих олакшица у раду, нити су их смели чинити, пред осталим осуђеницима. Алиједанпут су ипак огледали да нам их створе. Ја и Б-ки смо три месеца ишли у инжењерску канцеларију, као писари - но то је учињено кришом, и то добротом грађевинске управе. То јест, сви су за то знали, али су се правили невестити. То се десило под командом Г-ва. Потпуковник Г-ков је дошао код нас као да је с неба пао и није дуго остао, ако се не варам, не више од пола године, а можда и мање, па је отпутовао у Русију, али оставивши врло лепу успомену код осуђеника. Није да су га волели, него су га обожавали, ако се само тај израз може овде употребити. Не знам како је то учинио, само их је одмах, отпрве, све освојио. „Отац, прави отац! Други нам не треба!“, тако су сваки час понављали, све док је он био управник грађевинског одељења. Али, како изгледа, био је страховита пијаница. Омален растом, смела погледа пуног поуздања. Према осуђеницима добар, готово нежан, доиста их је буквално очински волео. Зашто их је тако волео, не умем рећи, али није могао да види осуђеника а да му не каже коју мило, веселу реч, да се с њиме не насмеје, не пошали, а што је главно, у томе не беше ни трунке нечег старешинског, ничега што би означавало неједнакост или чисто старешинску љубазност. То је био у највећој мери њихов друг, њихов човек. Но и поред тог његовог инстинктивног демократизма, осуђеници нису ниједанпут погрешили према њему ни с каквим непоштовањем, фамилијарношћу. Напротив. При сусрету с командиром осуђенику би само синило лице, ако му се приближава, он ће скинути капу и гледати га насмејано. А већ ако му онај што проговори, онда као да му рубље поклања. Има тако популарних људи. Изгледао је срчан, ишао право, смело. „Орао!“, говорили су осуђеници често. Разуме се, он им није могао ништа да олакша, он управља само грађевинским радовима, који, као и код осталих старешина, иду својим редовним прописним током. Осим кад случајно наиђе на коју групу при раду и види да је посао раније готов, он их онда обично даље не задржава, пушта их и пре добоша. Али свиђало се људима његово поверење према осуђенику, код њега није било ситне педантерије ни осорљивости, нити у старешинским односима ишта од увредљивости. Да је хиљаду рубаља изгубио, ја мислим, најгори наш крадљивац, само ако би их нашао, донео би му их. Да, уверен сам, тако би било. Које искрено учешће су осуђеници осетили кад су

чули да се њихов орао смртно завадио с нашим омрзнутим мајором! То се десило већ првог месеца по његовом доласку. Наш мајор је његов некадашњи друг у служби. После дугог разјекта састали су се поново као пријатељи и почели заједно пити. Али, наједанпут, прекидоше. Посвадили су се, и Г-ков постаде мајоров смртни непријатељ. Чуло се чак да су се том приликом и побили, што се нашем мајору могло и десити, јер се он често тукао. Кад су то чули осуђеници, њиховој радости не беше краја. Зар да се осмооко чудо сложи с онаквим човеком! „То је орао, а наш...“, и ту се обично дода речца незгодна за штампање. Силно их је занимало да дознаду ко је кога изударао. Чини ми се, било би им веома криво кад би се показало да није истина што се чуло (а баш је можда тако и било) да су се оно двоје побили. „Зацело је командир надјачао“, говораху они, „он је мален, али храбар, а онај, чујеш, завукао се од њега под кревет.“

Но Г-ков убрзо оде, и осуђеници се опет сневеселише. Додуше, сваки наш грађевински управник био је добар. Док сам ја радио променили смо их тројицу или четворицу. „Ипак нећемо никад више стећи онаквога“, веле осуђеници, „оно је био орао, орао и заштитник.“ Ето тај Г-ков је и нас племиће веома волео, и пред свој долазак наредио мени и Б-ме да покатак дођемо у писарницу на рад. А кад је он отишао, то је удешено мало правилније, редовније. Међу инжењерима било их је (особито један од њих) који су имали за нас симпатија. Ми смо долазили у писарницу, преписивали акта, чак смо и свој рукопис усавршавали - кад, изненада, од главне управе дође заповест да се ми одмах вратимо на наше пређашње послове, већ се неко нашао и похитао да поткаже. Уосталом, то је било и добро, јер канцеларија нам је обојици већ веома досађивала. Затим смо ја и Б-ки, кроз прве две године, ишли готово увек заједно и на један исти рад, а најчешће у радионицу. Беретали смо, разговарали о својим надама, мишљењима. Он је био врло добар човек, али његова мишљења покашто беху врло чудновата. Код неке врсте људи, врло разборитих, често бива да израде нека сасвим парадоксална мишљења. Но за та мишљења се обично много страдало у животу, плаћана су врло скупо, тако да је сувише тешко, готово немогуће, одвојити се од њих. Б-ки је с болом примао сваки поговор и јетко ми је одговарао. Може бити да је он у много чему имао више права него ја, не знам, само, ми смо се напоследку растали, а то ме је одвећ болело, јер смо многе мисли већ заједнички изменили.

Како која година, М-цки је некако све суморнији и туробнији. Савлађује га меланхолија. Раније, у прво време мога тамновања, он је био дружевнији, његова душа ипак се чешће и више отварала. Кад сам ја дошао у тамницу, он је био већ у трећој години тамновања. Спочетка, интересовало га је

много шта од онога што се у те две године догодило у свету, а о чему он у тамници ништа није ни слутио. Распитивао ме, слушао, узбуђивао се. Но на крају, с годинама, све се то почело сасређивати у његовој унутрашњости, у његовом срцу. Пухор се хватао као жеравица. „Je hais ces brigands", понавља ми он често с мрзошћу, гледајући и при том на робијаше. Ја сам их међутим већ боље упознао, али на њега нисам могао утицати никаквим доказима у њихову корист. Није схватао шта му говорим, истина, покашто би ми неприбрано одобравао, али сутрадан би опет више пута рекао „Je hais ces brigands". Уједно да кажем: француски смо често говорили, зато нас је неки Драњишњиков, војник, надзорник грађевинарских радова, прозвао, не знам зашто, „фершели". М-ки оживи само кад се сећа своје матере. „Стараје и болесна", рекао ми је он, „воли ме изнад свега на свету, а ја овде не знам ни да ли је жива или мртва. За њу је доста већ то што зна како су ме протерали кроз шибе..." М-ки није био племић и пред изгнанство је претрпео телесну казну. Кад се тога сети, он стеже зубе и бежи очима у страну. У потоње време он све чешће иде сам. Једног дана, око дванаест часова, позваше га команданту. Командант га дочека с веселим осмехом.

- Дакле, М-ки, шта си ноћас сањао? - запита га он.

„Ја се тргох и уздрхтах", причао нам је М-ки кад се вратио. „Као да ме је нешто кроз срце проболо."

- Сањао сам да сам од матере добио писмо - одговори он.

- Боље, боље! - одговори му командант. - Слободан си! Твоја је мати молила... молба јој је испуњена... Ево њеног писма, а ево и наредбе за тебе. Овог часа излазиш из тамнице.

Он се врати к нама, блед, још неприбран од те вести. Ми му честитамо. Дрхтавим и охладнелим рукама стеже нам он руке. Честитају му и многи други осуђеници, и они се радују његовој срећи.

Постао је насељеник и остао у нашем граду. Убрзо је добио и рад. Спочетка је често долазио у тамницу и кад год је могао доносио нам је разне новости. Њега су највише интересовале политичке вести.

Од остале четворице, дакле осим М-а, Т-а, Б-а и Ж-а, двојица су били још врло млади људи, осуђени на кратке рокове; мало образовани, али честити, припрости, непретворни. Трећи, Ачуковски, већ је исувише прост и нема у себи ничег особитог, али четврти, Б-м, човек у годинама, чини на све нас врло рђав утисак. Не знам зашто је он дошао у ову врсту криваца, он сам усталом одбија то од себе. Суров човек, ситна душица, простак, са навикама и погледима једног ситничара који се обогатио варајући и закидајући на копејкама. Он је без икаквог образовања и ништа га не

интересује осим његов занат. Молер је, и то изврстан молер, сјајан мајстор. Управа убрзо сазнаде за његове способности и цео град поче да га тражи да украшава зидове и таванице. За две године је израдио готово све државне станове. То су му плаћали укућани, те тако није сиротовео. Али најлепше је што су слали и његове другове да с њиме раде. Двојица, који су редовно уз њега радили, добро научише код њега занат, а један од њих, Т-жевски, није му у малању уступао. Наш мајор, који је такође заузимао једну државну кућу, позва такође Б-ма и нареди му да му намала све зидове и таванице. Ту се Б-м нарочито показао, ни код губернатора није тако било намалано. Кућа беше дрвена, једноспратна, доста стара и споља веома подлупљена и ољуштена, али је изнутра било све измалано као у палати, мајор је очаран... Трљао је руке и говорио како ће се сад зацело оженити: "Кад је овакав стан, морам се женити", додао је сасвим озбиљно. Са Б-мом је све задовољнији, а поред њега и са осталима који су с њиме радили. Рад је трајао месец дана. За то време мајор је сасвим променио мишљење о свима нашим, па их је почео и да штити. Дође дотле да једном изненада позва к себи Ж-ога.

- Ж-ски! - рече он - ја сам ти учинио нажао, увредио сам те. Избио сам те ни крива ни дужна, ја то знам. И кајем се. Разумеш ли ти то? Ја, ја, ја - кајем се!

Ж-ски одговори да он то разуме.

- Разумеш ли ти да сам те ја, ја, твој старешина, позвао да те молим за опроштај. Осећаш ли ти то? Шта си ти у мојим очима? Црв! И мањи од црва - ти си осуђеник! А ја - ја сам по милости Божјој", мајор! Мајор! Да ли ти то видиш и разумеш!

- Ж-ски одговори да и то разуме.

- Е дакле, сад ћу с тобом да се помирим. Али осећаш ли ти то потпуно, најпотпуније, осећаш ли? Можеш ли ти то да разумеш и да осетиш? Само помисли: ја, ја, мајор... итд.

Све ово испричао ми је сам Ж-ски. Мора да је и у том мајору, тој пијаници, свађалици и неисправном човеку, било људског осећања. Кад се узме у обзир његово схватање и духовно развиће, онда се може сматрати да је овакав поступак готово племенит. Уосталом, можда је томе много допринела и његова пијаност.

Мајоровсансе, међутим, није остварио-нијесе оженио, мада се већ сасвим био одлучио да се ожени чим се уреди његов стан. Место женидбе, дође суд, заповеђено му је било да поднесе оставку. Тада му надовезаше све његове старе

93 „По милости Божјој“, израз којим се у моје време, овако од речи до речи, служио не само наш мајор, него и многи и мањи управници, поглавито они који су се подигли из нижих чинова.

(Ф. Д.)

грехове. Памти се да је некада у овоме граду био управник полиције... Удар га је погодио изненада. Тамница се обрадова новости неизмерно. То беше празник, светковина! Прича се да је мајор викао и плакао као каква стара проста жена. Али ништа није помогло. Дао је оставку, продао своја два белца, затим и сву осталу своју имовину и пао готово у сиромаштво. Доцније смо га виђали: ишао је у изношеном грађанском капуту, с качкетом и значком на глави. Пакосно је гледао нас осуђенике. Али, нестало је свих његових сила, чим је скинуо мундир. У мундиру био је гром, бог. А у капуту се претворио у ништака, личио је на слугу. Чудно је то, колико код таквих људи мундир много чини.

БЕКСТВО

Убрзо после смене нашега мајора настале су у нашој тамници врло важне промене. Укинута је робија, а место ње установљен је осуђенички војно-судски затвор, тачно као такви заводи и у Русији. То значи да се у нашу тамницу више не доводе изгнаници - робијаши другог реда. Доводе се од тог доба једино затвореници и осуђеници војног суда, дакле људи који нису изгубили положај који су имали, него остају војници као и сви остали војници, само су кажњени, долазе овамо на краћи рок (највише на шест година), а кад изиђу из тврђаве, они се опет враћају у свој батаљон као редови, што су и пре били. Али ако због нове кривике поново дођу у тамницу, онда се, као и некада, кажњавају са двадесет година. Уосталом, код нас је и пре ове промене постојало засебно војничко одељење осуђеника, а с нама су они становали зато само што за њих није било другог места. Сада је цела тамница војничко одељење. По себи се разуме да су пређашњи робијаши, прави грађански робијаши, који су изгубили сва своја права, који су били жигосани, обријани дуж пола главе - остали у тамници да издрже сав свој рок до краја, нови више не долазе, а стари мало-помало свршавају свој рок и излазе, те тако за десет година у нашој тамници неће остати ниједан робијаш. Задржано је посебно одељење. Ту се и даље, покатакд, шаљу тешки злочинци, осуђени војним судом. И тако је остало све док у Сибиру нису уведени најтежи робијашки радови.

Према томе, наш је живот стварно текао као и пре: исто издржавање, исти рад, а готово исти и ред, само је управа промењена и замршена. Постављен је виши официр, командант чете, поред тога још четири официра који су редом дежурали у тамници. Нема више инвалида, место њих намештено је дванаест подофицира и чувар слагалишта. Заведена је подела по четама од десеторице, уведени су фрајтори од самих осуђеника, номинално, разуме се, а већ само по себи је дошло да Аким Акимих одмах постане фрајтором. Ново уређење, и цела тамница, са свим својим службеницима и осуђеницима, оста, као и пре, подуправом команданта као највишег старешине. Ево то се десило. Разуме се, осуђеници су се испрва веома узбуђивали, расправљали су, гледали да одгонетају и прозру нове старешине, али кад су видели да је у суштини остало све по старом, они су се одмах

умирили и наш живот пође као и досад. Главно је било да су се сви ослободили мајора, чисто одахнуше и пренуше. Нестаде заплашености, сад сваки зна да се у невољи, кад затреба, може споразумети са старешином, да ће невин човек само ваљда по некој омашци бити кажњен место правог кривца. Па се чак и вотка опет продаје, исто онако као и пре ових измена, иако су место инвалида дошли подофицири. Видело се да су то већином честити и разборити људи, па разумеју свој положај. Истина, неки од њих су спочетка показивали наклоност издирању и бешњењу и хтели су, свакако, зато што су били неискусни, да се према осуђеницима понашају као према војницима. Али су убрзо све разумели. А другима, који сувише дуго нису могли да виде у чему је разлика, њима су сами осуђеници показали шта је у ствари. Десило се неколико грубих сукоба. На пример, осуђеници заведу подофицира, опију га, па му после кажу, онако како они умеју, разуме се, да је пио заједно с њима, па према томе... Свршило се с тим да су подофицири равнодушно гледали, или, болде рећи, нису ни хтели да гледају како се вотка уноси у тамницу и продаје. Но то није све. Као пре инвалиди, тако су сада и подофицири ишли по радњама и доносили осуђеницима пециво, говедину и све што би затражили, то јест, чинили су све чега би се могли примити без великог зазора. Не знам нашто ће сва та промена, нашто ће овај војни затвор... Све је то заведено већ пред крај моје робије. Но, суђено ми је било да још две године проживим и по тим новим уредбама....

Вреди ли да запишем све моје године у тамници, цео мој тамнички живот? Не верујем. Да пишем све по реду и све скупа што се тих година дешавало и што сам видео и што сам доживео - могао бих, дабогме, написати још трипут и четири пута више поглавља него што сам досад написао. Али би такво описивање напоследку било и нехотице сувише једнолико. Сви би догађаји имали један исти тон, нарочито ако је читалац по досад написаним поглављима створио себи о животу робијаша другог реда појам, који бар унеколико може задовољити. Желео сам да у једној прегледној и јасној слици изнесем целу нашу тамницу и све што сам ја у њој доживео. Не знам јесам ли успео. Али сам уверен да се с тим може завршити. Уз то, те успомене покашто и мене самога растужују. А мучно да бих се и могао свега сетити. Некако су ми раније године избрисане из сећања. Многе околности, у то сам уверен, сасвим сам заборавио. Сећам се, на пример, да су све те године, стварно веома сличне једна другој, пролазиле суморно, апатично, мртво. Сећам се да су ти дуги досадни дани били тако једнолики као кад после кише вода пада с крова кап по кап. Памтим да ме је једино страсна жеља за васкрсењем, новим животом, препородом - крепила у чекању и надању.

И најзад сам се и окрепио: чекао сам, бројао сам сваког дана, па и поред тога што их је остало још хиљаду, ја сам их слатко бројао један по један, испраћао их, сахрањивао и радовао сам се сутрадан што је један мање, што није хиљаду, него девет стотина деведесет девет. Памтим како сам за све то време, и поред стотине другова, био страховито усамљен и како сам напослетку и заволео ту своју усамљеност. Душевно усамљен, ја сам окренуо поглед на своју прошлост, разматрао свој пређашњи живот, прелиставао сваку страницу, претресао све до најмањих ситница, удубљивао се, сам себи судио строго и неумољиво, па понекад, у неком часу, још сам и захваљивао судбини што ми је дала ту самоћу, јер без ње не би било ни тога суда, ни те строге смотре над пређашњим животом. Да лепих нада, од којих ми је срце тадајаче куцало. Мислио сам и хтео сам, сам себи сам се заклињао, да у моме новом животу неће бити ни оних пређашњих погрешака, ни оних малаксавања. Изradio сам и план будућег живота и науmio сам да се чврсто њега држим. У мени се обновила слепа вера да ја све то могу и хоћу да испуним... Чекао сам слободу, звао сам је да што пре дође, желео сам да се поново огледам, у новој борби. Покашто ме је обузимала грчевита нестрпљивост... Сад ми је тешко и болно сећати се како ми је тада било у души. Свакако, све се то само мене тиче... Но ја сам све ово записао стога што ће, мени се чини, сваки то разумети, јер би се то свакоме морало догодити, ако би у својим најлепшим годинама и најбољој снази бачен био у тамницу за неко време.

Али оставимо то... Боље је да још штогод испричам, како не бих сувише нагло све пресекао.

Паде ми на ум да ће когод можда упитати: Зар нико није могао побећи из тамнице? И зар за толико година нико од нас није бежао? Ја сам већ записао: да осуђеник, који две-три године пробави у тамници, почиње да мери време, па и нехотице долази до закључка да ће боље бити ако и остатак казне издржи без брига и мука, без опасности, те да после редовним путем изађе и пређе у изгнаничко насеље. Али такав се рачун прави само у глави осуђеника који није кажњен дугорочним изгнанством. Дугорочни, онај који има врло дуго да чека, тај може и да се упусти... Но код нас се то некако није дешавало. Не знам, јесу ли људи били врло плашљиви, је ли надзор био особито строг, војнички, или околина нашега града у много чему није била за то подесна (степа, отворено поље) - тешко је рећи. Ја мислим, утицали су сви ти узроци. Доиста, било је врло тешко утећи. Али ипак, док сам ја био, десило се једно бекство: одлучила се била два осуђеника, и то од оних најтежих злочинаца...

После мајорове смене, А-ов (његов тамнички ухода) остаде сасвим сам, без протекције. Био је још врло млад, али,

с годинама, његов се карактер снажио и учвршћивао. Уопште, он је био човек смео, одлучан, па и врло довитљив. Макар да и даље само уходи и испод земље копа, али ако би му дали слободу, сигурно не би више, као пре, запао онако неразумно и без рачуна, плативши своју глупост изгнанством. Код нас се он помало бавио и прављењем лажних путних исправа. Уосталом, ја то не тврдим. Тако сам слушао од наших осуђеника. Кажу, он је тако нешто радио још док је ишао у мајорову кујну и, разуме се, отуда извукао користи колико се могло. Једном речи, изгледа да је био спреман на све, само да „промени своју судбину”. Имао сам прилике да унеколико упознам његову душу: његов цинизам ишао је до одвратне смелости, до најхладније поруге, и побуђивао је неоодољиву одвратност. Мени се чини: кад би му се јакo прохтелo да попије чашу вотке, а да је не може добити друкчије него ако би морао некога да убије, он би то поуздано учинио, само ако би се то могло извести нечујно, да нико не дозна. У тамници се научио да смишљено рачуна. Ето тога човека је узео на око Куљиков, осуђеник из засебног одељења.

О Куљикову сам већ говорио. То није човек млад, али је страстан, пун живота, јак, с ретким и разноликим способностима. У њему има снаге, жели још да живи, такви људи и у дубокој старости хоће још да живе. Ја, да сам се чудио зашто наши људи не беже, свакако бих се прво зачудио Куљикову. Али, ето, не усуђује се... Које, најзад, на кога више утицао, А-ов на Куљикова, или Куљиков на њега? Не знам, али су они били вредни један другoгa и у жељи за бекством подудариле се. Здружили се. Чини ми се, Куљиков је рачунао да ће А-ов спремити путне исправе. А-ов је племић, човек из доброг друштва, а то обећава неку разноврсност доживљаја у будућности, само да је да се дочепају Русије! Ко зна како су се договорили и чему су се надали, али је поуздано да су њихове наде излазиле из обичне рутине сибирског скиталаштва. Куљиков је био рођени глумац, могао је да бира какве хоће улоге у животу, многе и разноврсне, могао је много чему да се нада, ако ничем другом, а оно бар разноврсности. Тамница мора стварати такве људе. Договорише се, дакле, да беже.

Али немогућно је бежати без чувара. Требало је подговорити једногa од њих да и он с њима бежи. У једном батаљону у тврђави служио је неки Пољак, човек енергичан и можда заслужан боље среће, већ у годинама, срчан, озбиљан. У младости, тек што је дошао на службу у Сибиру, бежао је из дубоке чежње за завичајем. Али су га ухватили, казнили, и две године га држали у осуђеничком војном затвору. Кад је враћен у војску, он се тргнуо и служио је врло марљиво, што је боље могао. Као награду, добио је за брајтора. Врло је честољубив, поуздан у себе, зна шта вреди. Он тако и говори, тако и изгледа, као човек који зна шта вреди. За ово време ја

сам га више пута видео међу нашим чуварима. Понешто су ми и Пољаци о њему говорили. Чини ми се да се његова стара чежња за завичајем сада претворила у мрзост, потајну, нему, вечиту. Овај човек би се могао на све одлучити и Куљиков се није преварио кад га је изабрао за друга. Зове се Колер. Они се договоре и одреде дан. То је било у јуну, у жарким данима. У овоме граду клима је доста уједначена, лети је време стално топло, а то и јесте zgodno за бегунце.

Разуме се, они нису могли бежати правце из тврђаве, јер је цео град био као на длану, горе нахуму, отворен са свих страна. У околини, на доста великој даљини, шуме нема. Требало се преобући онако како се људи овде носе, а ради тога мора се најпре провући до подграђа у коме Куљиков одавно има неко своје склониште. Не знам да ли су тамошњи њихови добри пријатељи потпуно сачували тајну. Мора се узети да јесу, иако се то после, при суђењу, није сасвим разјаснило. Те године, у неком крајичку подграђа, беше нека млада и врло прикладна девојка, с надимком Вањка-Тањка, која је тада тек започела послове на свом пољу рада и уливала велике наде, које је доцније делимице и остварила. Звали су је још и „ватра“ . Како изгледа, и она је мало умешала своје прсте у ствар Куљикова. Има пуна година како Куљиков због ње пропада. Наши јунаци изађу ујутру на прозив за поделу рада и врло вешто удесе да и они пођу са Шилкином, који ради око пећи и малтерише, те да с њиме малтеришу празне батаљонске касарне, из којих су војници одавно изишли и сместили се по логорима у пољу. Куљиков и А-ов пођу дакле с њиме као помагачи. Колер се нађе међу чуварима, а како се за тројицу осуђеника траже два чувара, Колер, као стари војник и водник, доби неког младог регрута, да га тобоже поучава дужностима чувара. Мора бити да су наши бегунци имали врло јакутицај на Колера, кад им је он поверовао икад је после дугогодишње и срећне службе, и као човек паметан, озбиљан, смишљен, ипак пристао да их прати.

Дођосмо у касарне. Беше шест часова изјутра. Осим њих нема више никога. Одрадивши један час, Куљиков и А-ов рекоше Шилкину да ће да иду у радионицу, прво, да се с неким тамо виде, а друго, да донесу алат који им овде недостаје. Према Шилкину требало је бити лукав, то ће рећи држати се што природније. Он је Московљанин, московски ситан и незнатан грађанин, занат му је да гради пећи, лук-кав је, шуњало, паметан, и мало говори. Изгледа слабуњав и изнурен. Могао је целог века да иде у прснику и огртачу по московски, али судбина му је друго наменила и тако, после дугог тумарања, задржао се код нас и остао да цео живот проведе у засебном војничком одељењу, дакле у врсти најстрашнијих злочинаца војника. Не знам чиме је заслужио такву каријеру, али се никад није опазило да је нешто

нарочито незадовољан, држао се мирно и уједначено, само би се понекад темељно опио, но и тада се добро држао. За ово бекство, разуме се, није знао, али је имао оштар вид. По себи се зна, Куљиков му је намигнуо да они то иду по вотку, која је још јуче донета у радионицу. То Шилкина гану, те се без икаквих сумњицења растаде с њима и остаде сам с оним регрутом, а Куљиков, А-ов и Колер оду у подграђе.

Прође по часа, они се не враћају. Шилкин се одједанпут сети и замисли се. Био је он на ситу и решету. И стаде се присећати: Куљиков је био некако нарочито расположен, А-ов је двапут с њиме нешто као прошаптао, бар је Шилкин опазио како му је Куљиков двапут намигнуо. Сад се свега сећа. Опажало се нешто и на Колеру, макар само то што је при поласку поучио младога војника како ће се држати док се он не врати, а то некако није било сасвим природно, бар не код Колера. Речју, што се Шилкин више присећао, ствар му је некако све сумњивија долазила. А време пролази, оних још никако нема, Шилкин се сасвим узнемири. Он врло добро зна колико је то и за њега опасно - управа може и на њега да посумња. Може помислити да је он свесно пустио своје другове, по договору, и сад, ако закасни и да јави за њихов нестанак, пашће на њега још вероватнија сумња. Не треба губити време. Сети се одједном како су се Куљиков и А-ов у потоње време некако много били здружили, како су често шапутали, крили се иза касарни, далеко од свачијих очију. Сети се како је он још тада нешто помишљао у вези с њима... Испитујућ и погледа свога чувара. А овај се наслонио на пушку па зева и сасвим безазлено чисти претом нос. Онда Шилкин не хтеде ни да му каже шта мисли, него сасвим просто рече да за њим пође у инжењерску радионицу. Тамо треба питати јесу ли долазили. Тамо их нико није видео. Све Шилкинове сумње разјасниле се: „Да су отишли у подграђе просто да попију коју и да се прошетају - што је Куљиков покашто и радио - ни то не може бити. Они би му то једноставно казали, јер не би имало смисла крити то од њега." Шилкин остави посао, па и не враћајућ и се више у касарне, оде право у тамницу.

Било је већ скоро девет часова кад се јавио нареднику и рекао му шта се десило. Наредник се поплаши, а у први мах не хтеде му ни веровати. Разуме се, Шилкин је био поштован па му све то пријавио само као неку сумњу, неко нагађање. Наредник сместа одјури мајору. Мајор одмах похита команданту. За четврт часа предузете су све мере. Јављено је и самоме губернатору. Кривци нису незнатни, мали, због њих би из Петрограда могли послати велике укорѐ. С правом или не, тек А-ов је забележен у политичке кривце, а Куљиков је из засебног одељења, дакле архи-злочинац па још уз то и војни. Досад није било примера да је бежао неко из засебног одељења. Овом приликом се сетише да, по правилу, сваког

осуђеника из засебног одељења прате на рад два чувара, или бар по један за сваког. Али се на то није пазило. Дакле, биће врло непријатно. Гласници кренуше да по свим општинама и околним местима јаве о бегунцима и да свуда оставе њихов опис. Одоше и Козаци у потеру, у лов. Писано је и суседним окрузима и целој губернији... Речју, јако су се препали.

А код нас у тамници настаде друкчије узбуђење. Како групе осуђеника долазе с рада, одмах им се прича шта се догодило. Вест је долетела већ свуда и код свију. И сви је примају с неком необичном, притајеном радошћу. Свакоме некако задрхти срце... Осим што је овај догађај пореметио једнолики тамнички живот и растурио мравињак, бекство, и то такво бекство, некако је топло и као нешто своје ушло у сваку душу и одјекнуло на њеним већ одавно заборављеним струнама; осим тога, у свакоме срцу затрептало је и нешто као надање, храброст, могућност да се судбина промени. „Побегли људи, а зашто...“, помисли сваки од њих и одмах се охрабри и изазивачки погледа у друге. Сви се наједанпут понеше и некако охоло погледаху на подофицире.

Разуме се, управа одмах похита у тамницу. Дође и сам командант. Наши се ободрили па гледају смело, чак и нешто презриво, с неком ћутљивом, притајеном и строгом поузданошћу. Као да кажу: видите, како ми унемо... Разуме се по себи, наши су одмах погодили да ће цела управа доћи код нас. Погодили су и да ће одмах настати претрес, па су за времена све посакривали. Знају они да се управа у оваквим случајевима увек сети да дејствује. Тако је и било. Направила се велика хука-бука, све се прекопало, све се претражило и, разуме се, ништа се није нашло. После подне, осуђеници одоше на рад с појачаном стражом. Увече, стражари сваки час завирују у тамницу, преко обичаја, пребројаше нас још једанпут више, а у пребројавању су се преварили двапут више него обично. Због тога опет наста узбуна, све истераше напоље па их тамо поново пребројаше. После су то још једном поновили и по касарнама... Укратко, беше много бриге и трчања.

А осуђеници, ни брком да мрдну. Сваки изгледа необично слободан, независан и, како то увек бива у оваквим приликама, целе вечери сваки се понашао необично уљудно, као веле: ништа нам се не може пребацити. А управа је, дабогме, мислила: да ли овде нема њихових завереника? И наредила је да се на осуђенике припази и да се послуша. Али осуђеници се само смеју. „Такве ствари се раде друкчије, а не да се за собом остављају завереници!“ - „И зар су Куљиков и тај А-ов људи који не умеју сакрити трагове! Мајсторски су извели, нико видео, ни чуо! Људи су прошли кроз иглене уши, па ће проћи и кроз закључана врата!“ Укратко, и Куљикову и А-ову слава расте, сви се поносе њима. Осећају да ће њихово

јуначко дело памтити и најдаљи потомци робијаша, да ће и тамницу надживети.

- Уме народ! - кажу једни.

- Мислили да наши неће бежати! Е, побегли! - додају други.

- Јесу! Богме им побегоше! - јави се трећи и с неком надмоћношћу обазре се око себе. - А ко је бежао... Мислиш ли бар сад да је и твој ред?

Даједруго време, онај, комесу оверечиупућене, зацело би одговорио на ово изазивање и одбранио своју част. Али овако, он скромно оћута. „Збиља, нису сви као Куљиков и као А-ов, прво се и сам покажи...”

- Одиста, браћо, зашто ми остајемо овде? - прекину ћутање четврти, који је скромно седео код прозорчета у кујни и поднимио образ шаком. Из неког као немоћног, али потајног задовољства са самим собом, он је говорио мало развучено. - Шта ћемо ми овде? Живи, нисмо као остали људи, умрли, нисмо као покојници. Е-ех!

- Зашто: е-ех? Нису окови папуче, па да их збациш с ногу.

- А, ето, како Куљиков... - умеша се неки ватрен жутокљуни дечак.

- Куљиков! - одмах прихвати други и презриво се испречи на жутокљунца. - Куљиков!

То ће рећи: зар је много таквих као Куљиков?

- Шта велите, браћо, за А-ова, и он је дорастао, охо, богме јесте! Зрео!

- Те још како! Тај ће и Куљикова савити око прста! Прстен краја нема!

- Да ли су сад већ одмакли далеко? Волео бих да знам, браћо...

Разговор одмах скрену на то. Јесу ли далеко? На коју су страну отишли? Куда би било најбоље да оду? Који је срез најближи? На то се одмах нађе неколицина који познају околину. Њих радознало слушају. Разговарају и о сељацима из најближих села и одмах пресуђују да то нису погодни људи. Близу су граду, па су премазани и превејани. Неће бегунцима гледати кроз прсте, ухватиће их и предати.

- Били су они у разним незгодама, свашта су видели.

- Овде ти је, брате, опак сељак. У-ух!

- Непоуздан сељак!

- Сибирац је запета пушка. Паднеш ли му шака, оде ти глава!

- Јест, али и наши ...

- Зна се већ чија ће ту да превагне. Наши нису такви људи.

- Ако не помремо, чућемо.

- А шта ти мислиш? Ухватиће их?

- Ја мислим - прихвата ТО други, од оних ватрених и удари песницом по столу, ја мислим: никад их неће ухватити!

- Хм. Ту ти је: како се окрене.

- Ево, браћо, шта ја мислим - прихвати и Скуратов - да сам ја скитач, мене никад не би ухватили!

- Зар тебе!

Поче смех, а неки се праве као да неће ни да чују. Али Скуратов се већ загрејао.

- Никад! - наставља он енергично. - Ја сам то, браћо, често у себи мислио и сам себи се чудило и чини ми се: кроз рупицу на брави ја бих се провукао, а не би ме ухватили.

- Пази само да не огладниш, те сам сељаку за хлеб да не одеш.

Сви се смеју.

- За хлеб. Не лупај!

- А што ти лупеташ? Ти и ујка Васја убили сте крављу смрт⁹⁴, зато сте и дошли овде.

Диге се још већи смех. Они озбиљни осуђеници посматрају с још већом срцбом.

- Ама, лупаш и лажеш! - викну Скуратов. - То је мене Микита опањао, а није ни мене, него Васју, а мене су тек онако узгред уплели. Ја сам Московљанин, а још одмалена сам испробан у скитничким мајсторијама. Још док ме је црквењак учио читати, он ме, обично, повуче за уво па каже: „Понови 'помилуј мја, Господи, по велицеј милости твојеј' и тако редом... Аја за њим: 'Поведи ме у полицију, по милости твојој' и тако редом..." Ето како сам ја још одмалена започео.

Опет се сви из гласа насмејаше. А Скуратов то и хоће. Он не може да се не луди. Убрзо оставе њега и опет започну озбиљне разговоре. Расуђују махом старији људи и знаоци. А они мало млађи и мирнији само их радосно гледају и истежу вратове да их слушају. У кујни се скупљала велика гомила и, дабогме, без подофицира. Да су они ту, онда се о овоме не би ништа говорило. Између оних који су се највише радовали, запазио сам Маметку, Татарина, човека високог раста, широких вилица, необично комичну појаву. Он готово ништа не разуме шта се говори, али и он протура главу иза гомиле и слуша, с уживањем слуша.

- Шта је, Маметка, јакши⁹⁵? - приђе му Скуратов тек онако, из доколице, јер су сад сви већ заборавили на њега.

- Јакши! Ух, јакши! - промрмља Маметка прегнувши се, машући својом смешном главом на Скуратова. - Јакши!

94 „Убили крављу смрт“ значи: убили су неког сељака или сељанку у сумњи да су они по ветру бацали чини од којих гине стока. Ми смо у нашој тамници имали једног таквог убицу.

95 Јакши, добро, ваљано.

- Неће их увребати? Јок?

- Јок, јок! - опет замухла Маметка, овога пута машући рукама.

- Твоја лагала, моја није разумела, је ли тако, Маметка?

- Тако, тако, јакши! - прихвати Маметка климајући главом.

Скуратов га зврцну по капи, натуче му је на очи и врло добре воље изиђе из кујне, а Маметка оста у неком чуђењу.

Строгост у тамници, велике потере и трагања по околини потрајаше целу недељу дана. Не знам којим путем, тек осуђеници су одмах добијали врло тачне извештаје о маневрима управе ван тамнице. Првих дана све су вести биле добре по бегунце: ни трага од њих, ни гласа, нестало их - и то је све. Наши се само осмејују. Нестаде сваке брига о судбини бегунаца. „Нити ће што наћи, нити ће кога ухватити!“, говоре код нас задовољно.

- Ништа нема, метак“!

- Збогом, не бој се, брзо ћу се вратити!

Знало се код нас да су кренули сви околни сељаци, да чувају сумњива места, све шуме, све теснаце.

- Којешта! - рекну наши смејући се - сигурно и они имају свога човека и склонили су се сад код нџега.

- Зацело имају - одговоре други. - Нису то људи тек онако, све су они унапред припремили.

И иду још даље са вероватностима: можда су, веле, бегунци још и сад у подграђу, ћуте у неком подруму, чекају да прође та узбуна и да им коса и брада порасту. Пола године, годину, могу тако остати, а већ после одоше они...

Речју, сви су у неком романтичном душевном стању. Кад, наједанпут, на осам дана после бекства, пронеше глас да је нађен траг. Разуме се, тако будаласта вест одмах је презриво одбијена. Али је она исте вечери потврђена. Осуђеници се узнемирише. Сутрадан ујутру по граду се говорило да су већ ухваћени, доводе их. После ручка дознало се још више: ухваћени су на седамдесет врста одавде, у неком селу. Напоследку стиже тачно извешће. Први подофицир, враћајући се од мајора, казао је као поуздано да ће их довече довести и то право у затвор при тамници. Сад се више не може сумњати. Тешко је описати расположење које је та вест изазвала код осуђеника. Прво се сви наљутише, па онда се покуњише. Затим проби као нека жеља за подсмехом. И смеју се, али више не гониоцима, него ухваћенима, испрва тек понеки, затим готово сви, осим неколико озбиљних и чврстих, који мисле самостално и који се не дају збунити

подсмесима. Они презриво гледају на лакомислену већину и ћуте.

Речју, колико су преу звезде ковали и Куљикова и А-ова, толико су их сад више понижавали и тојош са задовољством. Као да су их она двојица све редом нешто увредила. С презривим изразом причају како им се веома прохтело јести, како нису могли поднети гладовање па отишли у село да од сељака испросе који залогај. За луталицу и скитача то је најгоре понижење.

Али ни те приче нису биле истините. Бегунци су пронађени, сакрили се у шуму, шумас свих страна опколише сељаци, кад су бегунци видели да се не могу избавити, предали су се сами. Ништа им друго није ни остало.

А кад их предвече збиља доведоше са жандармима, везаних и руку и ногу - сви робијаши нагрну ка огради да виде шта ће с њима бити. Разуме се, нису видели ништа осим мајорових и командантових кола код затвора. Бегунце одвоје у нарочиту собу, окују их, а сутрадан их предаду суду.

Убрзо подсмеси и презирање осуђеника престају сами од себе. Чули су све потанко, видели су да бегунцима није збиља ништа друго остало него да се предаду, па су онда искрено пратили шта бива, даље, на суду.

- Цепнуће им по хиљаду - рећи ће неки.

- Какву хиљаду! - одговарају други. - Утући ће их! Можда ће А-ов и добити хиљаду, али онога другог ће утући, зато, братац мој, што је он из засебног одељка.

Ипак нису погодили. А-ов је добио свега пет стотина. Узело се у обзир његово дотадашње добро владање и што му је ово „прва погрешка“. Куљиков је осуђен, мислим, на хиљаду и по. Доста блага казна. Они, као разборити људи, нису на суду никога уплетали, говорили су јасно, онако како јесте, казали су да су побегли право из тамнице, сами, да нису нигде свраћали. Највише сам жалио Колера: он је изгубио све, последње своје наде, прошао је најгоре, добио је, чини ми се, две хиљаде и отпослат је негде као осуђеник, не у нашу тамницу. А-ов је шибан слабо и сажаливо, томе су припомогли лекари. Али он се силио и у болници је гласно говорио како сад иде на све, спреман је на све, и још друкчије да ради. Куљиков се држао као и увек, то јест, озбиљно, пристojно, а кад се после шибавратио у тамницу, гледао је око себе као да се никад од ње није ни одвајао. Али осуђеници нису њега тако гледали, јер и поред тога што се Куљиков свуда и свагда умео добро да држи, ипак га осуђеници у души некако нису више поштовали, и понашали су се према њему више својски, као према себи равном. Укратко, од тога бекства његова слава некако потамне... Код људи успех врло много вреди.

ИЗЛАЗАК ИЗ ТАМНИЦЕ

Све се то десило већ у последњој години мога тамновања. Ту последњу годину памтим готово исто онако као и прву, особито већ сасвим последње време у тамници. Али нашто говорити о свакој ситници. Сећам се само да ми је те године, иако ме је мучила нестрпљива жудња да се све што пре сврши, ипак лакше било живети него за све дотадашње време мога изгнанства. Прво, међу осуђеницима сам имао већ много другова и пријатеља, који су сад потпуно били уверени да сам ја добар човек. Многи од њих били су ми одани и волели су ме искрено. Пионир се умало није заплакао кад је мене и мога друга испраћао из тамнице, а кад смо ми затим још цео месец остали у граду и живели у једној државној згради, он је готово сваког дана долазио код нас, макар само онако, да нас види. Истина, било је и личности сурових и нељубазних до краја. Њима је, чини ми се, било баш тешко да са мном бар коју реч проговоре - Бог би их знао зашто. Изгледало је као да се нека преграда испречила између нас.

У потоње време имао сам, уопште, више олакшица него за све трајање мога тамновања. Међу војним службеницима у граду имао сам многе познанике, па чак и неке школске другове. Сад смо се поново спријатељили. Поред њих, могао сам сад имати и више новаца, могао сам и кући да пишем, па сам могао имати и књига. Већ је прошло неколико година откад нисам читао ниједну књигу и тешко је изложити оне чудне и уједно узбудљиве утиске које је на мене учинила прва књига коју сам прочитао у тамници. Сећам се, почео сам да је читам с вечери, кад затворише касарну, и читао сам је сву ноћ до зоре. То је била свескаједног месечника. Било ми је тако као да ми је долетела вест из другог света, сав пређашњи живот изађе ми пред очи јасно и живо, и по томе штиву гледао сам да дознам јесам ли много заостао иза тога живота, јесу ли они тамо много проживели без мене, шта их данас покреће, каква их питања сада занимају? Упијао сам оне речи, читао сам између редова, пахтио се да дакучим неки потајни смисао, наговештај о ономе што је пре било, да нађем трагове од онога што је некада, у моје време занимало људе. Па ми је било врло тешко што сам стварно видео колико сам далеко од новог живота, како ми је непознат, како сам одсечен од њега, као кришка. Ваљало је да се тек навикнем на нов свет, да се упознам с новим нараштајем. Нарочито ме је задржавао понеки чланак потписан познатим и некада драгим именом... Али чују се већ и нова имена, јављају се нови људи и радници и ја сам жељно хитао да их ту упознам и љутио сам се што сам имао тако мало књига и што је врло тешко било доћи до њих. А пре, под мајоровим старешинством, било је чак и опасно уносити књиге у тамницу. Кад би дошло до претреса, одмах би се питало: „Откуда су? Где си их добио? Мора да имаш

веза..." А ја, шта бих на то могао да одговорим? И зато, живећи без књига, и нехотице сам се сам у себе повлачио, стављао себи питања, старао се да на њих одговорим, а покашто се и мучио с њима... Али зар би се све то могло испричати!

У тамницу сам дошао зими, па ћу у зиму добити и слободу, у исти дан и месец кад сам је и изгубио. Да великог нестрпљења с којим сам чекао ту зиму. Како сам уживао гледајући и да лето измиче, да вене лишће на дрвећу и да степска трава жути и суши се... Прође и лето, захуја јесењи ветар, ево већ промичу и прве снежне пахуљице... Дође најзад и та зима, одавно жељена, једва дочекана. Од великог осећања за очекиваном слободом срце ми је сваки час куцало потмуло и снажно. Али, чудновато - што време више пролази и што је ближи час ослобођења, ја сам све стрпљивији. Апоследњих дана већ сам сеичудио себи и прекоревао се: учинило ми се да сам сасвим хладан и равнодушан. Многи осуђењаци, који би ме о одмору видели у дворишту, упуштају се у разговор са мном и честитају ми слободу.

- Ето видите, брате, Александре Петровићу, сад ћете на слободу, одмах, за дан-два! А нас јаднике оставићете саме.

- А ви, Мартинове, хоћете ли и ви скоро? - упитам ја на то.

- Ја! Хе, па штаћу! Промучићу се још ово седам година...

Па уздахне, застане мало, погледа расејано као да упире погледу будућност... Да, многи суми искрено и радосно честитали, слободу. Учини ми се да су сад сви пријатнији према мени. Јасно је да ме више не гледају као свога, већ се са мном праштају.

И К-чински, Пољак, племић, млад, миран и благ чсвек, воли, као и ја, да у слободно време много шета по дворишту. Он жели да кретањем по чистом ваздуху сачува своје здравље и да надокнади штетан утицај загушљивих ноћи у касарни. „Једва чекам да одете", рече ми он с осмехом, кад смо се срели у шетњи, „јер кад ви изађете одавде, тада ћу и ја знати да ми остаје још тачно година дана до мога одласка."

Узгредно напомињем овде да се нама у тамници, због маштања и одвикнутости, чини да је слобода некако нешто слободније од праве слободе, то јест, од оне истинске, стварне. Осуђеници претерују у појму о стварној слободи и то је код свакога осуђеника сасвим природно, урођено. Који било одрпани послани сматра се код нас готово као крал, готово као идеал човека слободна, у поређењу са осуђеницима - он није обријан, не носи окове, креће се без чувара.

Уочи мог последњег дана, у сутон, последњи пут сам обишао дуж ограде целу нашу тамницу. Колико сам је хиљада пута обишао кроз све године! Ту, иза касарни, лутао сам прве године тамновања сам, без икога свога, убог, убијен. Сећам се како сам тада бројао колико ми хиљада дана остаје. Боже, како је то давно било! Ево, овде, у овом куту, живео је заробљени наш орао, ево овде сам се често сусретао с Петровим. Ни сада ме он не оставља. Притрчи, па као да погађа моје мисли и ћутећи иде поред мене и као да се сам за себе нешто чуди. У мислима се праштам и са поцрнелим гредама наших касарни. Како су ме онда, у прво време, ти дрвени зидови немило изненадили и уплашили. Мора да су досад и они остарили, али ја то не запажам. И шта је ту

младости узалудно сахрањено, међу тим зидовима, колико је ту великих снага напрасно пропало. И, треба све казати: ти људи ту били су необични људи. Можда су то баш најдаровитији, најјачи људи што их наш народ има. Али узалуд су пропале моћне снаге, нестало их је ненормално, неправедно, неповратно. А ко је крив?

Да, то је оно: Ко је крив?

Сутрадан, рано ујутру, још пре одласка на рад, тек што је свитало, ја обиђох све касарне да се опростим са свим осуђеницима. Много жуљавих, снажних руку пружио се к мени пријатељски. Неки су стезали моју руку сасвим другарски, али таквих није било много. Други осуђеници врло добро знају да ћу зачас постати сасвим други човек, друкчији него што су они. Знају да у граду имам познаника, да ћу одмах одавде отићи господи и да ћу поред те господе сести као једнак с њима. Они то разумеју, па иако се са мном праштају и лепо и пријатно и мило, ипак некако не као с другом, него као с господином. Неки се окренуше од мене и немило оћуташе свој отпоздрав. Неки ме погледаше чак с врстом мржње и зависти.

Удари добош и сви одоше на рад, а ја остадох код куће. Јутрос је Сушилов устао готово први и пожurio се што је могао више да ми на време спреми чај. Сиромах Сушилов! Заплака се кад му поклоних своје изношено робијашко одело, кошуље, подметаче и новаца. „Мени то не треба, то не!“, рече он, а једва уздржава своје уздрхале усне, да не плаче. „Како је мени да вас изгубим, Александре Петровићу? На коме ме остављате, како ћу без вас!“ Последњи пут се опростих и с Акимом Акимовићем.

- И ви ћете скоро - рекох му.

- Ја ћу још дуго остати овде, врло дуго - промрмља он стежући ми руку. Падох му око врата, пољубисмо се.

Десет минута по одласку осуђеника на рад, изађосмо и ми из тамнице, да се више никад у њу не вратимо - ја и мој друг с којим сам и дошао. Требало је прво да нам се раскују окови. Али више нас не прати чувар с пушком, идемо с подофициром. Арасковаше нас наши осуђеници, из инжењерске радионице. Причеках док су моме другу скинули окове, па онда и сам приђох наковњу. Ковачи ме окретоше леђима себи, дигосе ми ногу позади и наместише је на наковањ...Ужурбали се, желели би да окове скину што вештије, боље.

- Прво клин, прво тај клин! - наређује старији. - Намести га... овако... таман... Садудри чекићем...

Окови спадоше. Подигнем их... Хтедох да их последњи пут погледам. Као да се сад чудим и дивим што су до овога часа били на мојим ногама.

- Па збогом! Збогом! - поздрављају ме осуђеници гласом одсечним, опорим, али уједно и с нечим задовољним.

- Да, збогом! Слобода, нов живот, ускрс из мртвих! Да дивнога часа!